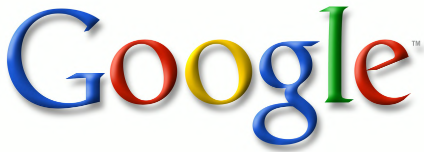

Google

Mr. S. VAN HOUTEN.

Vijfentwintig jaar in de Kamer

(1869–1894)

EERSTE PERIODE.

Tot aan den dood van Thorbecke (1869 – 1872).

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK & ZOON

VIJFENTWINTIG JAAR IN DE KAMER (1869-1894).

EERSTE PERIODE.

Mr. S. VAN HOUTEN.

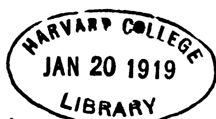
Vijfentwintig jaar in de Kamer

(1869–1894)

EERSTE PERIODE.

Tot aan den dood van Thorbecke (1869–1872).

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK & ZOON
1903



Typ. RUIJGROK & Co. — Haarlem.

INHOUD.

ZINSTORENDE DRUKFOUTEN.

Pag. 11, r. 8 v. b. »*en*", lees: »,".
» 12, r. 11 v. o. »*daarvoor*", lees: »*daardoor*".
» 24, r. 14 v. o. »1873", lees: »1870".

INLEIDING.

De gedachtengang, waarin ik den arbeid onderneem, van welken ik thans het eerste gedeelte aan het publiek aanbied, is de volgende. In mijne voorstellen en redevoeringen in de Kamer zijn de uitkomsten nedergelegd van veel nadenken over een groot aantal belangrijke vraagstukken. Zij bevatten ook mijn oordeel over en mijn aandeel in de wisselingen van het regeeringsbeleid gedurende eene belangrijke periode onzer staatkundige geschiedenis. Door de omstandigheid, dat die voorstellen en redevoeringen in de Kamer werden gedaan en uitgesproken, bezitten zij hoogere waarde dan andere geestesuitingen, omdat aan 't geen men in de Kamer doet of zegt zoo goed als altijd veelzijdige gedachtenwisseling met geestverwanten en tegenstanders is voorafgegaan en dit de vuurproef van een openbaar contradictoir debat tegenover bekwame tegenstanders heeft te doorstaan. Bovendien is aan het formuleeren en uitspreken van denkbeelden in de Kamer voor een ernstig staatsman bijzonder groote verantwoordelijkheid verbonden. Hij wordt er mede vereenzelvigd. Van elke uiting aldaar over een belangrijk vraagstuk is zijn staatkundige toekomst in meerdere of mindere mate afhankelijk.

Nu betreft ongetwijfeld veel van het gesprokene voor goed afgedane en principiëel onbelangrijke zaken of incidenten, die geen nawerking hebben gehad. Dit alles kan natuurlijk zonder schade in de Handelingen begraven blijven. Een ander deel echter betreft onderwerpen, waaromtrent nog voortdurend strijd wordt gevoerd, zoodat het nog steeds wenschelijk blijft in den geest van het gesprokene op de publieke opinie invloed uitteoefenen. Het incubatie-tijdperk van alle wezenlijke hervormingen kan slechts bij tientallen jaren worden berekend. Nieuwe geslachten juristen en journalisten moeten voortdurend met de antecedenten der in wording zijnde hervormingen worden bekend gemaakt. Daarvoor zijn de oude Handelingen geen geschikt voertuig. Evenmin echter is zulks een eenvoudige verzameling van redevoeringen, al zij het met eenige aanteekeningen en verklaringen. Zij laat aan het lezend publiek een schiftingsarbeid over, dien het in het drukke leven onzer dagen niet meer verricht. Uitgegeven redevoeringen, ook van de grootste staatslieden, behooren dientengevolge, naar ik meen, tot de minst gelezen boeken, ook al hebben zij *in honorem auctoris* eenig debiet.

Ik heb daarom den noodigen schiftingsarbeid zelf op mij genomen en *in extenso* slechts afgedrukt, wat als bijdrage tot onze politieke geschiedenis eenige waarde heeft of nog op de toekomst moet nawerken. In de toelichtende aanteekeningen beijver ik mij tevens den algemeenen politieken toestand te schetsen, die als het ware den achtergrond vormt, welke aan elke rede haar *relief* verleent. Als geheel kan mijn hervormingswerk echter slechts in zijne juiste proportiën zichtbaar worden onder het licht

eener schets der algemeene beginselen van staatsbeleid, die ik in voortdurend wisselende toestanden en tegenover telkens nieuwe tegenstanders heb trachten te verwezenlijken, ten deele ook heb verwezenlijkt. Ik meen aan de lezers op geene betere wijze van die beginselen een overzicht te kunnen verschaffen, dan door hun een blik te gunnen op mijne vorming en hun door een klein stukje staatkundige biographie te doen zien, hoe de plaats, die ik in het staatkundige leven innam, als het ware reeds *a priori* door mijne voorbereiding daarvoor was bepaald en afgebakend of, om eene wijsgeerige qualificatie te bezigen, gedetermineerd.

Veelvuldig is de klacht geuit, dat men mij niet begreep, en terwijl ik mij gerustelijk en zonder vrees voor tegenspraak durf rekenen tot de meest consequente, zelfs tot de eigenwilligste persoonlijkheden, en meer dan eenig staatsman van mijn tijd *eigen* denkbeelden en plannen heb trachten te verwezenlijken en, o. a. op het gewichtige punt der samenstelling van de wetgevende macht, in belangrijke mate heb verwezenlijkt, hebben mijne tegenstanders met geen strijdkreet meer succes gehad, dan na 1893 met den roep: Wie had dat ooit gedacht; van Houten is gedraaid; van Houten is conservatief geworden! — Dit is zeer merkwaardig en toch licht verklaarbaar. Van huis uit ontving ik een voorzichtigen, koel wikkenden geestesaanleg, door juridische vorming verder ontwikkeld. Ik heb mij nooit door een populairen roep of aantrekkelijk algemeen denkbeeld laten meesleepen, maar eerst zijn inhoud en doel nauwkeurig onder het ontleedmes genomen. Utopiën hadden voor mij nooit iets aantrekkelijks; millenaire verwachtingen zijn mij ten eenenmale vreemd. Al-

vorens aan eenige beweging den stoot of mijn steun te geven, stelde ik ook steeds het eindpunt vast, tot waar zij m. i. met recht mocht voeren en meestal ook den weg, langs welken dit te bereiken was. Ik streefde er steeds zorgvuldig naar, dat doel niet voorbij te streven; geene argumenten te gebruiken, welke veroorloofden verder te gaan of dermate hellende wegen in te slaan, dat het moeielijk zou zijn halt te maken. Eenige voorbeelden mogen dit verduidelijken. Mijne bestrijding van de wijze van samenstelling der Eerste Kamer mocht m. i. niet leiden tot hare afschaffing, noch tot het brengen van de Eerste Kamer onder onmiddellijken invloed van een enkelen stembusstrijd; — afschaffing van den census der Grondwet van 1848 niet tot opheffing van alle beperking van kiesrecht; — bestrijding van kinderarbeid niet tot het aan banden leggen van den arbeid van volwassenen; — het bedingen van voordeelen voor den Staat uit de uitgifte van papieren betaalmiddel niet tot oprichting eener staatsbank; — vermeerdering van directe belastingen en ontheffing der armen van lasten niet tot klaploopen van den middenstand op de rijken door middel van progressieve tarieven; — verbetering van het agrarische recht niet tot het brengen van den grondeigendom in de doode hand van staat of gemeente; — kritiek van den invloed der wetgeving op de verdeeling van den rijkdom slechts tot opheffing der onbillijk werkende invloeden, niet tot aantasting van verkregen rechten en hersenschimmige plannen tot herverdeeling, enz. [1]

---

1 Onder dit gezichtspunt moet niet gebracht worden mijne stem ten gunste van de Billiton-transactie van den minister van Dedem. Naar mijn oordeel had de Billiton-concessie haar natuurlijken dood moeten

In al zulke zaken vond ik aanvankelijk natuurlijk ook steun bij richtingen en groepen, die mijne eindpunten wenschten te overschrijden en met wie ik dus noodwendig bij het bereiken dier eindpunten in botsing moest geraken. Ik heb dit nimmer noch hun, noch mij zelf verborgen of verbloemd; integendeel is mijn staatkundig leven steeds een strijd met twee fronten geweest. Wijl ik, om het tegenwoordig meest besproken punt tot voorbeeld te nemen, op het gebied van het kiesrecht eenerzijds den stoot aan de uitbreiding heb gegeven, anderzijds het afglijden naar armenkiesrecht tegengehouden, ben ik evenmin inconsequent als een koetsier, die bij zijn vertrek zijn paard aanzet en als hij zijne bestemming bereikt heeft, het inhoudt. Voor wie een beetje onpartijdig zijn verstand gebruikt, is in mijne handelingen niets duisters of tegenstrijdigs. Voor mij persoonlijk is het diensvolgens een bijkomend voordeel van deze uitgaaf, dat zij mijn geheelen gedachtengang, van het begin mijner staatkundige loopbaan af, voor een ieder blootlegt, en een ieder dus ook kan inzien, dat ik daardoor in scherp conflict moest komen met de tegenwoordige sociaal- en vrijzinnig-democratische groepen, zoodat onze tegenwoordige verhouding geenszins door eene verandering of verloochening van beginselen mijnerzijds is ontstaan. Wel zie ik onder mijne bestrijders nog al dezen en genen, o. a. leiders der Liberale Unie, die eerst mij van rechts aanvielen en sedert 1894 van links, zonder dat

---

sterven en de exploitatie door den Staat zijn overgenomen. Maar door de handelingen en uitingen van den minister de Brauw en den Gouverneur-Generaal 's Jacob was de toestand zoo onzuiver geworden en de uitslag van eene procedure zoo onzeker, dat ik aan de van dat standpunt niet onbillijke transactie de voorkeur gaf.

ik mijnerzijds hiervan eene andere verklaring vind, dan dat zij als richtsnoer hebben den wensch om *à la tête* te blijven en hiervoor het huikje naar den wind hangen. Programma's van beginselen, waarvan de verwezenlijking niet urgent is, zoodat men naar verkiezing een maatregel als in zich deugdelijk kan steunen of als ontijdig bestrijden, naarmate de kiezers het schijnen te verlangen, zijn de dekmantel voor zulke weerhaanpolitiek. Wie bij beoordeeling van mijn leven en werken mijne verhouding tot dezulken tot maatstaf mocht willen nemen, moet daarom steeds in het oog houden, hoe mijlen ver dezen zich hebben verplaatst.

VOORBEREIDING.

Gelijk anderen dichter of musicus, zoo ben ik volksvertegenwoordiger geboren. Volksvertegenwoordiger van de eigenaardige soort, die zich niet ten doel stelt zelf te regeeren, maar, ietwat paradoxaal uitgedrukt, de regenten te regeeren; — hen te noodzaken de algemeene en bijzondere rechten en vrijheden des volks te eerbiedigen en zijne belangen, binnen de grenzen hunner bevoegdheid, naar eisch te behartigen. *Par droit de naissance* voel ik mij volksvertegenwoordiger, ook zonder kamerlidmaatschap.

Dr. Schaepman verdeelde eens de bevolking zeer juist in het deel, dat den Staat alleen door het *belastingbiljet* kent en dat, hetwelk van *mandaten op de schatkist* leeft. Mijne familie behoorde tot het eerste deel. Zoowel van vaders- als van moederszijde waren mijne voorouders industriëelen, de eerste op het Waar in het Oldambt, de tweede te Hoogezand in de Groninger veenkoloniën. Beide familiën waren ook van ouder tot ouder mennist. De stamvader in Nederland der moederlijke familie was een in 1714 uit Zwitserland (Gontenschwyl, destijds kanton Bern) wegens geloofsvervolging van protestantsche zijde uitgeweken „wederdooper", Samuel Peter Meihuizen. In het strafprotocol der landvoogdij Lentzburg bevindt zich de aanteekening: „1714. Samuel Peter van Guntenschwyl, de Dooper, wordt met 16 dagen gevangenis bestraft." Deze en andere in dezelfde periode

verdreven mennisten, hier te lande als Zwitsers bekend, hebben veel bijgedragen, niet alleen tot den materiëelen bloei, maar ook tot de vrijzinnige ontwikkeling van de Groninger streek, waar zij zich vestigden. Veel vrijheid vonden zij er, toen zij er kwamen, niet; alleen de voornaamste, de geloofsvrijheid. Van staatkundige vrijheid was in de door de stad Groningen beheerschte gedeelten der provincie Groningen, waartoe zoowel de veenkoloniën als het Oldambt behoorden, geen sprake. Burgemeester en Raad van Groningen, samengesteld uit representanten van eenige patricische familiën, heerschten er onbeperkt. De patriottentijd was voor deze geheele landstreek de dageraad van een nieuw tijdperk, maar maakte spoedig weder plaats, eerst voor de overheersching van Napoleon, daarna voor die van Willem I, gesteund door de aanzienlijke familiën, die volgens de constitutiën van 1814 en 1815 het overwicht in de hoogere en lagere vertegenwoordigende lichamen erlangden.

In mijne kinderjaren was de ontevredenheid in deze streken groot onder alle klassen der bevolking. Het broodoproer in 1847 ligt mij nog in alle bijzonderheden versch in het geheugen. Ook herinner ik mij de veroordeeling van de leiders van eene stelselmatige belastingweigering in het Oldambt. In de kringen, waartoe mijn ouderlijk gezin behoorde, werd inzonderheid de druk, dien het slechte financieel beheer in staat en stad tijdens de regeering van Willem I op de bevolking legde, diep gevoeld. Zelve werden zij, in verhouding tot hunne inkomsten, niet overmatig belast, hoewel somtijds vexatoir behandeld, maar zij leefden te midden van en met het volk en zagen hoe dit, vooral in de dure tijden, die bij de gebrekkige verkeersmiddelen van die dagen reeds bij gedeeltelijk misgewas intraden, leed onder het stelsel van accijnzen op eerste levensbehoeften. Die kringen begeerden geenszins

zelve aandeel in de regeering; wel wenschten zij de regenten tot goed beheer te kunnen dwingen door invloed op, zoo noodig deelneming aan Raad en Staten. Den ambtenaarsstand beschouwden zij als beneden zich; gedeeltelijk omdat zij zich onafhankelijker voelden, gedeeltelijk ook omdat, in het algemeen genomen, hun bedrijf hun grootere voordeelen afwierp, dan door het bekleeden van ambten ten onzent, althans destijds, verkregen werden. Bovendien werkte bij de mennisten de traditie nog voort, die hun het bekleeden van ambten verbood. Het kwam daardoor niet bij de ouders op, hunne kinderen er voor op te leiden. Daaraan schrijf ik het toe, dat vóór mij geen lid der familie, noch van vaders-, noch van moederszijde de hoogeschool bezocht. Ware het niet, dat voor opvolging in mijns vaders handelszaak een oudere en een jongere broeder bestemd waren, zoo zou ook ik wel niet gestudeerd hebben.

De hervormingsbeweging van 1848 vond in deze kringen een wel toebereiden bodem. Thorbecke werd er niet alleen gesteund, maar in den vollen zin des woords vereerd. Door de rechtstreeksche verkiezingen werden de leiders dezer kringen geroepen actief in Raad en Staten op te treden, en tot deze behoorde mijn vader in de stad Groningen, alwaar hij sedert 1831 even buiten de poort den houthandel uitoefende. Ik vermeld deze plaats „even buiten de poort", omdat daaruit volgt, dat zij lag in den eersten verboden kring der toenmalige vesting en eene oorzaak te meer was van geringen dunk van het bestuur in den Haag, dat toch al in deze kringen destijds alles behalve hoog in aanzien was. Lang voordat het Departement van Oorlog zulks wilde erkennen, was Groningen stellig reeds eene *schadelijke* vesting, welke een intelligent bestuur òf moest opheffen, òf door het besteden van vele millioenen werkelijk weerbaar maken. De lasten, die de

inwoners en wij persoonlijk van het voortbestaan der vesting door het volstrekt verbod van bouwen in den eersten kring en het sluiten der poorten ondervonden, waren volmaakt nutteloos; de kosten die jaar op jaar aan het onderhoud en aan kleine verbeteringen werden besteed, waren in ons oog totaal weggeworpen.

Ik weid over deze persoonlijke omstandigheden uit, omdat ik klaar inzie, hoe de in mijne jonge jaren ontvangen indrukken, gedeeltelijk gevolg van familie-traditiën, gedeeltelijk van beleefde gebeurtenissen, mijne partijstelling in mijn later staatkundig leven hebben beheerscht. De liberale partij van die dagen was geboren uit reactie tegen de machtsaanmatiging van Willem I bij de volksbevrijding van 1813; — tegen de bevoorrechting van den adel, wat Groningen speciaal betreft met opneming daarin van eenige aanzienlijken, omdat anders de Ridderschap geen voldoende aantal leden zou tellen; — tegen de onbillijke verdeeling der belastingen, die in stad en land in omgekeerde evenredigheid geheven werden van het draagvermogen; — tegen het protectionisme; — tegen het voor de koloniën drukkende cultuurstelsel en het voor de schatkist schadelijke consignatiestelsel. Den strijd tegen dit regeerstelsel leefde ik reeds als knaap en student in alle bijzonderheden mede; wat de gemeente en de provincie betrof in het ouderlijk huis, en wat de landszaak aangaat in het huis van mijn neef S. Blaupot ten Cate, van 1851—1859 kamerlid voor Groningen, hetwelk tengevolge van mijne nauwe vriendschapsbetrekking tot zijn zoon, mijn lateren zwager en compagnon I. J. Blaupot ten Cate, als het ware een tweede ouderlijk huis voor mij was.

Eene eigenaardigheid van den maatschappelijken kring, in welken ik werd geboren, heb ik ook in hooge mate ingezogen, n.l. zuinigheid in het beheer der openbare kassen. Misschien wegens de omstandigheid, dat deze kring

nooit uit de openbare kassen trekt en in alle belastingen een vol deel heeft te dragen, is hij van nature gekant tegen het vermeerderen van ambten, het opdrijven van bezoldigingen en pensioenen, het lichtvaardig uitbreiden van takken van openbaren dienst, vooral van leger en vloot. Een en ander destijds in tegenstelling met de ambtenaarsfamiliën, die in vroegere dagen een hoofdbestanddeel der monarchaal-conservatieve partij vormden en met de reeders, assuradeurs en handelslichamen, aan wie Willem I in de groote handelssteden monopoliën en voorrechten had verleend. Wantrouwen tegen nieuwigheden, die beginnen met het in het leven roepen van talrijke, haast tallooze baantjes, mag hierin nog wortelen. Van de mogelijkheid dat ooit eischen zouden gedaan worden, als pensioenen uit de schatkist aan lieden, die nooit in staatsdienst zijn geweest, werd natuurlijk zelfs niet gedroomd.

Van grooten invloed op mijne politieke ontwikkeling waren indirect ook zware malaria-koortsen, waaraan ik op mijn elfde en twaalfde jaar leed. Herhaaldelijk in den loop des jaars en den geheelen winter van 1848—1849 moest ik te huis zitten, tot ik in Mei, voor genezing door luchtverandering, op de Latijnsche school van den heer L. Dikema te Hoogezand geplaatst werd. In de kamer van mijne eveneens sukkelende moeder en in het kantoor van mijn vader, vooral op de marktdagen een soort van politieke sociëteit voor de koopers uit het platteland, bracht ik dezen voor geheel Europa en voor ons land in het bijzonder zoo gewichtigen tijd door. Dien tijd heb ik, ook als trouwe lezer van het Handelsblad, meer intens medegeleefd dan het gros mijner jongere en oudere medeburgers, die door school- of door beroepsplichten afgeleid werden. In het algemeen heeft deze periode van ziekelijkheid mij vroeg ontwikkeld, al

heeft zij, naar ik geloof, niet gunstig gewerkt op de naastvolgende jaren. Ik kan mij alleen uit physieke redenen verklaren, dat ik mijn vrijen tijd in mijne schooljaren en eerste studiejaren zoo totaal verbeuzeld heb. Tot op mijn candidaats-examen in de rechten in mijn 20e jaar heb ik, ik mag wel zeggen haast spelende gedaan wat precies noodig was om geregeld mede op te gaan, maar mij nimmer en voor niets ingespannen. [1] Zoo zijn waarschijnlijk langzamerhand geest en lichaam weder op gelijk peil gekomen.

De school van Dikema heeft mij voor eenzijdig steedsche indrukken behoed. Vijf der jaren, waarin de geest het meest ontvankelijk is, leefde ik ten plattelande en met kameraden van het platteland. Salon-dressuur ontvingen wij op zijne school niet; naar mijne herinnering ging het onder ons jongens ruwer toe, dan wel wenschelijk is. Ik had het er dikwijls moeielijk. In geestelijke ontwikkeling onder de voorsten en physiek zwak. Met de tong zeker een der scherpsten, met de vuisten aanvankelijk de zwakste en steeds een der zwaksten van mijn leeftijd. Ik heb daarvoor, geloof ik, een bijzonderen afkeer van geweld ingezogen. Ik ondervond aan eigen lijf, dat dit, naar de bekende uitdrukking, het laatste hulpmiddel der dwazen is, hetwelk nimmer over recht of onrecht beslissen kan, al hebbe de scherpste tong ook niet altijd gelijk.

Na mijn candidaats-examen, waarmede in tijd ongeveer samenvalt mijn *more majorum* ontvangen van den doop als mennist op eene aangeleerde belijdenis, wat geenszins voor vroege ontwikkeling van mijn kritischen aanleg getuigt, ontving ik een eersten stoot van buiten tot betere krachtsinspanning, door het uitschrijven te Leiden door

1 Tegenwoordig moet men er mee tevreden zijn, als zelfs een begaafd jongmensch vóór zijn 20e jaar candidaat in de rechten is; hij moet echter ook voor heel wat meer examen doen dan wij, een vijftigtal jaren geleden.

Prof. Vissering van eene staathuishoudkundige prijsvraag, waarbij eene uiteenzetting en beoordeeling van de gevoelens der voornaamste schrijvers over *de waarde* werd gevraagd. Dit viel in een tijd, waarin wij aan de academie in buitengewone mate leeg liepen tengevolge van het overlijden van Prof. Numan en de te 's-Hage gerezen moeielijkheden over de vervulling der vacature. Ik haalde dus alle economische boeken bij elkaar, die ik krijgen kon in de Academische Bibliotheek — wat zeer weinig was — en door de welwillendheid van mevrouw de weduwe Numan—van Swinderen in de bibliotheek van den overleden hoogleeraar — wat veel en voldoende was — en zette mij aan de lectuur; zooals het bij academische prijsvragen behoort zonder eenige leiding. Daar zag ik tot mijn verbazing schrijver op schrijver doceeren, dat de ruilwaarde bepaald wordt door de kosten van voortbrenging; eene bewering, die ik, als opmerkzaam koopmanskind, eenvoudig onzin moest vinden. Dan ware het waarlijk al te gemakkelijk koopman te zijn. Natuurlijk daarover met mijn vader gepraat. Mooie dingen, was ook diens voor de hand liggende conclusie: de waarde is er of wordt door mij verwacht er te zullen zijn, vóórdat ik de kosten maak; bestaat zij niet in de verwachte mate, wanneer ik mijne waar aanbied, dan moet ik verliezen, gelijk ik win, wanneer mijne berekening uitkomt. Daar zat ik nu met mijn boeken en met mijn destijds nog al hoogen traditioneelen eerbied voor wetenschap en professoren. Nog eens andere boeken geconsulteerd; altijd maar weer vond ik er weder de volgende gewone omkeering van oorzaak en gevolg: nut, gebruikswaarde zijn iets anders dan ruilwaarde; deze laatste ontstaat niet uit het nut, maar uit de noodzakelijkheid om kosten te maken en wordt bepaald door die kosten. Met meer of minder bewustzijn, dat zij aan nut en gebruikswaarde te weinig hechtten, stevenden ook de nieu-

were schrijvers van die dagen, de een na den ander, in het vaarwater van Ricardo. Ten einde raad ontwierp ik eene, voor dien tijd nieuwe, waardeleer, waarbij de nuttigheid, als bron der vraag, tot haar recht kwam en toetste ik daaraan de leer der schrijvers, natuurlijk op niet malsche wijze. Vooral de leer van Ricardo moest het ontgelden.

Deze theoretische discussie had in dien tijd en voor onzen kring eene politische zijde wegens hare toepassing op de kosten van den arbeid. Ricardo en zijne volgers, ook nog heden ten dage, trekken uit hunne waardeleer de conclusie, dat belastingen op levensbehoeften de loonen doen stijgen, wat slechts dan het geval is, wanneer de werkelijke loonen het minimum-levensonderhoud vertegenwoordigen; daarentegen eene gevaarlijke dwaling, wanneer zij reeds dat minimum te boven gaan. Later is Ricardo's leer, onder den invloed van Marx en Lassalle, de bron geworden van eene andere, nog schadelijker, practische dwaling, n.l. dat bij het tegenwoordig staats- en rechtssysteem, de arbeidsloonen niet hooger kunnen stijgen dan het minimum-levensonderhoud, hetwelk de kosten van voortbrenging van den arbeider zelf vertegenwoordigt, welke dwaling met en benevens verschil van standpunt in de bevolkingsvraag (het nieuw-Malthusianisme) de reden is geworden, dat de hervormingsgezinden in liberalen en socialisten verdeeld zijn geraakt en door hun onderlingen strijd, hier als elders, aan de clericaal-conservatieve partij het overwicht is verzekerd.

De wetenschappelijke overtuiging, bij de behandeling der prijsvraag over de waarde, aan de Academie verkregen, werd op die wijze, zonder dat ik mij natuurlijk daarvan toen bewust was, het uitgangspunt van mijne latere staatkundige lotwisselingen. Daardoor werd ik genoopt mij bij den meest radicalen vleugel der liberale partij aan te sluiten,

bij hen die accijnzen op de levensbehoeften willen afschaffen en den last niet op andere artikelen, als suiker en jenever, maar op de meergegoeden overbrengen, gelijk o. a. bij de bekende wetten van Pierson is geschied. Die meergegoeden zijn met deze gedragslijn uit den aard der zaak weinig ingenomen en neigen tot de conservatieven, die de zaken maar willen laten zooals ze zijn. Tegen den op die wijze opgewekten politieken tegenstand had de sympathie der arbeidende klassen een tegenwicht kunnen opleveren, maar onder socialistischen invloed zien zij met voorname geringschatting neer op 't geen zij meenen lapwerk te mogen noemen.

Door mijne prijsvraag leerde ik ook vroeg inzien dat „gelijk hebben" geen „gelijk krijgen" in zich sluit. Ik kreeg van de faculteit slechts een accessit, omdat ik — zoo oordeelde zij — door het aanwenden van den bedriegelijken maatstaf eener eigen onjuiste leer de groote mannen der wetenschap onverdiend had gegispt en doorgehaald. Mijn concurrent, de tegenwoordige Staatsraad Asser, die zich aan zulke stoutigheden niet schuldig had gemaakt en een beter bewerkt stuk had geleverd, kreeg de medaille. Ik voor mij was met het *dictum* van het judicium der faculteit volkomen tevreden, omdat ik mij bewust was, dat het door mij ingezonden stuk, hetwelk zelfs geheel omgewerkt moest worden om als dissertatie bruikbaar te zijn, aan heel groote gebreken van bewerking leed. Geenszins echter met den grond van terugzetting; immers het kwam er m.i. bij de beoordeeling van de betrekkelijke verdiensten van academische prijsschriften niet op aan, wie naar het subjectieve oordeel van de faculteit, resp. den betrokken hoogleeraar, de meest juiste inzichten omtrent het vraagstuk had, als de student slechts goede, zij het ook voor den hoogleeraar niet dadelijk overtuigende gronden voordroeg. Ook dit schijnbaar onbeduidend incident zou in de gevolgen op

mijne staatkundige stelling en loopbaan niet weinig invloed hebben, gelijk ik zoo aanstonds zal hebben te vermelden.

Een nieuwen stoot van buiten ontving ik voor mijne staathuishoudkundige ontwikkeling kort na mijne promotie door het openkomen van de plaats van docent in de staathuishoudkunde aan de landhuishoudkundige school te Groningen ten gevolge der benoeming van den heer Tellegen tot hoogleeraar aan de hoogeschool. Ik had wel is waar het gewichtigste vraagstuk der staathuishoudkunde grondig leeren kennen, maar algemeene staathuishoudkundige kennis kreeg ik eerst, toen ik het vak moest doceeren en dus het geheel bestudeeren. Zonder beroepsplicht zet men zich daaraan niet licht. In casu dwong deze mij ook tot het bestudeeren van de economie van den landbouw, die bij de gewone staathuishoudkundige opleiding een gesloten boek blijft.

Hoe dieper ik in de theorie der staathuishoudkunde doordrong, des te levendiger werd bij mij de behoefte om ook philosophie te studeeren. Hiertoe ging ik in 1861 over in vereeniging met den toenmaligen mennisten predikant te Groningen, J. W. Straatman, die bij zijne theologische studiën gelijke behoefte ondervond. Jaren lang werd door ons een avond in de week aan gemeenschappelijke philosophische lectuur gewijd en geregeld het resultaat van verdere eigen lectuur of nadenken besproken. Een gelukkig toeval bracht ons op den toen ten onzent nog niet bekenden Schopenhauer, wiens werken op beiden grooten invloed uitoefenden. De eigen leer van Schopenhauer heeft mij nooit kunnen bevallen wegens de inmenging van een voor mij onbegrijpelijk „Ding an sich" [1]), maar binnen de grenzen van het voor een gewoon verstand begrijpelijke deel

---

[1] Na jarenlang nadenken over dit onderwerp heb ik mijn gevoelen hieromtrent ook openlijk uitgesproken in „Das Causalitätsgesetz in der Socialen Wissenschaft", p. 25 en volgende.

der wijsbegeerte bleek hij een veilige leidsman en tevens een onovertroffen leermeester bij de opruiming van de vooroordeelen, waarmede de gebruikelijke opvoeding tot lid van een kerkgenootschap, ook van een liberaal kerkgenootschap als dat der mennisten, de geesten opvult. Ik leerde van Schopenhauer, elke bewering tot haren laatsten grond te vervolgen en nauwkeuriger dan te voren mijne begrippen te vormen en te verbinden. Voor mijn staatkundige ontwikkeling gewichtig bleek vooral Schopenhauer's leer omtrent het overwicht, hetwelk de wil op het verstand uitoefent; het daardoor verkregen inzicht in de heerschappij van het willen over het denken, van het belang over het oordeel. De persoonlijke verhoudingen worden door dit inzicht veraangenaamd; de paradoxen en eristische kunstgrepen der tegenstanders zijn bij het licht van Schopenhauer's leer geen uitvloeisel van eenig moreel of intellectueel gebrek, maar van den aard van 's menschen rede als een aan den wil dienstbaar werktuig. Voor de staatkundige organisatie van een land volgt uit die leer als eerste eisch, dat geene enkele familie, groep of klasse overwicht op de wetgeving mag hebben. Het leidt steeds tot haar bevoorrechting, ook al meent zij zelve in het algemeen belang te handelen. Ook hier is weder het beloop van mijn later staatkundig leven door eene vroeg gevestigde wetenschappelijke overtuiging beheerscht. Zij maakte mij tot bestrijder, eenerzijds van het overwicht der monarchie en van de Grondwet van 1848 met hare eenzijdige vertegenwoordiging van het bezit, anderzijds even stellig van het overwicht der van handenarbeid levende talrijkste volksklasse.[1] Het inzicht in de verhouding van

---

1 Als oorlogsverklaring aan beide richtingen, tegen welke ik in mijn politiek leven voortdurend den oorlog met twee fronten heb gevoerd, waarvan de uitkomst in de kieswet van 1896 is nedergelegd, zij hier in-

willen en denken maakt tot eersten eisch van eene goed samengestelde wetgevende macht, gelijk van een goed arbitraal college, dat elk door groeps- of klassebelang geïnspireerd *willen* er uiting vinde, maar tevens een tegenwicht in de kritiek van de groepen of klassen die een tegenovergesteld belang representeeren, zoodat de beslissing in

---

gelascht wat ik over het toenmalig census-kiesrecht schreef in het Noorden van 9 Mei 1870:

„Het is zonderling, zoo vreemde denkbeelden bij velen bestaan omtrent de volksmassa, welke Groen met den naam van „het volk achter de kiezers" gedoopt heeft. Zonder er zich veel rekenschap van te geven, verbindt men veelal daaraan als van zelf de begrippen van gemis aan beschaving, van achterlijkheid op ieder gebied, van maatschappelijke afhankelijkheid; velen denken al dadelijk aan menschen, van wie men voor een kwartje een eed, en voor een borrel eene stem koopt.

Het is eene der grootste fouten van vele politieke mannen, zoowel in ons vaderland als elders, dat zij zich van de samenstelling van dat deel des volks niet beter rekenschap geven.....

Van de naast aan de kiezers grenzenden en van deze alleen door de willekeurige grens der wet gescheidenen daalt men af, zonder ergens een scherpe grens te vinden, tot den bedeelde en den schooier zonder vast verblijf.

Geen scherpe grens is er, maar wel een merkbare, voor het behandelde onderwerp gewichtige overgang. Op het punt namelijk, waar de behoefte dwingt de hand uit te strekken naar de hulp van anderen, of eer en karakter op te offeren om te leven. Daar moet een stap geschieden, dien niemand zonder bangen strijd en tranen doet. Aan de eene zijde der klove staan zij, die zich zelven redden, hun brood door eerlijken arbeid verdienen, en geen hulp behoeven, althans niet vragen. Aan de andere zijde zij, die geheel of gedeeltelijk leven van de publieke of bijzondere liefdadigheid, of om te leven alles veil moeten hebben. Natuurlijk is ook onder dezen weder eene oneindige schakeering. Ook wordt de overgang niet uitsluitend aangewezen door verschil in middelen van bestaan, maar ook ten deele door zedelijke kracht, beschaving en karakter.

De talrijkheid der beneden de geschetste klove staande volksklasse, vooral in de groote steden, is een schande en een gevaar. Met alle kracht moet naar verbetering gestreefd worden. Het zinken uit de naast daaraan staande arbeidersklasse moet tegengegaan; omgekeerd het opheffen naar een eigen zelfstandig bestaan bevorderd worden. Zedelijk plichtbesef, en

elk afzonderlijk vraagstuk ligge bij hen, die er niet rechtstreeks bij betrokken zijn. Een kiesrecht is beter, naarmate de gekozene minder vooraf berekenen kan, hoe hij ten aanzien van klassebelangen heeft te handelen om de gunst van de meerderheid zijner kiezers niet te verliezen. In

---

de bewustheid van het gevaar voor de maatschappelijke orde dringen er toe.

Maar met mijne toestemming zullen nimmer politieke rechten verleend worden aan hen, die geen zelfstandig bestaan, hoe nederig dan ook, hebben. Zij moeten door vermeerderde materieele welvaart tot de politieke rechten komen. Hen door politieke rechten tot verhoogde welvaart te willen brengen, is eene gevaarlijke illusie. Het kiesrecht moet niet tot hen komen in hunne ellende. Wat hun materieel bestaan betreft van de welwillendheid van anderen afhankelijk, zonder belang bij het behoud van de bestaande bronnen van welvaart, onontwikkeld, veelal door liederlijk gedrag tot hunne ellende vervallen, zouden zij geen inzicht of rechtmatig belang tot richtsnoer bij het uitbrengen eener stem hebben. Zij zouden te licht die stem veil hebben, of door voorspiegeling van grootere ondersteuning ten koste van anderen te verleiden zijn. Het kiesrecht der allerlaagste klassen is een steunpunt òf voor het despotismé, òf voor eene tot gelijkheid in de ellende strekkende beweging.

Maar even gevaarlijk als het verleenen van politieken invloed aan die allerlaagste klassen wezen zou, even bedenkelijk is het daarmede hen gelijk te stellen, die eene nederige, maar zelfstandige maatschappelijke positie hebben, en van den staat niets vragen dan een goed en zuinig bestuur, en de vrije ontwikkeling hunner krachten. Op den duur moet zonder twijfel het volle staatsburgerrecht tot aan deze grens verleend worden.

Het tastbaar kenteeken, waarnaar de toekenning en ontzegging kan plaats hebben, is de mogelijkheid van heffing van *directe* belasting. Beneden de geschetste grens wordt de aanslag oninvorderbaar, ten gevolge van onmacht en onwil van belastingschuldigen. In de wet op de personeele belasting, en in het minimum der gemeentelijke hoofdelijke omslagen heeft men eene aanwijzing, waar naar mijn oordeel de uiterste grens ligt, tot welke men het kiesrecht kan uitbreiden. Of daar ook de grens der geheele belastingheffing behoort te zijn, laat ik hier in het midden. Zeker is het, dat men bij belastingheffing van artikelen, welke ook de hulpbehoevenden moeten koopen, met de eene hand neemt wat men met de andere hand moet teruggeven."

die mate zal zijn stem meer door objectieve, zakelijke gronden worden beheerscht en de wetgeving meer het *algemeen* belang bevorderen en ideale beginselen van recht verwezenlijken.

Niettegenstaande mijne warme belangstelling in de philosophisch-religieuse vraagstukken, die in de zestiger jaren van de vorige eeuw aan de orde waren, bleef evenwel de staathuishoudkunde hoofdzaak en nam zij in die jaren al mijn vrijen tijd in beslag. Eene levendige correspondentie met N. G. Pierson, met wien ik door het lidmaatschap eener destijds door hem gevormde staathuishoudkundige vereeniging bekend en bevriend was geworden, maakte mij deelgenoot ook van zijne studiën in dit vak en van de door hem verkregen resultaten. Bijzonder invloedrijk was ook hier weder een stoot van buiten, in den vorm eener opdracht van de Gids-redactie, die mij, lang vóór dat ik daaraan anders gedacht zou hebben, maakte tot den beoordeelaar van mijn beoordeelaar Vissering niet alleen, maar van het geheele liberale systeem, waarvan hij in die dagen de voornaamste woordvoerder was. Door mijne dissertatie en enkele tijdschriftartikelen en recensiën was ik bij het verschijnen van Vissering's Handboek der praktische Staathuishoudkunde wetenschappelijk genoegzaam bekend, om door de Redactie geschikt geacht te worden, dat werk van haar medelid te recenseeren. Tevens wist zij daardoor, dat ik noch leerling noch volgeling van hem was. Als orgaan der liberale richting stond de Gids in haar zenith. Tot beoordeelaar van Vissering's werk uitverkoren te worden, was voor mij een wezenlijke eer; deze recensie was een taak, waarvan ik mij met de grootste inspanning van al mijne krachten trachtte te kwijten.

De studie van dit onderwerp bracht mij tot het inzicht, dat de liberale staatkunde, wat het economisch gebied betrof, op eene uiterst zwakke theorie gebouwd was. Haar ethisch-

wijsgeerig steunpunt was de half-ware stelling, in Vissering's Handboek geformuleerd als volgt: „Daar is geen krachtiger „en heilzamer prikkel om zoo veel en zoo goed mogelijk te „arbeiden dan elks eigen belang. En de vrije mededinging „doet dit streven naar eigen bijzonder voordeel ten slotte „altijd ten nutte der maatschappij werken.'' (Dl. I n°. 88).

Met den invloed van wetten en zeden ter beperking van de speelruimte van het eigenbelang werd hier geen rekening gehouden. Die historische beperking werd als gegeven beschouwd, niet aan kritiek onderworpen.

De liberale politiek verwaarloosde in het algemeen te zeer de historie. Wel hield zij in de praktijk met historische toestanden rekening, maar slechts noodgedrongen, *à contrecoeur*. De liberale theorie had er geen plaats voor; zij predikte een soort van natuurrechtelijken modeltoestand voor alle volken en tijden en liet noch in het algemeen het historisch gewordene, noch tijdelijke eigenaardige levensomstandigheden van een volk tot hun recht komen. Tegen deze dwaling richtte zich mijne kritiek. Eerst in mijn artikel „Kritiek der praktische staathuishoudkunde'' in de Gids van 1863, I p. 401. De slotsom van dat betoog was samengevat in de volgende drie stellingen:

1°. de staathuishoudkunde, als eene abstracte of hypothetische wetenschap opgevat, geeft geen grond voor de beslissing van praktische vraagstukken;

2°. regelen van gedrag moeten gebouwd worden op alle verkregene kennis der maatschappij, alzoo op de geheele sociale wetenschap, niet op één tak daarvan; en

3°. vraagstukken der zoogenaamde praktische staathuishoudkunde kunnen niet in het algemeen, maar altijd slechts met het oog op bepaalde toestanden beslist worden.

Verdere overweging van hetzelfde onderwerp leerde mij nog beter inzien, hoe schadelijk eene vermenging van *wetenschap* en *kunst*, van *bespiegeling* en van *leiding bij het*

handelen, in eenzelfde afdeeling van menschelijke kennis op beide werkte. De resultaten van dit verder nadenken werden, wederom vooral in aansluiting aan Vissering's Handboek, door mij uiteengezet in het artikel „de Staathuishoudkunde als Wetenschap en Kunst" in de Gids van Augustus 1866. Vissering antwoordde ietwat geraakt in het Septembernummer, waarop ik mijn artikel afzonderlijk uitgaf met een voorwoord, dat tevens een repliek op Vissering's bedenkingen bevat [1]). Deze artikelen hebben nog steeds actualiteit, vooral sedert met Prof. Treub de vermenging van wetenschap en kunst weder ten troon, d. i. op den leerstoel is verheven en er socialisten in de vertegenwoordigende collegiën zitting hebben gekregen, die in eenige leerstellingen omtrent het arbeidsleven een voldoenden grondslag meenen te vinden om al wat de geschiedenis op het gebied van Staat en Maatschappij heeft gewrocht, om te werken en omver te werpen; eene methode die, ook al waren de leerstellingen even juist als zij onjuist zijn, ten stelligste zou zijn te veroordeelen.

Het aldus gebleken conflict tusschen mijne denkbeelden en die van den voornaamsten woordvoerder der liberalen op economisch gebied heeft mij als theorist een zelfstandige positie in de liberale partij bezorgd. Niet eene geïsoleerde, daar mijne boven medegedeelde stellingen, gelijk ik reeds opmerkte, in de staatkundige praktijk reeds meer werden in acht genomen, dan de liberale theorie medebracht. Eene Regeering en Volksvertegenwoordiging, die te gelijk een Europeesch en een Aziatisch Rijk hebben te besturen, kunnen trouwens in de praktijk zulke eenvoudige waarheden niet verloochenen, ook al blijft een hoogleeraar aan zijne dwalingen vasthouden, wier erkenning de omwerking van den door hem samengestelden leiddraad bij zijne voordrachten, vrucht van jarenlange studie, noodig zou maken. In Vissering's geval ook

[1]) **De Staathuishoudkunde als Wetenschap en Kunst. Groningen, J. B. Wolters, 1866.**

haar aanvulling met eene werkelijke *theorie* der Staathuishoudkunde, waarvan het ontwerpen waarlijk geen kinderwerk is.

Het op *economisch* gebied verkregen resultaat bleek mij evenzeer te gelden voor het staatsrecht; inderdaad op het geheele gebied van recht en staatsbeleid. Behalve dat ik de noodzakelijkheid, om de *liberale* politiek niet enkel op eenige natuurrechtelijke beschouwingen of algemeene ideeën, maar op de historie en de juiste waarneming van de actueele toestanden en behoeften te bouwen, reeds vóór mijn kamerlidmaatschap inzag, merkte ik tevens reeds toen op, dat de *historische* richting, zooals Groen haar sedert eenige tientallen jaren verdedigde, „minder dan eenige andere dien eernaam waardig is geweest" [1]. In 1871 heb ik in de brochure „Liberale Politiek op historischen grondslag", uitgegeven bij J. B. Wolters, het verschil tusschen de door mij voorgestane *historische* richting en de *Christelijk-historische* nader uiteen gezet. *Christelijk* en *historisch* is onvereenigbaar, *christelijk-historisch* bevat eene *contradictio in adjecto.* Bij dengene, die in eene zoogenaamde openbaring van voor 18 eeuwen en in de daarover opgestelde boeken den leiddraad voor zijn handelen zoekt, komt de *historie,* met andere woorden de actueele toestand, zooals die uit het verleden, inzonderheid uit het naaste verleden is geboren en een daaraan aansluitend streven naar verdere evolutie openbaart, nimmer tot haar recht. *Theocratie* en *autonomie* noem ik in deze brochure de twee beginselen, waarom de politieke partijen zich natuurlijk groepeeren; de tegenwoordige indeeling in *clericalen* en *liberalen* beantwoordt daaraan beter, dan de toenmaals heerschende in *conservatieven* en *liberalen.* Kuyper's juichtoon ten vorige jare, dat de naam Gods door de verkiezingen weder in eere was hersteld en Gods naam de zege had bevochten, sluit zich volkomen bij de beschouwingen, in die brochure nedergelegd, aan.

[1] De Staathuishoudkunde als Wetenschap en Kunst p. 46.

In die brochure wees ik ook reeds op het verschil onder de anti-revolutionairen, van wie een deel de theocratie in beginsel verdedigt, inderdaad dus *crypto-katholiek* mag heeten, een ander deel wel is waar ook de theocratische vlag hijscht, maar met die vlag contrabande dekt, door als voornaamste kenbronnen van Gods wil de geschiedenis en het volksgeweten, niet den bijbel of eenig concilie te erkennen. Als den besten woordvoerder dezer laatste richting citeerde ik t. a. p. Prof. B. J. Gratama, die op rechtsgeleerd gebied niet alleen een conflict tusschen stellige uitspraken van den Christus en de eischen des tijds mogelijk achtte, maar zelfs in dat geval den plicht predikte, *stellige uitspraken van den Christus buiten debat te laten.* Na eene duidelijke uiteenzetting van het beginsel der historische richting en wraking van den bijbel als wetboek van rechts- en staatsinstellingen, laat Gratama in zijn artikel ter verdediging van de afschaffing der doodstraf, in de „Stemmen voor waarheid en vrede" van Februari 1873, deze opmerkelijke uitspraak volgen: „Zoo men dus stellige uitspraken van den Christus over de eene of andere rechtsinstelling kon aanvoeren, dadelijk zoude ik ze uit het debat verwijderd willen hebben. Voor den toenmaligen maatschappelijken toestand geldend, [1] *zou ik aan haar voor den tegenwoordigen toestand, op grond van de ontwikkeling, de eerste der wetten, die God der menschheid gaf, alle gezag ontzeggen.*"

Mijne theoretische vorming, waarop ook Gratama, van wien ik nog korten tijd de lessen bijwoonde en met wiens meest geliefden leerling en geestverwant, A. F. de Savornin Lohman, ik reeds destijds menig dispuut voerde, zeker belangrijken invloed heeft gehad, verwijderde mij ook bij deze vragen van vele liberalen dier dagen. Ik werd mij

[1] Deze bewering laat ik natuurlijk voor Gratama's rekening. Het zwaartepunt van het citaat ligt in de volgende door mij onderstreepte zinsnede.

hiervan evenwel eerst bij de nadere kennismaking als kamerlid bewust, gelijk in het vervolg zal blijken.

Als eene bijzonder gelukkige schikking van het lot beschouw ik steeds de opleiding, die ik genoot in de dialectiek. Geene theoretische maar eene praktische; niet van een professor, maar van een buitengewoon voortreffelijken onvrijwilligen en onbezoldigden leermeester, mr. S. M. S. Modderman, dien ik te Groningen als het ware doorloopend als verdediger van andere inzichten en belangen tegenover mij vond. Voor Rechtbank en Hof als advocaat der tegenpartij; in den Gemeenteraad en het college van Dagelijksch Bestuur als vertegenwoordiger van meer conservatieve gevoelens en maatregelen. De leerschool van de balie en van het lidmaatschap van lagere politieke collegiën is voor een staatsman bijna onmisbaar; ik had het geluk ze te doorloopen en dat ik er een zoo bekwamen en scherpen, persoonlijk evenwel humanen en mij welgezinden tegenstander vond, maakte ze voor mij dubbel leerrijk.

Vooral ook door de veelvuldigheid der lessen, als ik pleidooien en raadszittingen met dien naam mag aanduiden. Nadat mijn zwager I. J. Blaupot ten Cate en ik ons hadden geassocieerd — eene advocaten-associatie, destijds nog ongewoon en die tot veel bekijks aanleiding gaf — mochten wij ons reeds vroeg in eene aanzienlijke praktijk verheugen, en wij traden tengevolge van het overlijden mijns vaders in 1864 eveneens vroeg in de lagere vertegenwoordigende lichamen op. Blaupot ten Cate, ofschoon slechts 25 jaar, als zijn opvolger in de Staten, ik, pas 26 jaar, in zijne plaats in den Gemeenteraad. De algemeene geest van het Dagelijksch Bestuur van Groningen was destijds nog al conservatief, wat in elke raadszitting tot levendige discussie aanleiding gaf. Met H. A. Wynne, bekend staathuishoud-

kundige dier dagen en A. de Monchy, later wethouder te Rotterdam, behoorde ik tot de liberale leiders en woordvoerders. Menige overwinning werd door ons behaald o. a. de invoering van een hoofdelijken omslag op den grondslag van het inkomen, in plaats van een zeer onbillijken naar de huurwaarde. Alle quaestiën, die bij het ontwerpen en uitvoeren van zoodanige verordening oprijzen, leerde ik reeds toen kennen. [1] Mijne overtuiging omtrent de schadelijke en onbillijke gevolgen van progressieve heffingen, waardoor ik als minister met eerst later opgekomen, althans eerst later tot politieken invloed gekomen richtingen zoo hevigen strijd had te voeren, dagteekent uit dien tijd.

In het algemeen trokken belastingquaestiën in die jaren zeer mijne aandacht. Geen taak scheen mij dankbaarder dan op het gebied der Rijks-financiën gelijksoortige hervorming tot stand te brengen, als in de financiën der liberaal-bestuurde gemeenten reeds vroeger was doorgevoerd en in de overige, onder den invloed van de wet van Betz tot afschaffing der gemeentelijke accijnzen, in 1865 aanhangig was. In weinig woorden uitgedrukt, was mijn program: verbetering, met vermeerdering van opbrengst van de directe belastingen; — vermindering of afschaffing van accijnzen op levensbehoeften en ook vooral van de belastingen, die de vrijheid van bedrijf en de circulatie van geld en goed belemmerden. De resultaten mijner studiën werden in hoofdartikelen in de toenmalige Nieuwe Groninger Courant van mijn vriend Straatman geresumeerd en, tot een bundel vereenigd, uitgegeven onder den titel: „de Toekomst onzer Financiën”. Als eene eigenaar-

[1] Vgl. mijne brochure: Antwoord op de brochure „de verordening op den hoofdelijken omslag in de gemeente Groningen van den 2 December 1865, getoetst aan het beginsel van eene evenredige belasting”, uitgegeven 1866 bij J. B. Wolters.

dige waardeering mag ik hier vermelden, dat, toen in 1869 mijne candidatuur voor de Kamer ter sprake kwam tijdens deze artikelen successievelijk anoniem verschenen, een van hen, die door een vriend tot haar ondersteuning werd aangezocht, ten antwoord gaf, dat hij op geen ander wilde stemmen dan op den schrijver dier artikelen. Mijn vriend, die wist dat ik de schrijver was, had met dezen gemakkelijk werk.

Ten besluite van dit overzicht mijner voorbereiding heb ik nog mijne werkzaamheid op kerkelijk gebied te vermelden. In het curatorium van het Doopsgezind Seminarium hadden destijds met de vertegenwoordigers der grootere, ook afgevaardigden van een dertigtal kleinere Doopsgezinde gemeenten zitting, waarvan Groningen een der aanzienlijkste was, zoodat deze gemeenten gewoon waren een lid uit die plaats te kiezen. Als zoodanig werd ik, als ik mij wel herinner, in 1865 gekozen, hetgeen mij aanleiding gaf ook op kerkelijk gebied werkzaam te zijn en zulks in den tijd van gisting, door het ontstaan der zoogenaamde moderne theologie veroorzaakt. De mennisten gemeenten hadden eene traditioneele, evenwel reeds gedeeltelijk in onbruik geraakte en voor niemand persoonlijk bindende geloofsleer, zoodat zij zich bij uitstek leenden tot opneming der liberale elementen onder de Hervormden, die zich in hun eigen meer gebonden kerkgenootschap niet meer tehuis voelden. Dan moest echter blijken, dat die gemeenten niets meer wilden zijn dan vereenigingen tot bevordering van zedelijk-godsdienstig nadenken en van hulpbetoon aan armen. Inzonderheid moest men ophouden van de toetredenden, hetzij uit eigen kring, hetzij uit andere kerkgenootschappen, meer te vragen dan eene uiting van den wensch om tot deze doeleinden mede te werken. Belijdenis en doop moesten niet meer verplichtend zijn. Zij passen

slechts in kerkgenootschappen met afgeronde dogmatiek; met de persoonlijke vrijheid, ook om van overtuiging te veranderen, waarop de mennisten prat zijn, zijn zij kwalijk te vereenigen. Ook de leeraar, naar de traditie slechts broeder onder broeders, en dus evenzeer vrij als ieder ander, behoorde niet meer genoodzaakt te kunnen worden voorganger te zijn bij christelijke plechtigheden, als deze voor hem hare beteekenis hadden verloren. De meer conservatieve richting heeft in den strijd, die door de verkondiging dezer beginselen in de mennisten gemeenten ontbrandde, vrij algemeen de overhand behouden, al is het haar niet gelukt het Curatorium te doen besluiten, van de proponenten bindende verklaringen te eischen. De strijd was echter ook in dit college scherp, en daar ik niet verborg dat ik aan de geheele christelijke leer niet meer geloofde en de mennisten gemeenten alleen beschouwde als vrije vereenigingen in boven aangeduiden zin, achtten de kiesgerechtigde gemeenten mij eenige jaren later geen geschikten vertegenwoordiger meer. Misschien is daarop ook van invloed geweest een niet gunstig ontvangen voorstel, om een lector in de sociale wetenschap aan te stellen, ten einde de jongelui bij het verlaten van het seminarium eenigszins wetenschappelijk het samenstel van maatschappij en staat te doen leeren kennen en bij hen de dwaling tegen te gaan, als zouden eenige kennis van oude talen, eenige kritische en exegetische behandeling van den bijbel, ietwat moraal en pastoraal, voldoende qualificatie zijn voor een voorganger en leider van eene gemeente.

Mij was niet-herkiezing niet onaangenaam. Ik had mij alleen herkiesbaar gesteld, omdat ik mijn post niet vrijwillig wilde verlaten. De niet-herkiezing was voor mij slechts de persoonlijke bevestiging van het reeds op zakelijke gronden rijpende inzicht, dat ook het liberaalste kerkgenootschap zich niet met volledige vrijheid op het

gebied des geestes zal kunnen verzoenen. Op kerkgenootschappen past het: *sint ut sunt aut non sint.* Het lidmaatschap daarvan maakt ieder, die zelf nadenkt, in figuurlijken zin tot een vogel op een kruk; zijn gedachtenkring wordt door de lengte van zijn keten bepaald. Dat deze bij het eene kerkgenootschap wat langer is dan bij het andere, doet weinig ter zake. Wie zich geestelijk aan geen band wil laten leggen en zich en de zijnen niet in de noodzakelijkheid wil brengen, met den mond of in uiterlijkheden te belijden wat zij, zelf onderzoekende, niet ernstig kunnen gelooven, moet zich er niet meer bij aansluiten. Een der grootste bewijzen van den geestelijken vooruitgang van het Nederlandsche volk ligt in de gestadige toeneming van het aantal dergenen, die tot geen kerkgenootschap behooren. Voegt men daarbij hen, die er bloot nominaal bij geteld worden, enkel omdat zij geen stap doen om den band te verbreken, dan mag men hoop koesteren op de toekomstige volledige vrijmaking van ons volk uit de traditioneele geestelijke boeien, waarin Rome en Dordt het hebben geslagen.

Dat ik door mijne ervaringen op kerkelijk gebied ook persoonlijk de noodzakelijkheid leerde inzien van eene volledige scheiding van Kerk en Staat, en deze ervaringen mij tot een overtuigden aanhanger maakten van den eisch, dat de Staat de kerkgenootschappen wel moet vrij laten, omdat hij geen rechter over waarheid of onwaarheid is, maar ze noch direct, noch indirect, noch stoffelijk, noch zedelijk behoort te steunen, ligt voor de hand. Evenzeer dat anderzijds de kerkbesturen, die wegens het afnemen des geloofs bij zeer velen geene voldoende hulpmiddelen uit vrije bijdragen der geloovigen ontvangen, de handen naar de staatskas uitstrekken. De liberaal behoort te zorgen, dat het bij het uitstrekken der hand blijft. Op dit punt zou ik nooit kunnen of willen transigeeren, hetgeen mij niet alleen met de kerkelijke partijen

in strijd deed geraken, maar ook met vele liberalen, die eene geloovige volksopvoeding niet zoo onwenschelijk achten of uit politieke berekening de kerkelijken niet geheel van zich willen stooten.

Aldus veelzijdig voorbereid werd ik, juist 32 jaar oud, den 17en Februari 1869 te Groningen tot lid der Kamer gekozen. Omtrent de meeste hoofdpunten van binnenlandsch staatsbeleid had ik eene gevestigde overtuiging en mijn karakter bracht mede, mij door die overtuiging, niet door eenige andere consideratie, welke ook, van persoonlijken of politieken aard te laten leiden. Ik was gekozen voor een kiesdistrict, waarin de invloedrijkste lieden die overtuigingen deelden en de meerderheid der toenmalige kiezers hen volgde; de verkiezing maakte het mij ten taak, deze in de Kamer te verdedigen en in wetgeving en bestuur te doen eerbiedigen. Tegenover mijne kiezers voelde ik mij alzoo als leider en woordvoerder, niet als dienaar, ongeveer even als ik mij als advocaat tegenover mijne clientèle voelde. Wilden de kiezers eventueel veranderen, dan konden zij, wat mij betreft, vrijelijk een ander nemen; zoolang ik het mandaat had te vervullen, had alleen ik te beoordeelen of ik aan wetsontwerpen en ministers mijn steun behoorde te verleenen of niet. Dat was mijn zaak; mij al of niet te herkiezen die der kiezers. Tegen de insluipende gewoonte, om tegenover de heeren kiezers *chapeau-bas* te spelen, heb ik steeds krachtig gereageerd, in het bewustzijn, dat iemand, die eenigermate bevoegd is administratiën te controleeren en wetten te beoordeelen, aan het geheele volk een dienst doet, als hij tegen eene voor zaakkundige diensten op dit gebied onbeduidende schadeloosstelling, deze inspannende en tijdroovende werkzaamheden wil vervullen.

Mij werd het bijzonder gemakkelijk, mij onafhankelijk te gevoelen van de stroomingen van den dag, ook om deze

reden, dat ik reeds vroeg het besef had, dat het én de grond is van verder reikenden en meer duurzamen invloed én de bron van rijkere persoonlijke genoegdoening, tot de geestelijke leiders en voorgangers van een volk dan tot zijne staatslieden te behooren. Is er eene periode, waarin het een en ander kan samengaan, des te beter; maar waar de plicht der verkondiging van nieuwe of nog weinig bekende denkbeelden, der verruiming van 's volks gedachtengang, der propaganda voor betere zeden in het spel is, behoort aan de vrees voor mindere populariteit en dientengevolge voor vermindering van staatkundig aanzien niet te worden toegegeven. De staatsman, die door vrees voor impopulariteit een plicht van hoogere orde verzaakt, wordt in den slechten zin „politician". Bij mijn intrede in het politieke leven nam ik mij dadelijk voor, mij daartoe niet te verlagen. *Frangi non flecti* was steeds mijn devies en ik durf zeggen daaraan trouw te zijn gebleven. Voor menige slechte wet, waartoe ook liberale ministeriën, die ik gewoon was te steunen, zoo dikwijls het initiatief namen, heb ik daardoor het land kunnen bewaren [1]. Zoo men mij te gemoet voert,

---

[1] Van de moeielijkheid en tevens van de ondankbaarheid van dit deel van de taak van een ministerieel kamerlid kan het publiek zich kwalijk een denkbeeld maken. In de Kamer raakt men er door met zijne vrienden in onmin. De ministerieële dagbladschrijvers schudden dag aan dag de fiolen van hun toorn over de recalcitrante leden uit. Zijn er onder hen, die in aanmerking konden komen om in het ministerie opgenomen te worden, dan worden hun vlakweg persoonlijke beweegredenen verweten, die gretig ingang vinden bij een groot deel van het publiek, dat gewoon is bij politieke mannen een ziekelijken hang naar eene ministerieële portefeuille te onderstellen. De burgerij merkt er gewoonlijk niets van, wanneer de oppositie tegen schadelijke wetsvoorstellen haar doel bereikt; zij weet niet eens welke lasten van haar zijn afgewend. Daarentegen blijft bij de belanghebbenden bij het afgeweerde kwaad een wrok voortleven, dien zij niet nalaten bij elke gelegenheid te koelen. Bij de behandeling der Ongevallenwet bleek, dat zij, hoewel de zaak reeds een aantal

dat het daardoor moeielijk is geweest, met mij samen te werken, moet ik dit volmondig erkennen. Ik kan alleen repliceeren, dat ik, mijn eigen gang gaande, nooit iemand ten kwade heb geduid, dat hij het eveneens deed.

---

jaren in de Kamer aan de orde was geweest, aan de eerste en grootste belanghebbenden nog volmaakt onbekend was. Eerst toen het eigenlijk te laat was, kwamen zij op tegen de zware lasten, welke hen dreigden. In deze dagen ondervindt ons volk, haast eigenlijk voor het eerst in onzen leeftijd, de gevolgen van de afwezigheid van voldoende kritiek van ministerieele zijde tegenover de voorstellen van een liberaal kabinet. Met dit gevolg dat het zich in zoodanige mate van de liberalen afwendde, dat een clericaal ministerie mogelijk werd. Moge de tegenwoordige meerderheid haar taak, om ook het werk van eigen ministers scherp te critiseeren, wanneer dr. Kuyper straks zijne stokpaardjes gaat berijden, beter vervullen dan de liberalen deden tegenover de vexatoire en kostbare voorstellen van Borgesius, Lely en Eland-Kool.

HET MINISTERIE VAN BOSSE-FOCK.

De aanneming van het lidmaatschap van de Tweede Kamer bracht mij in elk opzicht in eene andere omgeving. Bij den toenmaligen stand van het spoorwegwezen en de gewoonte der Kamer, om ook des Maandags en des Zaterdags zitting te houden, was het niet mogelijk het kamerlidmaatschap goed waar te nemen, zonder eenige malen 's jaars een zestal achtereenvolgende weken te 's-Hage door te brengen, wat noch met het uitoefenen der advocatuur te Groningen, noch met mijne eischen aan het familieleven bestaanbaar was. Ik bracht dus mijne woonplaats naar den Haag over en werd tevens lid der Haagsche balie.

Niets werkt op een leergierigen jongen man zoo opwekkend, als eene verplaatsing in een nieuwen werkkring en een ander intellectueel middenpunt. Vooral wanneer men er een aantal hoog ontwikkelde vrienden vindt, gelijk mijn voorrecht is geweest. Bepaaldelijk moet ik hier Kappeyne herdenken, die voor mij, gelijk voor velen mijner tijdgenooten, steeds zijn ongeëvenaard rijke kennis op elk gebied des rechts beschikbaar stelde. Behalve den zijnen is het onnoodig namen te noemen, te minder omdat de gunstige invloed van het verblijf in de Kamer, niet het minst in de koffiekamer, niet aan den omgang met bepaalde personen gebonden is. Men ondergaat er den invloed van

het *ensemble*, waartoe ieder zijn lootje in het zakje doet. Daarbij is te bedenken, dat in de Kamer slechts uitverkorenen van een district zitting hebben, zoodat zij nagenoeg allen, ook degenen die geen in 't oog vallende rol spelen, hun gezelschap waard zijn. Als minimum brengen zij uit hun vroeger leven speciale vakkennis of ook slechts belangrijke locale kennis bij. Ik beschouw voor hem, die er van weet te profiteeren, het Kamerleven als de beste hoogeschool; al verlaat men geleidelijk de rijen van hen, die meer ontvangen dan geven, om op zijne beurt meer te geven dan te ontvangen, raakt men toch nooit uitgeleerd. Het leeren van menschen is bovendien heel wat aangenamer, dan het leeren uit boeken, waartoe hij zich wel bepalen moet, die niet in de gelegenheid is, geregeld met geesten van beteekenis in aanraking te komen. De onderlinge gedachtenwisseling der kamerleden houd ik voor een der grootste voordeelen van de parlementaire regeering; ik zou haast zeggen voor datgene, wat aan de parlementaire regeering de voorkeur boven elke andere verschaft. Zij slijpt van de menschen, die aan het hoofd der zaken zullen komen, het eenzijdige wat af. Het is dan ook m. i. een groote fout, wanneer de politieke groepen zoo scherp tègenover elkander komen te staan, dat zich ook in den omgang die groepsverdeeling afspiegelt en alleen geestverwanten bij elkander hokken.

Zoodanige min gunstige periode was ingetreden door het eerste ministerie Heemskerk met zijne herhaalde kamerontbindingen. Zij verdween echter geleidelijk, naarmate de gevoerde strijd vergeten werd; ook door het intreden van nieuwe elementen, die niet persoonlijk aan den strijd hadden deelgenomen. Over 't geheel hadden die ontbindingen niettemin op de Kamer ongunstig gewerkt. Niet omdat er eens flink strijd gevoerd was, maar omdat die strijd gestreden was tusschen twee groepen, die principiëel

te weinig van elkander verschilden. Heemskerk had beproefd zich staande te houden, door zijn ministerie aan het volk als *koninklijk* ministerie en de liberalen, geleid door Thorbecke en van de Putte, als belagers van het grondwettig koninklijk gezag voortestellen. Dit was eenvoudig belachelijk. De aanleiding tot het conflict was bij de eerste ontbinding de motie-Keuchenius over de benoeming van Mijer tot Gouverneur-Generaal; bij de tweede ontbinding de afstemming van de begrooting van Buitenlandsche Zaken, naar aanleiding van het verkeerde beleid in de Luxemburgsche aangelegenheden. Bij geen van beide gelegenheden was er aanranding van het koninklijk gezag; de Kamer gaf slechts uiting, en volkomen bevoegdelijk uiting, aan haar afkeurend oordeel over regeeringshandelingen, hetwelk constitutioneel slechts den verantwoordelijken minister trof. Bij het tweede beroep op de kiezers bleef de Regeering in de minderheid, hoewel slechts met eene enkele stem. De onwil van het ministerie, om voor deze kleine meerderheid te wijken, bracht de voor de werking der geheele constitutie belangrijke vraag op den voorgrond, of de Regeering, ook na vruchteloos beroep op de kiezers door kamerontbinding, naar de beginselen van het constitutioneel staatsrecht gerechtigd was, de portefeuilles te behouden. Aanvankelijk scheen het, dat de Kroon het ministerie machtiging zou willen verleenen, deze vraag door eene derde kamerontbinding aan de kiezers te onderwerpen, maar de dreigende tusschenkomst der Eerste Kamer deed de Kroon wijsselijk hiervan afzien en besluiten, een ministerie uit de liberale oppositie te vormen. Die oppositie was nog door het verschil tusschen van de Putte en Thorbecke over het koloniaal regeeringsbeleid verdeeld, zoodat van Bosse als *haute utilité* aan het hoofd van het kabinet trad, met de Waal als minister van koloniën en voor de overige departementen vrij zwakke collega's,

onder wie slechts Fock zich door voortvarendheid en grootere toegankelijkheid voor nieuwe eischen gunstig onderscheidde. Inderdaad was het een *cabinet d'affaires*, dat de portefeuilles administreerde zonder de leiding der zaken in handen te hebben.

Opvallend was mij, bij de nadere kennismaking met het parlementaire leven, het geringe verschil in denkbeelden tusschen de toenmalige regeeringspartij en het deel der oppositie, dat de conservatieve partij vormde. Het hoofdpunt van verschil heette reeds toen, ofschoon zij het nog niet was, de schoolwet van 1857, waartegen bij haar tot stand komen slechts Groen en eenige katholieken hadden gestemd, maar die na haar invoering, ook ten gevolge van de verbreiding der moderne theologie, een toenemenden tegenstand vond bij de katholieke geestelijkheid en de orthodoxe protestanten. In 1869 hielden nog eenige katholieken de zijde der liberalen, maar ten deele door niet-herkiezing, ten deele door overgang tot de oppositie, dunde dit aantal. Niet tot mijn spijt, daar naar mijn oordeel katholicisme en liberalisme principiëel onvereenigbaar zijn. In katholieke landen als Frankrijk en België bestaan er invloedrijke groepen naamkatholieken, die slechts wegens familie- of beroepsrelatiën de betrekking met de kerk niet geheel kunnen verbreken, maar toch geneigd zijn, in samenwerking met andere richtingen, haar staatkundigen en maatschappelijken invloed te bestrijden; de zoodanigen zijn onder onze katholieken te weinig talrijk. De zoogenaamde liberale katholieken dier dagen waren, behoudens enkele uitzonderingen, werkelijke katholieken, die door persoonlijke gevoelens aan Thorbecke gehecht bleven, omdat hij hun de vrijheid van onderwijs en de onbelemmerde organisatie hunner kerk had bezorgd. Zij hadden in den tijd, dien ik mede beleefd heb, slechts nog een schadelijken invloed op Thorbecke's gedragslijn. Thorbecke wilde ook zijnerzijds niet met hen

breken, zoodat er eene klove tusschen dezen staatsman en zijne ook op religieus gebied vrij denkende aanhangers ontstond, gelijk b.v. aan het licht kwam bij de behandeling der pauselijke aangelegenheden en de weigering der voor het gezantschap bij den Paus uitgetrokken gelden. Onder de protestanten nam, reeds in den tijd waarvan ik spreek, de door Groen en zijn kring in 't leven geroepen beweging voor de school met den bijbel sterk toe, maar over 't geheel deden noch Heemskerk noch de conservatieven dier dagen daaraan mede, ofschoon velen hunner zich in vage uitdrukkingen vermeiden, in de hoop door de stemmen der bestrijders van de schoolwet hunne zetels te behouden. Zij kwamen gaandeweg tusschen twee stoelen te zitten. Door de toenemende kracht der orthodoxen op politiek gebied werden zij uit de Kamer verwijderd, voorzoover zij niet naar de zijde der liberalen werden gedreven. Meerderen, die bij mijn intrede in de Kamer tot de oppositie behoorden, werden later tot de liberalen gerekend, als b.v. van Reenen, van Naamen, van Goltstein, van Voorthuijsen, Pijnappel e. a. Zelfs in de koloniale politiek was de verdeeldheid niet principiëel, daar van de Putte reeds in zijn eerste ministerie beloofd had de koffie-cultuur te zullen handhaven, aan welke belofte hij zich steeds heeft gehouden, en hij dus geene ingrijpende hervorming van den agrarischen toestand kon tot stand brengen of ook maar bevorderen.

De geheele atmospheer in de Kamer was aan beide zijden door en door conservatief, getoetst aan de begrippen, die ik uit het Noorden had medegebracht. De vroegere liberale financier van Bosse had zich geheel met het bestaande verzoend. Ook de kleinste verbeteringen moesten hem afgedwongen worden. Wel werd er voortdurend gemoedelijk gestreden om de portefeuilles, vooral wegens den invloed, dien zij bij benoemingen gaven, maar de ministe-

riëele veranderingen waren sedert geruimen tijd en zouden geruimen tijd nog blijven: verandering van spelers, niet van spel. Hierin moest, zou ik mij in het politieke leven tehuis gevoelen, verandering komen.

Een ding vooral verontrustte in dien tijd in liberale kringen de gemoederen. De overwinning op Heemskerk was met de meerderheid van slechts ééne stem behaald; kon deze beslissing wel als eene beslissing *des lands* gelden? Hieraan werd getwijfeld wegens den grooten invloed, dien men aan de tegenpartij op het volk achter de kiezers toeschreef. Zelfs schreef die tegenpartij ook de meerderheid der liberalen bij de stembus enkel aan partijdige indeeling der kiesdistricten toe. Men moest inderdaad aan liberale zijde steeds er op bedacht zijn, dat men niet door eene andere indeeling der kiesdistricten stemmen verloor. De verplichte vijfjarige verschikking in de indeeling der kiesdistricten, ten einde de bij toeneming der bevolking door Grond- en kieswet gebodene vermeerdering van leden te kunnen invoeren, was een ware *misère,* waarvan ik vóór mijn kamerlidmaatschap geen begrip had. Juist bij mijn aankomst te 's-Hage was er weder eene herziening der kiestabel ingediend, en dadelijk kon ik eene voorvergadering daarover van de liberale partij, onder leiding van Thorbecke, bijwonen. Ik leerde die partij aldus al in den beginne niet van idealistische zijde kennen. De vraag hoe de gemeenten konden worden gecombineerd, zoodat de meerderheid liberaal werd of bleef, had een m. i. onbehoorlijk groot gewicht. Onpartijdigheid gebiedt mij er bij te voegen, dat de kieswetgeographie niet enkel bij de liberalen, maar even vlijtig bij de conservatieve partij beoefend werd. Uit hare partijvergaderingen werd natuurlijk niet geklapt, maar hare gedragingen bewezen voldoende, dat zij door gelijke overwegingen werd bezield. De strijdende partijen hadden elkander niets te verwijten; maar de toe-

schouwer werd onaangenaam aangedaan door zulk gekibbel, waar beide partijen slechts de meest passende indeeling hadden te zoeken.

Bij mij werd door het zien van al het gescharrel bij de indeeling der districten de voorliefde, die ik reeds voor enkele districten koesterde, bevestigd. Zonder eigenbelang was ik in deze quaestie niet, daar den voorstanders der groote, minstens dubbele districten het nevens elkander bestaan der beide enkele districten Groningen en Zuidhorn een doorn in het oog was, terwijl mij eene wetsverandering, die mij zou noodzaken bij voor de helft andere, hoofdzakelijk landelijke, kiezers eventueel mijne herkiezing te vragen, geenszins toelachte. Ik mag echter aannemen, dat de zakelijke gronden, waarop ik mij in deze quaestie van de meerderheid der liberalen afscheidde, overwegend zijn geweest, daar langzamerhand het stelsel van enkele districten, dat bij Thorbecke's kieswet was verlaten, weder aanhangers gewonnen heeft en bij de kieswet van 1896 voor het geheele land, ook met verdeeling der groote gemeenten, zonder tegenstand als het verkieslijkste is erkend. Zonder twijfel geeft het het minst gelegenheid tot partijdige indeeling en onderdrukking van minderheden.

Veel besef, dat het de plicht van Regeering en Kamers was, uit overwegingen van *landsbelang* den bestaanden ziekelijken toestand te doen ophouden en uit zuiver staatsrechtelijke overwegingen een kiesrecht in te voeren, dat beter aan objectieve wetenschappelijke eischen voldeed, vond ik bij geen der partijen. Bij de meeste liberalen was een groote huivering om aan de minder gegoede volkslagen politieken invloed te verschaffen, wijl deze h.i. waarschijnlijk niet liberaal zouden kiezen; en zij beschouwden het *bona fide* als het hoogste landsbelang, dat de liberalen aan de Regeering bleven. Mijn oordeel was, dat die vrees eene reden te meer moest zijn, om deze volksklasse tot kiesrecht

te roepen, omdat de te enge kieswet dan een antagonisme tusschen Regeering en volk zou doen ontstaan, dat niet alleen voor de niet-vertegenwoordigden onbillijk, maar voor het geheele land gevaarlijk was. Zulk onpractisch idealisme werd met schouderophalen begroet en droeg er toe bij, mij spoedig te doen qualificeeren als „dat jong mensch van den Dollaerd" — woordspeling voor „dol van aard", mij destijds medegedeeld als van Thorbecke afkomstig — „wien men niets moest toegeven."

Er was natuurlijk in dezen staat der liberale gemoederen alle aanleiding voor Heemskerk en de zijnen, om hunnerzijds op uitbreiding van het kiesrecht aan te dringen en te trachten, hiervan het middel te maken tot herneming der ministeriëele zetels en tot herziening der beslissing van de stembus van 1868. Heemskerk heeft bij de behandeling der kiestabel van Fock door een voorstel, hetwelk bij dat ontwerp volslagen buiten de grenzen van het recht van amendement viel, de zaak aanhangig gemaakt; de latere geschiedenis van het vraagstuk heeft evenwel getoond, dat, zoo Heemskerk persoonlijk in deze richting werkzaam wilde zijn, dit plan zijne partij in haar geheel met bezorgdheid en wantrouwen heeft vervuld. Het ministerie, waarschijnlijk inzonderheid Fock, sloeg vooral op aandrang van Fransen van de Putte, Heemskerk het wapen uit de hand, door bij de troonrede van 1869/70 herziening van de census-tabel als noodzakelijk te erkennen. Van dat oogenblik was echter ook duidelijk, dat het ministerie aan liberale zijde noodzakelijken steun verloren had. Men heeft dit ministerie wel eens een ministerie Thorbecke zonder Thorbecke genoemd, maar ongetwijfeld heeft het in menig opzicht en ook met betrekking tot de censusverlaging zonder of tegen zijn raad gehandeld. Thorbecke had alle reden, om het ministerie aan zijn lot over te laten, toen het door verschillende omstandigheden verzwakt was en de koloniale aangelegenheden

door afdoening van de wetten van de Waal zoodanig op den achtergrond getreden waren, dat het verschil daarover hem niet meer behoefde te weerhouden, om zelf de teugels van het bewind in handen te nemen. Een invloedrijke groep onder de liberalen dier dagen zag, einde 1870, het ministerie ongetwijfeld ook daarom gaarne vallen, wijl Fock met zijn kieswetvoorstel naar hare meening het fundament der liberale meerderheid ondermijnde. Dit voorstel werd dan ook door Thorbecke niet weder ingediend.

Ik laat thans, gelijk ik ook voornemens ben in de volgende hoofdstukken te doen, zooveel doenlijk in chronologische volgorde een overzicht volgen van de discussiën, waaraan ik tijdens dit ministerie deel nam en textueel de redevoeringen of gedeelten daarvan, welke overeenkomstig de in de inleiding gemaakte onderscheiding opneming in dit werk schijnen te verdienen.

Zeebrieven.

Mijn *maiden-speech* was een korte opmerking omtrent artikel 2 van het wetsvoorstel omtrent de zeebrieven, welke de Kamer het onaannemelijke daarvan deed inzien. Over de wijze om dit artikel te verbeteren, ontstond een langdurig debat, waarin de Regeering herhaaldelijk haar voorstel wijzigde en het ten slotte voorstelde zooals het thans in de wet van 28 Mei 1869 (n°. 96) luidt. Principieel stond tegenover het voorstel der Regeering een door Godefroi, Fransen van de Putte en mij voorgesteld amendement, waarvan de hoofdstrekking was, het verleenen van den zeebrief en de bescherming der vlag afhankelijk te stellen van het *bona fide* domicilie van het schip en het Nederlanderschap van den beheerder, zonder te vragen, of en in welke mate vreemdelingen als aandeelhouders of geldschieters geldelijk bij het schip geïnteresseerd waren. Wij verdedigden dit stelsel als het stelsel der toekomst. Komt dit onderwerp te

eenigertijd opnieuw in behandeling, dan zullen de belangrijke discussiën, in de zittingen van 26—28 April 1869 gevoerd, met vrucht geraadpleegd worden. De voorstellers konden toen voor hun stelsel nog slechts 20 van de 62 stemmen verwerven. Bij het toenemende cosmopolitisme van het kapitaal en het ontstaan van een nieuwen vorm van vereeniging, ook voor scheepvaartondernemingen, in de zoogenaamde *trust*, zal echter bij eventueele herziening het stelsel van ons amendement wel het eenig rationeele blijken te zijn. Nog wenschelijker ware natuurlijk, dat het beginsel der onschendbaarheid van privaat eigendom ter zee in het internationaal recht werd opgenomen en daardoor de vraag der vlag het grootste deel van haar belang verloor.

Herziening der kiestabel.

Gelijk boven reeds is opgemerkt, was de periodieke herziening der kiestabel onder de Grondwet van 1848 een ware plaag, vooral wanneer zij werd ondernomen door een tegenover allerlei aandrang toegevenden minister. De kiestabel van 1864 had ten aanzien van de indeeling der kiesdistricten geen vast stelsel. Hier en daar waren er zelfs nevens elkander liggende enkele districten; zoo in het Noorden Groningen en Zuidhorn, in het Zuiden Goes en Zierikzee. Nu stelde de Regeering bij haar eerste ontwerp voor, Goes en Zierikzee tot een dubbel district bijeen te voegen. Natuurlijk werd in de afdeelingen er op gewezen, dat het stelselmatig was, dan ook Groningen en Zuidhorn te vereenigen. Bij de memorie van antwoord deed de Regeering dit, maar krachtige invloeden deden haar tegelijkertijd de vereeniging van Goes en Zierikzee weder loslaten! Mijnerzijds werden bij de Algemeene Beraadslagingen de gronden ten gunste van enkele districten in het algemeen (Hand. p. 1179) en bij het betrekkelijk artikel die tegen de vereeniging van Groningen en Zuidhorn in

het bijzonder (Hand. p. 1208 en 1209) geldend gemaakt. Een amendement van Fransen van de Putte, om deze twee enkele districten te behouden, werd tegen de Regeering en het gros der liberalen met 34 tegen 32 stemmen aangenomen.

Ofschoon de periodieke verknipping der districten gelukkig tot het verledene behoort, kan het toch geen kwaad eens een typisch voorbeeld van de daarbij rijzende moeielijkheden en ontstaande speelruimte voor partijbelang te beschrijven, n.l. de formatie van het driedubbele plattelandsdistrict Sneek. Er moest in het Noorden wegens vermeerdering van bevolking een nieuwe zetel in het leven geroepen worden. De aangewezen plaats daarvoor was Heerenveen. Maar de omgeving van Heerenveen was overwegend liberaal, en door van de aangrenzende Friesche districten liberale gemeenten af te nemen, werd de meerderheid in die districten onzeker. Bovendien zou het nieuwe district Heerenveen naar alle waarschijnlijkheid een radicalen advocaat kiezen, die zich tijdens het eerste ministerie Thorbecke door eene weinig meegaande houding had onderscheiden. Het voorstel der Regeering om een enkel district Heerenveen in te passen, bracht om die redenen groote ontsteltenis onder de liberale kieswetgeographen teweeg. Het ei van Columbus dier geographen was om Sneek tot een driedubbel district te maken. Dan behoefde niet alleen voor het district Sneek geene bezorgdheid te bestaan, maar kon dit zelfs wel het illiberale Hennaarderadeel behouden en, in plaats van deze gemeente aan het district Leeuwarden toe te voegen, gelijk was voorgesteld, kon men de liberale partij in laatstgenoemd district met het liberale Idaarderadeel versterken. Dan kreeg men uit geheel Friesland betrouwbare liberalen. Waarom zou men niet evenzeer plattelandsdistricten hebben met meer dan twee plaatsen, als stedelijke districten gelijk Amsterdam en Rotterdam? Inderdaad was daarvoor geen

andere reden dan de weerzin tegen onderdrukking van minderheden. Nu moet echter bij verschikking van districten ongelukkigerwijs haast altijd van politieke partijen de eene hamer en de andere aambeeld zijn. Men heeft slechts de keus eene minderheid te verdrukken of zelf verdrukte minderheid te zijn. De Regeering gaf aan den aandrang der liberale kieswet-geographen toe; zij stelde bij haar antwoord het driedubbele district Sneek voor, en liet Idaarderadeel in plaats van Hennaarderadeel naar het district Leeuwarden verhuizen. Bij de openbare behandeling bestreed Pijnappel de nieuwe variëteit — het driedubbele plattelandskiesdistrict — als nieuw instrument van willekeur. Terecht, naar mijn oordeel. Ik stemde daarom vóór zijn amendement, om van Heerenveen een nieuw enkel district te maken. Meer liberalen zouden met hem gestemd hebben, althans zoo werd gezegd, indien ook maar door hem ware voorgesteld, de met het driedubbele district samenhangende verschikking Hennaarderadeel-Idaarderadeel ongedaan te maken, die naar het heette Sneek voor de liberalen verloren kon doen gaan. Zonderling genoeg stemden echter de conservatieven niet gesloten met Pijnappel. De conservatieve kieswet-geographie had iets anders bedacht, n.l. het vormen van een nieuw dubbel district Heerenveen en het reduceeren van het bestaande dubbele district Sneek tot een enkel. Van Kuyk stelde een daartoe strekkend amendement voor. Dit was nog veel erger partij-manoeuvre dan die der liberale kieswet-geographen. Om plaats te maken voor een onnoodig nieuw lid onttrok men een oud lid zijn zetel. Het aftredend lid voor Sneek vond, niettegenstaande toeneming van zetels, den zijnen weggenomen. Toch stemden de geheele oppositie en enkele liberalen voor. De stemmen staakten. Bij de heropening der discussie stelde ook ik het onpassende van dit amendement in het licht. Toch zou dit zijn aange-

nomen, als niet bij den Rotterdamschen afgevaardigde Blom de nacht beter oordeel had gebracht. Hij, die eerst vóór gestemd had, verklaarde van gevoelen te zijn veranderd, zoodat het amendement met één stem meerderheid werd verworpen.

Zoo kreeg het land deze nieuwe variëteit in de middelen om minderheden te onderdrukken, maar ontkwam het althans aan eene nog ergerlijker manoeuvre. De liberale partij heeft overigens geen vreugde van hare overwinning beleefd. Wel in Sneek. Maar de winst aldaar woog niet op tegen het verlies aan stemmen, 't welk zij in het geheele land voortdurend heeft geleden door de handige tactiek der tegenpartij, om steeds op het district Sneek te hameren, als monument van liberale ongerechtigheid, en op Friesland als het land der onderdrukte geloovigen. Dat de liberalen de verwijten, waarmede zij te dezer zake voortdurend vervolgd werden, niet geheel konden ontzenuwen, heeft naar mijne indrukken veel bijgedragen, om Heemskerk spoedig weder overwicht te verschaffen, ofschoon diens kring wezenlijk op het stuk der kieswetgeographie geen haar beter was dan de Thorbeckiaansche, en dien kring alleen de gelegenheid, niet de wil tot partijdig verknippen ontbrak.

Herziening der successiewet.

De minister van Bosse had in de successiewet van 1859 slecht werkende bepalingen doen opnemen omtrent de heffing van successierecht van vruchtgebruik en blooten eigendom. In 1869 weder minister geworden deed hij een *peccavi,* doch dreef ondanks den voornamelijk door Pijnappel en mij gevoerden tegenstand nieuwe bepalingen door, die niet minder slecht zijn. Mijne hoofdbedenkingen waren: 1° dat een regel, die billijk werkt voor vruchtgebruik en blooten eigendom van inschrijvingen op het grootboek, beide gemakkelijk verhandelbare waarden, niet kan gelden voor andere zaken,

vooral niet voor zaken die door het gebruik verslijten; 2°. dat niet in aanmerking wordt genomen of aan het vruchtgebruik bijzondere conditiën zijn verbonden, als b.v. vrijheid van zekerheidstelling, en 3°. dat geen onderscheid gemaakt wordt, of het vruchtgebruik ten behoeve van een of nog tevens van een of meer andere personen bij opvolging is gevestigd. Het is klaarblijkelijk onjuist, het door den verkrijger van den blooten eigendom verschuldigde in het laatste geval enkel te bepalen naar den leeftijd van den jongsten vruchtgebruiker, omdat dan de kansen, dat de oudere of ouderen langer leven dan de jongste, buiten aanmerking worden gelaten. (Vgl. Hand. 7 en 8 Mei, p. 1377, 1383 en 1886). Het was niet mogelijk het voorgestelde artikel te amendeeren, en de overgroote meerderheid volgde ons advies niet, om het artikel af te stemmen, ten einde den minister te nopen een beter voorstel te doen. Aan het bezwaar sub 2° was door eene nieuwe bepaling, grootendeels te gemoet gekomen. Als te overwegen regelingen van de zaak werden door mij summierlijk aanbevolen: *a.* taxatie; *b.* belasting van den vruchtgebruiker met de betaling der voor vruchtgebruik en blooten eigendom te zamen verschuldigde belasting, met recht van verhaal aan het einde van het vruchtgebruik, en *c.* prelevement van het aan het Rijk verschuldigde, òf van den boedel in zijn geheel òf van de in vruchtgebruik gegeven waarden, indien er door den erflater niets was voorgeschreven (Ibid. p. 1380).

In de praktijk schijnt de nu reeds een menschenleven in werking zijnde onbillijke regeling van de wet van 1869 minder bezwaren te hebben, waarschijnlijk omdat zij door de notarissen in de testamenten voor het grootste deel worden ondervangen.

Gebruik van stoomtoestellen.

Amendement op art. 21, om de ambtelijke processenverbaal omtrent ongelukken met stoomtoestellen voor de belangheb-

benden verkrijgbaar te stellen, aangenomen. (Hand. 14 Mei, p. 1044 v.).

Afschaffing van het verleenen van uitsluitende rechten op uitvindingen en verbeteringen van voorwerpen van kunst en nijverheid (octrooijen).

Dit wetsontwerp vond een hevigen en bekwamen bestrijder in Heemskerk. Tegenover diens theoretische beschouwingen plaatste ik de volgende, die nog altijd, evenals trouwens de geheele discussie, actualiteit hebben, omdat later reactie is ingetreden tegen de destijds heerschende strooming naar algeheele bevrijding van de nijverheid van de belemmeringen, die uit de octrooijen voortvloeien. De hoofdvraag blijft nog steeds de utilitaire quaestie, of er een bijzondere rechtsvorm geschapen behoort te worden, om speciaal naar ééne afdeeling der techniek — de techniek der uitvindingen — intellectueele krachten te trekken. Ik heb nog geen reden gevonden voor eene bevestigende beantwoording. Secundair komen eventueel de vragen te berde, of bij het octrooi-stelsel de paarden, die de haver verdienen, haar ook krijgen, en of niet in het toekennen van geldelijke voordeelen aan hen, die zich wezenlijk op technisch gebied nuttig hebben gemaakt, een billijker, in de uitkomsten minder grillig en voor de algemeene ontwikkeling der nijverheid minder belemmerend middel is gelegen, om den prikkel tot het doen van uitvindingen levendig te houden. De tienduizenden octrooijen in de octrooilanden verleend, die nooit practisch in toepassing komen, wijzen ook heen naar tallooze ongelukkige gedesillusioneerden, die, aangelokt door de hooge prijzen, welke enkelen uit de octrooijen-loterij trekken, kunstmatig tot geld- en krachtsverspilling worden aangezet.

De heer van Houten: De geachte spreker uit Gorinchem — de heer Heemskerk — die gisteren den maatregel, door de Regering

voorgesteld, kenschetste als reactionair en verderfelijk, stelde er prijs op, dit ontwerp tot het einde toe te bestrijden. Ik geloof dat hij daarmede zijn pligt deed, maar die pligtsbetrachting van den geachten spreker brengt ook de voorstanders van den Regeringsmaatregel in de noodzakelijkheid om, ook bij het openbaar debat, te bewijzen, dat zij dien maatregel steunen *en connaissance de cause*; dat zij de gronden, door dien geachten spreker bijgebragt, getoetst en te ligt bevonden hebben.

De geachte spreker uit Alkmaar — de heer de Bruyn Kops — die gisteren den Regeringsmaatregel verdedigde, zeide, den geachten spreker uit Gorinchem niet te willen volgen in zijne theoretische beschouwingen. Het zijn juist die theoretische beschouwingen, waarover ik thans wensch te spreken.

Ik zal niet in eene herhaling vallen van hetgeen de heer de Bruyn Kops gisteren heeft gezegd. Maar ik geloof dat zijn betoog, tegenover dat van den heer Heemskerk, toch nog eenige aanvulling behoeft.

De vraag die ons bezig houdt, is, ontdaan van alle bijzaken, deze: of het verbod van namaak al dan niet is geregtvaardigd. Derhalve, of het al dan niet behoort behouden te blijven.

De sprekers die den maatregel bestreden, zeiden: zeer zeker, want het regt van den uitvinder op de uitsluitende exploitatie van zijne uitvinding wordt anders verkracht door deloyale concurrentie. Ons antwoord op die bedenking is: dat regt erkennen wij niet; bewijs gij waarop het berust. Wij voegen er bij dat, wanneer men aanneemt een *regt* tot uitsluitende exploitatie van eene uitvinding, dat regt niet tijdelijk, maar *eeuwigdurend* zou moeten zijn. Wanneer het toch waar is dat de uitvinder een regt heeft op de uitsluitende exploitatie van zijne vinding, hoe komen dan de heeren Heemskerk en van Zinnicq Bergmann tot verdediging van eene *tijdelijke* bescherming? Is er regt, dan is het *eeuwigdurend*; de uitvinder heeft duurzaam, behoudens het geval van onteigening ten algemeenen nutte, de maatschappij aan zich cijnsbaar gemaakt. Ik geloof dan ook niet dat het argument had behooren behandeld te worden met zooveel minachting als de heer Bergmann daarvoor heeft aan den dag gelegd. Althans van onze zijde gelooven wij, dat dat argument tot dusver niet is wederlegd. Het is in lijnregten strijd met zich zelf, wanneer de

voorstanders van het regt van den uitvinder niet een *eeuwigdurend* regt aan dezen toekennen.

De heer Heemskerk heeft getracht het *regt* van den uitvinder op twee gronden te verdigen.

In de eerste plaats heeft hij beweerd dat de uitvinder, als eerste inbezitnemer, het regt heeft om het in bezit genomene voor zich te houden. En in de tweede plaats, dat de namaker zich verrijkt ten koste van den uitvinder.

Beide gronden wensch ik achtereenvolgens te behandelen.

Wat het eerste argument betreft, zoo komt het mij niet in het hoofd, om de occupatio als regtsinstituut te bestrijden. Maar ik wijs er op, dat occupatio alleen bij *corporele* zaken mogelijk is. Hoe occupatio anders kan plaats grijpen dan ten aanzien van corporele zaken, kan ik niet begrijpen. Kan men zelfs wel analogice den uitvinder een dergelijk regt toekennen als aan den primus occupans toekomt? Ik geloof dat alle aanleiding voor die analogie ontbreekt. Het regtsinstituut van occupatie berust op de feitelijke omstandigheid, dat een ander zich de zaak niet weder kan toeëigenen. Dit kan alleen gelden ten aanzien van corporele zaken. Want wat is het geval bij uitvindingen? Dezelfde uitvinding kan voortdurend ook door anderen gedaan worden, gelijk het ook zeer wel mogelijk is, dat die reeds honderd malen is gedaan, maar eenvoudig door gemis van de oekonomische voorwaarden niet bekend is geworden en in praktijk gebracht.

Ik heb dit argument alleen behandeld, *ratione personae*, uit aanmerking van de hooge plaats, die de geachte spreker in deze Vergadering inneemt. Ik moet ronduit bekennen, dat het argument mij niet duidelijk en klaar is. Wanneer de geachte spreker op nieuw over deze zaak het woord mogt voeren, zou het mij aangenaam zijn te vernemen, hoe hier occupatie mogelijk is; hoe het mogelijk is dat de uitvinder iets in zijne speciale magt kan brengen.

De tweede grond is vooral aangedrongen in een werkje van den heer de Savornin Lohman. Hij beweert, dat de namakers zich verrijken ten koste van den uitvinder. Dit zou in strijd zijn met den algemeen bekenden regtsregel, uit het Romeinsche regt tot ons overgekomen. De voorstanders van de octrooijen nemen in dien strijd zelfs aanleiding, de namakers te qualificeeren als dieven en vrijbuiters.

Dit argument berust echter op de meest tastbare vergissing, waarin ik ooit scherpzinnige mannen heb zien vervallen. Immers namakers verrijken zich nimmer. Juist hunne werkzaamheid en de concurrentie, welke door hen ontstaat, doen den prijs van het uitgevonden voorwerp zoo ver dalen, dat slechts de kostende prijs van het voorwerp door den verbruiker wordt vergoed. De namakers verrijken dus zich zelven niet, maar zij verrijken het publiek. De namakers verrijken zich evenmin *ten koste van een ander*. Het voordeel, dat door eene uitvinding, dat is door het uitgevonden voorwerp aan de markt te brengen, verkregen is, blijft onaangetast; alleen worden de uitzigten en verwachtingen op winst verijdeld van hem, die eene uitvinding gedaan heeft of het uitgevondene het eerst heeft geëxploiteerd, maar sedert wanneer zijn verwachtingen en uitzigten gelijk te stellen met regten en worden zij als regten gehandhaafd?

Het is zonderling, dat de voorstanders van octrooijen met al hunne scherpzinnigheid niet inzien, dat juist het octrooistelsel onregt schept, omdat het loon geeft waar *geen* arbeid is. Het is toch eene bekende zaak, dat bescherming wordt verleend aan dengeen, die het octrooi aanvraagt. Het is ook eene bekende zaak, dat het octrooi-aanvragen eene soort van industrie is geworden. Die aanvragers, ook wanneer zij de uitvinding niet gemaakt hebben maar afgezien, verrijken zich ten nadeele van het publiek, dat onder andere omstandigheden het vervaardigde voorwerp tegen goedkooperen prijs zoude kunnen erlangen. Hiervoor is in het geheel geen grond.

Nu zeggen de tegenstanders der voordragt, dat zoodanige verrijking wel plaats heeft, maar dat die door eene welingerigte octrooiwet kan worden voorkomen. Ik ken zulk een goede wet niet; bij alle bestaande octrooiwetten dient het door haar verleende monopolie vaak ter verrijking van iemand, die daarop volstrekt geen zedelijke aanspraak heeft. Men zou alleen den *uitvinder*, die bewees dat hij persoonlijk uitgevonden had het regt om een octrooi aan te vragen moeten toekennen. Al wat verder gaat is zelfs in den gedachtengang der voorstanders van octrooijen onregtmatig.

De heer Heemskerk heeft ook beweerd, dat onze wet in dien zin kon worden verbeterd; en nu ware het eene groote vereenvoudiging van het debat geweest, als hij krachtens zijn recht van

initiatief eene goede wet had ter tafel gebragt. Afstemming van dezen voorgestelden maatregel zou leiden tot bestendiging eener wet die wij allen verderfelijk achten. Den geachten afgevaardigde toch ontbrak het noch aan tijd noch aan kracht om, als het onderwerp niet was de steen der wijzen, die taak te verrichten.

Het sterkste argument tegen de voordracht is zeker, dat bij vrijheid van namaak de uitvinder werk doet, waarvoor hij geen loon erlangt, of althans dat hem eene der gelegenheden om het te erlangen wordt benomen. Gesteld het is feitelijk juist, dan nog bestaat er geen onrecht; wel is het onrecht, wanneer iemand zonder arbeid loon ontvangt; maar niet, als men arbeidt en daarvoor geen loon vindt. Ik wijs slechts op ons staatswezen: een aantal personen bekleeden onbezoldigde betrekkingen; kunnen die zich beklagen over onrecht? Zij nemen die ambten immers vrijwillig waar? Het is alleen eene oekonomische vraag, of het goed zij, dat aan sommige soorten van arbeid geen loon verbonden is.

Omtrent het *regtspunt* nog dit ten slotte. De heer Heemskerk zeide, dat de uitvinder met behulp der Voorzienigheid in staat werd gesteld, goede diensten aan de maatschappij te bewijzen, welke hem aanspraak op dankbaarheid en belooning geven. Op het standpunt, waarop de geachte spreker de Voorzienigheid in het debat brengt, zou ik hem willen vragen of, menschelijkerwijze gesproken, de bedoeling der Voorzienigheid dan is, het individu, of wel de maatschappij te verrijken. Zeer zeker heeft deze laatste aanspraak op de voordeelen van hetgeen door de Voorzienigheid wordt geschonken; wanneer dus de uitvinder bij zijne uitvinding de hulp der Voorzienigheid heeft genoten, is hij ook zedelijk verpligt, de maatschappij de vruchten dier uitvinding te doen plukken. Wat zou men zeggen, wanneer iemand het geluk had om op nieuw eene uitvinding te doen van zoo groot gewigt als die van de stoomkracht, en hij uit egoïsme, omdat hij zich niet voldoende beloond achtte, weigerde de maatschappij de vruchten van die uitvinding te doen plukken? Zijne handeling zou streng worden gelaakt. Wij mogen daarom bij de beoordeeling van deze zaak ook spreken van aanspraken van het publiek, en dus ook, bij de wetgeving ten aanzien van dit onderwerp, zoodanige aanspraken handhaven, des noods *tegen* den uitvinder.

Ik kom nu tot de oekonomische zijde van de vraag. Het is volkomen waar, dat wanneer de octrooijen worden afgeschaft de uitvinder *éène* gelegenheid minder heeft, om zich te verrijken of een vermogen met zijne uitvinding te verwerven. Ik zeg *éène gelegenheid* minder, want alle gelegenheden ontbreken hem volstrekt niet. Wanneer de uitvinding van dien aard is, dat zij kan worden geheim gehouden, al zij het slechts tijdelijk, dan is de uitvinder in staat zich een vermogen te verwerven; wij hebben een voorbeeld in de kanonnen van Krupp. Voorts heeft degeen, die het eerst een zeker voorwerp vervaardigt, de voorhand op de markt; voor alle kleinigheden is die voorhand eene voldoende gelegenheid om een loon naar evenredigheid van den arbeid te verwerven.

Telken jare worden op elk gebied van nijverheid en industrie tallooze nieuwigheden geproduceerd, en hoe groot het getal verleende octrooijen ook zij, het getal der nieuwigheden is honderdmaal grooter, dan dat der geoctrooijeerde voorwerpen. In al die gevallen hebben tot dusver de personen, voor wier regten de tegenstanders van het voorstel in de bres springen, het overbodig en nutteloos gevonden van het octrooijenstelsel gebruik te maken. Door aan kleine uitvindingen een voorregt te willen verzekeren, miskent men eene groote waarheid, namelijk deze, dat elke industrie, elke nijverheidsonderneming voortdurend vooruit moet gaan, en dat steeds in elke industrie en elke nijverheidsonderneming moet worden gestreefd naar verbetering. Dat is het normale beloop van de maatschappelijke ontwikkeling; ook op industrieel gebied is stilstand achteruitgang. Wanneer men voor kleinigheden octrooijen geeft, dan gaat men uit van een tegenovergesteld beginsel; dan stelt men als regel dat de industrie moet stilstaan, en dus op industrieel gebied elke vooruitgang exceptionele belooning eischt. Ik geloof op die gronden dat voor kleine uitvindingen eene octrooiwet onnoodig is.

De heer Heemskerk heeft dan ook tot voorbeelden gekozen niet uitvindingen van kleinigheden, maar uitvindingen van groote, op het geheele beloop van de menschelijke ontwikkeling invloed hebbende zaken. Is daarvoor de afschaffing van de octrooijen een nadeel?

In de eerste plaats meen ik de opmerking niet achter te mogen

houden, dat de octrooijen van betrekkelijk recenten datum zijn; dat de industrie reeds eene hooge mate van ontwikkeling had bereikt voor dat aan octrooijen werd gedacht. De geachte spreker heeft voorbeelden genoemd van groote uitvindingen, welke gedaan zijn toen er geene octrooijen bestonden, en ook uit den tijd, waarin wel octrooijen verleend werden; hij heeft dus bewezen dat die groote uitvindingen *met* en *zonder* octrooistelsel zijn gedaan. Dit regtvaardigt, geloof ik, de conclusie, dat octrooijen voor groote uitvindingen althans niet noodig, misschien onverschillig zijn.

Ik meen met gerustheid te durven beweren, dat het genie, hetwelk noodig is om dergelijke uitvindingen en ontdekkingen te doen, niet wordt geprikkeld door hoog loon, en dat in den regel de personen die zich op het doen van uitvindingen toeleggen, enkel om rijk te worden, niet alleen door het octrooistelsel geen voordeel erlangen, maar daardoor worden gedupeerd, zoodat het voor hen veel beter ware geweest, dat zij die illusie nooit hadden gehad.

Het argument, dat de heer Heemskerk naar ik geloof zijn sterkste op dit punt rekende, is, dat diegene, die eene uitvinding gedaan heeft, zonder octrooistelsel niet in de gelegenheid is om kapitaal te krijgen, terwijl *met* het octrooistelsel hij die eene uitvinding gedaan heeft, het noodige kapitaal voor de proeven ligt zal krijgen.

Hij meende dat de kapitalist wordt aangespoord, om geld aan zoodanigen uitvinder te leenen, door hoop op loon en op de eventuele kans, om in de winsten van het octrooi te deelen.

Mij zijn wel voorbeelden bekend, dat personen, die uitvindingen gedaan hadden, het noodige kapitaal voor de proeven hebben erlangd van rijke lieden, die hen uit liberaliteit ondersteunden.

Ik geloof dat dit de regel is, en dat het voor den uitvinder, indien hij zelf geen kapitaal heeft, een geluk is wanneer hij dergelijke personen op zijn weg ontmoet; maar ik geloof niet, dat hij groote verwachtingen moet hebben van het kapitaal, dat hij zou kunnen krijgen uit hoop van winst bij een aanstaand octrooi.

Om mijne stellingen te resumeeren meen ik, dat de octrooijen voor de groote uitvindingen niet bevorderlijk en voor de kleine onnoodig zijn.

De geachte spreker uit Gorinchem heeft ook nog als argument

gebezigd, dat wanneer men den namaak vrij liet, men ook logisch den nadruk moest vrijlaten. Hij heeft zelfs er in zijne peroratie nog iets bijgevoegd, namelijk dat de afschaffing van de octrooijen ook zou zijn eene ondermijning van de gronden van het eigendomsinstituut. Die argumenten kunnen misschien sommigen terughouden om hunne stem aan dit wets-ontwerp te geven, en daarom wil ik daaraan nog een enkel woord wijden.

De punten van verschil met het verbod van nadruk zijn drieërlei:

1º. het verbod van nadruk verhindert niemand om van de gedachten kennis te nemen en de denkbeelden, door den schrijver in zijn boek nedergelegd, te gebruiken ten bate van de maatschappij of daarop voort te bouwen ter verdere ontwikkeling van de wetenschap. In dit punt verschilt het verbod van nadruk van het verbod van namaak; ik kan mij beroepen op hetgeen de heer de Bruyn Kops daaromtrent gezegd heeft;

2º. het verbod van nadruk leidt niet tot het onregt, waartoe het octrooistelsel aanleiding geeft. Op het terrein van het letterkundig eigendomsregt heeft men niet te vreezen voor de octrooijagers. Het voordeel, dat uit het verbod van nadruk voortvloeit, komt altijd alleen aan den schrijver of aan zijn uitgever, maar men is volstrekt niet zeker, dat de regte man het voordeel zal genieten van het octrooiregt;

3º. en dit is eene oekonomische reden. Wanneer de maatschappelijke instellingen zoodanig zijn, dat het niet zeker is dat voor sommige soorten van arbeid loon wordt verworven, dan is daarvan een gevolg, dat tot die soorten van arbeid zich minder personen geroepen gevoelen. Bestaat deze leemte ten aanzien van beroepmatigen arbeid, die volstrekt iemands geheele werkzaamheid vordert, dan wordt door de onzekerheid van loon die arbeid gesupprimeerd. Niemand kan zich daaraan wijden.

Nu geloof ik, dat de heer Heemskerk wel zal erkennen eene beroepsklasse van auteurs, die onder gewone omstandigheden een loon moeten kunnen erlangen, maar eene beroepsklasse van uitvinders hebben wij tot dusverre gelukkig niet gehad.

In die drie punten verschilt het verbod van nadruk met dat van namaak. Ik geloof dat zij gewichtig genoeg zijn, om ons te kunnen doen besluiten om het verbod van namaak op te heffen en dat van nadruk te laten bestaan.

De geachte afgevaardigde die het octrooistelsel verdedigde, heeft ons dit wets-ontwerp gekenschetst als een reactionairen maatregel. Hij zal ons daardoor niet afschrikken om onze stem aan dit wets-ontwerp te geven; want hetgeen wij vreezen is niet, reactionair *te worden genoemd*, maar het *te zijn*.

Die geachte spreker heeft echter het betoog trachten te leveren, dat zij, die voor den voorgestelden maatregel gestemd waren, reactionair *waren*. Ik wensch het tegenovergestelde aan te toonen.

Om den maatregel als reactionnair of als liberaal, dat is vooruitstrevend, te onderkennen, moet men geloof ik vragen of die maatregel zich al dan niet aansluit aan den gedachtengang van den tijd. Mijns inziens is de voorgestelde maatregel met dien gedachtengang in overeenstemming, omdat hij, even als zoo vele maatregelen, in den laatsten tijd genomen, de vrijmaking van den arbeid beoogt.

Het octrooistelsel staat op ééne lijn met het uitsluitend regt, dat men vroeger verleende aan eene Compagnie, die een land ontdekt had; met de regten, die men vroeger verleende aan hen die het eerst eene markt openden. Op het gebied van den handel heerscht thans volledige vrijheid. Wie ook de ontdekker van een land is, men denkt er niet aan om hem een uitsluitend regt van handel op dat land te verleenen. Op het oogenblik dat de ontdekking gedaan is, is het ontdekte land, wat de voordeelen van het verkeer betreft, algemeen eigendom. Op het gebied van den handel wordt de handelaar, die het eerst eene nieuwe markt opent, niet meer beschermd. De publieke opinie brandmerkt ook hen niet, die, op het spoor van andere handelaren, denzelfden weg inslaan. Wanneer de octrooijen vervallen, verwacht ik, dat, evenmin als nu de handelaar die de door anderen geopende wegen volgt, degeen, die eene gedane ontdekking tot gemeen goed maakt, door blaam zal getroffen worden. De heer Lohman vraagt in zijn boekje aan den heer Viëtor of hij namaker of nadrukker zou willen zijn. Om het antwoord op zoodanige vraag te geven, zou men eerst industrieel of drukker moeten willen zijn; maar ik geloof dat er niet de minste reden kan bestaan, waarom men, als industrieel, zich zou behoeven te schamen om te zeggen: ik maak voorwerpen na en maak de uitvinding, die ten bate van het publiek behoort te strekken, door mijne concurrentie werkelijk tot gemeen eigendom.

Centraal-station te Amsterdam.

Handelingen p. 1573. Motiveering mijner stem tegen het wetsontwerp tot aanleg van dit station. Door de ruime wijze, waarop de Hollandsche Spoorwegmaatschappij de verbindingen naar de oostelijke provinciën en naar Duitschland heeft ter hand genomen, heeft zij mijne vrees beschaamd, dat de aandeelhouders zouden verkiezen een specifiek Hollandsch lijntje te bezitten en eenvoudig de voordeelen op te strijken van de kosten, welke de Staat voor een aan hunne Maatschappij te goede komend station zou besteden. De hoogere dividenden, die bij beperking van den omvang der Maatschappij zoo goed als zeker verwacht konden worden, zijn achtergesteld bij den wensch, om met de Regeering samen te werken, teneinde Amsterdam betere communicatiën te verzekeren. Hierop viel m. i. slechts te rekenen, als de Staat ze vooraf had bedongen.

Adres van antwoord op de troonrede ter opening van de zitting 1869/'70.

De zinsnede over de noodzakelijkheid van herziening der tabel van artikel 1 der kieswet (census) beheerschte reeds dadelijk den politieken toestand. De voorstanders van het behoud van den hoogen census trachtten van den beginne af een gelijktijdig toegezegde financiëele hervorming te gebruiken als middel om de censusverlaging te verschuiven. Met Heemskerk verdedigde ik de noodzakelijkheid eener dadelijke censusverlaging, zonder de even dringende noodzakelijkheid te ontkennen, die uit de Grondwet van 1848 voortvloeide, om bij elken belangrijken financiëelen maatregel op de gevolgen daarvan op het kiesrecht acht te slaan, zoo noodig daaraan weder veranderingen in de census-tabel te verbinden. De oppositie steunde Heemskerk even weinig of even flauw als de liberalen Van de Putte en mij.

Het zou nog nagenoeg vijf jaren duren eer een voorstel tot censusverlaging in openbare behandeling zou komen. (Vgl. Handelingen 1869/70, p. 33 v.v.).

Militaire academie.

Bij het wetsontwerp tot regeling van het onderwijs aan de Militaire Academie bestreed ik het voorstel der Regeering, waardoor een als kadet toegelatene verbonden zou zijn den Staat 10 jaren als militair te dienen. Met anderen bestreed ik uitvoerig (Handelingen, p. 1642) deze onereuse en als tuchtmiddel ondoeltreffende bepaling. De Regeering werd door deze oppositie genoopt den termijn tot 5 jaren te verminderen, waarop haar voorstel met 29 tegen 24 stemmen doorging.

Hoogere zegen.

De troonrede van 1870 had een merkwaardige bijzonderheid. Daarin werd de gebruikelijke inroeping van Goddelijken of Hoogeren Zegen niet gevonden. Flink, meende ik; dat is goed gedacht en de Kamer zal wel op dien weg volgen. Maar de Commissie voor het adres van antwoord ging niet voor. Integendeel werd in haar concept de Hoogere Zegen weder ingeroepen. Het verluidde, dat de Regeering bij ongeluk op het theoretisch juiste standpunt was geraakt; de betrekkelijke phrase heette bij het afschrijven te zijn uitgevallen. Daarmede was echter de handelwijze der Commissie nog niet goed gemaakt, die zich er toe had kunnen en m. i. behooren te bepalen, een weerklank voor te stellen op de rede, zooals zij door den Koning was uitgesproken. Daaromtrent zeide ik het volgende:

In de tweede plaats wensch ik een woord te spreken over het onderwerp, dat door den geachten afgevaardigde uit Amersfoort — den heer van Loon — aangeroerd is. Ik zal niet zeggen, dat ik mij *verheugd* heb, toen ik de Troonrede hoorde uitspreken, daarin de gebruikelijke op de godsdienst betrekkelijke formule

niet te vernemen, maar stellig betreurde ik het niet. Ik acht het niet noodig, dat in staatsstukken, en vooral niet, wanneer zij van eene Vergadering uitgaan, van godsdienstige gevoelens blijke. Ik voor mij beschouw godsdienstige gevoelens als eene zaak van den mensch individueel, en naar mijn oordeel is het minder noodig, dat daarvan door woorden dan door daden blijke. Ik meen dat het voldoende is en de beste hulde aan de godsdienst wordt gebragt, wanneer wij hier door onze handelingen toonen, dat wij van de beginselen van de godsdienst doordrongen zijn. Ik acht het niet noodig, dat in een stuk van de Kamer en in Regeringsstukken eene op de godsdienst betrekkelijke formule voorkome.

Nu de Commissie heeft voorgesteld in het adres van antwoord wederom zoodanige formule op te nemen, zal ik mij daartegen niet verzetten. Maar ik wensch toch mijne verwondering uit te drukken, dat de Commissie of hare meerderheid, toen de gebruikelijke formule niet in het Regeringsstuk voorkwam, niettemin gemeend heeft, in afwijking daarvan, wederom in het adres van antwoord dergelijke formule te moeten voorstellen.

Toen ik in het volgend jaar zelf lid van de Commissie van Redactie was, heb ik getracht haar in mijn geest te doen handelen, maar vruchteloos. Op p. 26 van de Hand. 1870/71 heb ik te kennen gegeven, dat ik tegen de bijvoeging der verzuchting omtrent den „Hoogeren Zegen" was geweest, „omdat ik haar niet op hare plaats acht in een Staatsstuk, uitgaande van een Staatslichaam van een land waar rechtens en feitelijk niet alleen vrijheid van geloof, maar ook vrijheid van ongeloof bestaat."

Indische begrooting 1870.

Amendement tot vermindering van de Afdeeling voor Oorlog met *f* 353.400 verworpen. (Hand. p. 203—207).

Algemeene beschouwingen bij de staatsbegrooting voor 1870.

Met gretigheid benuttigde ik de eerste gelegenheid om eene uiteenzetting te geven van de algemeene beginselen

van regeeringsbeleid, welke ik door eene liberale Regeering in acht genomen wenschte te zien. Mijne hierna textueel opgenomen rede van den 26en November behelst als het ware het *Leitmotiv* van mijn politiek leven. Naar inhoud en methode. Wat ik tot stand gebracht en nagestreefd heb wordt reeds met weinig woorden aangegeven. De sociale quaestie, waarvan in onze volksvertegenwoordiging zelfs de naam nog niet was genoemd, is sedert dien tijd de voorheerschende geworden. En wat de methode betreft, geven de slotwoorden de door mij te bezigen middelen aan: *initiatief* en *geduld.* Ik was in weinig maanden genoeg op de hoogte gekomen van de werkelijke stroomingen in de Kamer en in het land, als geheel beschouwd, om te weten, dat wezenlijk liberale hervormingen slechts kunnen tot stand komen door er langzamerhand de liberale partij voor te winnen. Bestrijdt men van hervormingsgezind standpunt de liberale partij, omdat zij niet sympathiek of voortvarend is, dan bereikt men slechts, dat niet alleen liberale *wetgeving*, maar ook liberale *administratie* onmogelijk wordt; de gewenschte hervormingen krijgt men er niet alleen niet mede, maar men geeft aan de conservatieve politiek het roer geheel in handen en maakt zelfs onder min gunstige omstandigheden een ministerie mogelijk van Katholieken en crypto-Katholieke Calvinisten. De groepen, die na mij de uiterste linkerzijde in den lande hebben gevormd, hebben tot groote schade voor de zaak van den vooruitgang, mijne methode niet gevolgd.

Het lag voor de hand, dat ik mij bij de uiteenzetting mijner inzichten zooveel mogelijk aan Thorbecke aansloot. De inzichten van den redenaar-wijsgeer van 1844 vonden echter bij den Staatsman en weder aanstaanden minister toen geen weerklank meer. Den laatsten heb ik diensvolgens moeten bestrijden; de ideeën van den eersten heb ik daarentegen voor een goed deel kunnen volgen en in de

praktijk omzetten. De rede luidt als volgt (Hand. p. 326):

Ik heb in deze algemeene beschouwingen het woord gevraagd om eenige punten van zeer algemeen belang te bespreken. Of mijne zienswijze ten aanzien van die punten overeenstemt met die van de Regering weet ik niet met zekerheid te bepalen. Maar dit weet ik wel, dat, wanneer zij afwijkt van die der Regering, zij mij evenwel niet nader brengt tot de andere rigtingen in deze Kamer.

Het toeval heeft mij deze plaats aangewezen; verwijderd van het centrum der Kamer, ben ik echter nog verder af van de zetels, welke door de klerikalen en conservatieven zijn ingenomen. Naar Romeinsch gebruik zou ik zeggen: accipio omen.

Ik zal beginnen met een eenigszins lang citaat, doch van iemand die het regt heeft dat men hem in deze Vergadering het woord geve. Ik ontleen dat aan een artikel van den heer Thorbecke over het „Hedendaagsch staatsburgerschap", geschreven in 1844. De schrijver zegt daar:

„Schijnt u de tegenwoordige huishoudelijke rigting eene kortstondige krisis van onrijpheid? Schijnt zij niet uitvloeisel eener hoe lang zoo meer klemmende wet? Kapitaal trekt kapitaal aan; waar het is wil het meerdere wezen. Wanneer met toenemenden rijkdom aan den eenen, armoede aan den anderen kant zich uitbreidt: wanneer de rijke nog rijker, hij, die weinig heeft, nog armer moet worden; wat is de wetgeving, die allen staatsburgerregt aanbiedt onder eene door weinigen bereikbare voorwaarde; wat is die wetgeving, tenzij ironie? Persoonlijk standsvoorregt heet afgeschaft, opdat aan bekwaamheid en verdienste hare natuurlijke baan worde geopend; maar een op bezit van uitwendige goederen gegrond stelsel van voorregten komt in de plaats. Burgerstand beteekent op nieuw een deel, eene klasse van het volk. Te midden eener maatschappij, op gemeen regt der leden gebouwd, wordt eene onoverklimbare grens tusschen bevoegden en onbevoegden gesticht. Wie vindt den toon waarin deze dissonant zich oplost?

„Ik mag nu niet meer van uwe aandacht vergen. Ik vroeg u anders, den blik te laten gaan over zoo menige verschijnselen,

welke die strijd baart. Wij zijn aan een gebied, waar de werking der vrij gewordene krachten zich eveneens aan menschelijke voorziening, als aan den politieken wetgever onttrekt. Est etiam nesciendi ars quaedam et scientia."

Toen ik deze Latijnsche aanhaling voor het eerst las, kwam mij onwillekeurig de verdediging voor den geest, wel eens bijgebragt voor het gebruik der Latijnsche taal bij de promotiën: „in het Hollandsch heeft het zoo'n goeden klank niet". Immers, wat beduidt het wel: „Er is ook eene kunst en wetenschap van nietweten."

Bij nadenken vond ik daarin evenwel eene diepe waarheid, met het oog op den persoon die het schreef en den tijd waarin het geschreven werd, namelijk in 1844. Tijdens de schrijver eene groote politieke omwenteling in ons land als het *eerste* noodige nastreefde, zou het de vastheid van zijn tred benadeeld hebben, wanneer hij zich van zijn plan had laten afleiden door bezwaren, die in de toekomst voor zijnen geest oprezen. Het zou zijne kracht hebben verminderd, wanneer hij zich al te veel had laten influenceeren door de gedachte, dat ook na het volbrengen van die politieke hervormingen het duizendjarig rijk nog niet zou zijn aangebroken; dat zich zelfs in den maatschappelijken toestand verschijnselen vertoonden en er bezwaren voor de toekomst oprezen, grooter nog dan die welke op dat oogenblik te overwinnen waren.

Maar de tijden zijn voortgegaan, de politieke hervorming is volbragt. Het verschijnsel dat zich destijds nog slechts vertoonde voor den diepdenkenden wijsgeer, vertoont zich thans voor ieders oog. De zwarte stip in de verte is geworden eene dreigende onweerswolk. De sociale quaestie, het overwigt van het kapitaal, destijds in hare opkomst, is thans het onderwerp geworden waarmede de wetenschap en de litteratuur zich dagelijks bezig houden, even als ook het volk zelf. De litteratuur over dit onderwerp, in die dagen fantastisch, is geworden wetenschappelijk. En wat de handelingen betreft, volgens de daarin ontwikkelde beginselen gepleegd, destijds waren het gevolgen van overspannen verwachtingen, als bijv. reizen naar Icarië, thans zijn het naauwkeurig overgelegde plannen van associatiën met vertakkingen in verscheidene landen.

Dit verschil in toestand vereischt verschil in politiek. Destijds kon men ten aanzien dier sociale quaestie zeggen *est nesciendi ars*, thans zou men dezelfde handelwijze bestempelen met den naam van struisvogelpolitiek. Wat men ook doen mogt toen men dat vraagstuk in eene verwijderde toekomst zag oprijzen, thans moet het iedereen bezig houden, die belang stelt in den toestand der maatschappij, inzonderheid ieder die op deze plaatsen zit en aan die groene tafel plaats neemt. Niet als een wetenschappelijk of philanthropisch, maar als een juridisch-politiek probleem.

Wij moeten ons de vraag stellen: is de treurige toestand, waarin de maatschappij zich in vele opzigten bevindt en het lijden van talrijke volksklassen ook een gevolg van de wetgeving? Kan die toestand veranderen, kan het leed verzacht, verminderd worden door de werkzaamheid des wetgevers? Zoo moet de vraag hier gesteld worden.

Ik voor mij vind in onze wetgeving verscheidene bepalingen die zeer ongunstig op den toestand der lijdende volksklassen werken.

Ik wensch een paar punten aan te wijzen.

1°. De bepaling van art. 415 van den *Code Pénal*. Onze Code Pénal huldigt het stelsel dat ieder werkman individueel, zonder eenige vereeniging met anderen, moet staan tegenover den meester bij de bepaling van het loon. Meester en werkman behooren geïsoleerd tegenover elkander te staan krachtens het gebod der wet. Deze plaatst alzoo den zwakke tegenover den sterke ten nadeele van den eerste. Die bepaling behoort uit onze wetgeving te verdwijnen. In Frankrijk, in Engeland, in België, in Duitschland dit jaar ook, zijn dergelijke verbodsbepalingen tegen coalitiën uit de wetboeken geschrapt. Wij staan hierin ten achter bij alle beschaafde volken om ons heen. Nu zegge men niet: die wet wordt niet toegepast, — want ook zonder dat de wet wordt toegepast, kan zij werken; ik zou zelfs zeggen: het is het ideaal voor eene strafwet, dat zij de meest mogelijke werking heeft bij de minst mogelijke toepassing. De werkman, die bevreesd is voor de aanraking met het publiek gezag, wordt teruggehouden van eene vereeniging, die misschien een gunstigen invloed op zijn lot kon hebben.

2°. Ons belastingstelsel. Ik wensch het belastingstelsel hier niet in details te bespreken. Ik laat het aan anderen over om het

denkbeeld, dat de Minister van Financiën aan de Kamer heeft medegedeeld, te beoordeelen en te kritiseren. Ik wil er alleen op wijzen dat onze belastingwetgeving veel meer op de mingegoeden dan op de meergegoeden drukt.

Dat onze belastingwetgeving, *en bloc* genomen, de meer gegoeden minder zwaar treft, kan, dunkt mij, gemakkelijk aangetoond worden. Ik denk nu niet aan eene progressive belasting, want daarvan ben ik een tegenstander; ik ben voorstander van het beginsel van proportionele belasting; maar ook als men den druk der belastingen naar dit beginsel verdeelde, zouden de meer gegoeden stellig meer betalen. Ik wil mij hier niet in berekeningen verdiepen; slechts dit alleen: Ik geloof te mogen aannemen dat het gezamenlijk belastbaar inkomen in ons land circa vier honderd millioen gulden bedraagt. Wanneer ieder nu maar berekent, hoeveel per cent belasting van het inkomen zou moeten betaald worden, om de jaarlijksche opbrengst te verkrijgen en dat vergelijkt met het cijfer, dat werkelijk door hem wordt opgebragt, dan kan hem daaruit blijken, of de meer gegoede klassen niet minder zwaar belast zijn, dan het geval moest wezen.

Dit is ook niet te verwonderen, wanneer men bedenkt dat het roerend kapitaal geheel onbelast is, dat onderscheidene soorten van werkzaamheid die niet onder de patentwet vallen, geheel onbelast zijn, en dat de inkomsten uit den grondeigendom alleen getroffen worden door de grondbelasting, die, naar mijne overtuiging, de tegenwoordige eigenaren niet treft.

In de tweede plaats wordt door onze belastingwetgeving kunstmatig het kapitaal gedreven naar de minst productive belegging voor de welvaart van ons eigen land.

De binnenlandsche plaatsing van kapitaal wordt belemmerd door de registratiewetgeving en daardoor natuurlijk de buitenlandsche plaatsing in gelijke mate bevorderd. En nu spreekt het toch van zelf, dat overvloed en onbelemmerde vrije werking van kapitaal eene onmisbare voorwaarde is voor een hoogen stand van de dagloonen.

Een derde punt is de nadeelige invloed, dien de vijfde en zesde grondslagen van het personeel (dienstboden, paarden en rijtuigen) op den stand van de loonen hebben. De gelegenheid om zich bij

meer gegoeden door huisdienst loon en levensonderhoud te verwerven, wordt daardoor verminderd.

Ik heb slechts deze drie hoofdpunten aangestipt. In het algemeen kan ik verwijzen naar het boekje, dat ik de eer had bij den aanvang van dit zittingjaar aan al de leden der Kamer rond te deelen. Ik heb daarin gepoogd ten aanzien van ons belastingstelsel niet alleen kritiek uit te oefenen, maar tevens aan te wijzen, hoe een beter en regtvaardiger belastingstelsel zou kunnen worden verkregen. Ik ben het toch niet met den eersten spreker eens, dat het vinden der middelen om in de behoeften van de schatkist te voorzien de zaak is van den Minister van Financiën alleen. Op het gebied der belastingwetgeving moet, geloof ik, elke kritiek gepaard gaan met aanwijzing van de middelen tot verbetering. Eene bloot destructive kritiek kan op dit terrein geen vruchten dragen.

Een ander punt is ons tegenwoordig militair stelsel. Ten aanzien daarvan wensch ik aan de heeren deskundigen dit feit in overweging te geven, dat door dat stelsel, afgescheiden van het bezwaar van den last, die daardoor op de natie gelegd wordt, elk jaar duizenden en duizenden ingezetenen van de lagere volksklasse aan den werkkring worden ontrukt, waarin zij zich bevinden en daardoor gerukt worden uit middelen van bestaan, waarin zij het reeds aanvankelijk tot zekere hoogte hadden gebragt. Ik zou wenschen, dat op iederen burger de oefeningspligt rustte, ik zeg niet *dienst*pligt, maar *oefenings*pligt, ten einde, volgens het voorschrift der Grondwet, onze nationaliteit desnoods te kunnen verdedigen; ik zou echter wenschen, dat een zoodanige maatregel kon worden genomen, zonder dat het noodig ware de jongelieden uit hun werkkring te rukken, en dus de oefening zooveel mogelijk in loco verworven kon worden. In ieder geval is het een zeer groot nadeel voor die talrijke jongelieden, die jaarlijks worden opgeroepen voor eene oefening van eenige maanden, dat zij daardoor geheel uit hunne carrière worden gerukt.

Ik zou deze punten nog aanzienlijk kunnen vermeerderen; maar ik geloof dat, als men deze voegt bij de overige die nog op de agenda der liberale rigting staan, die agenda reeds omvattend genoeg is. Ik mag evenwel niet nalaten nog

één punt te bespreken, namelijk de quaestie van het kiesregt.

Mijne zienswijze ten aanzien der thans aanhangige quaestie van uitbreiding van kiesregt hangt nauw zamen met hetgeen ik de eer had zoo even te ontwikkelen. Er bestaat mijns inziens in de maatschappij een groote, sterke beweging, en eene van de grootste rampen, die een land kunnen treffen, is wanneer eene groote sociale strooming een politiek systeem met eene zwakke zijde voor zich vindt. En nu is eene eigenaardigheid van het constitutioneel regime: dat het, zoolang niet het algemeen stemregt kan worden aangenomen op grond van algemeene ontwikkeling, altijd zulk eene zwakke zijde heeft.

Ik neem de vrijheid, mij hier weder aan te sluiten aan een paar zinsneden uit het werk, zoo even aangehaald. De geachte spreker zegt in dat betoog: »Dat het hedendaagsche staatsburgerlijk stemregt, aan welke voorwaarden ook door de wet gebonden, een algemeen stemregt tot beginsel heeft, dit is de eigenlijke grond van den gestadigen krijg, tegen elke, de uitoefening van het stemregt beperkende wetgeving. Het beginsel, ten deele verwezenlijkt, tracht naar geheele verwezenlijking." En op eene andere plaats: »Dat het beginsel van *algemeen* stemregt in de staatsgeschiedenis onzer eeuw ligt, schijnt even onmiskenbaar, als dat zij het gestadig, schoon trapsgewijze, tracht te verwezenlijken."

Die trapsgewijze verwezenlijking van het beginsel van ons staatsburgerlijk stemregt is mijn ideaal; ik vereenig mij geheel met de geciteerde woorden. Maar die trapsgewijze ontwikkeling van het beginsel is slechts mogelijk, als ze *tijdig* plaats heeft. Houdt men den voortgang naar verwezenlijking van het beginsel al te lang tegen, dan wordt de historische ontwikkeling verbroken en komt men in de periode van revolutie, met sprongen voor- en met sprongen achterwaarts. Ten slotte misschien vooruit, maar in ieder geval met verbreking van de nationale, historische, geleidelijke ontwikkeling.

Wij hebben het in andere landen gezien. De sociale beweging van het jaar 1848 vond in Frankrijk een zwak politiek systeem voor zich. Om ook weder de woorden van den heer Thorbecke aan te halen: deze zegt bij het portret van Guizot: »Hij (de heer Guizot) heeft het tijdstip gemist, om de kern der natie, die tusschen

hem en de republiek stond, door uitbreiding van het staatsburgerschap naar voren te brengen." »Het lot van Guizot is een treffend voorbeeld, dat het gevaar, hetwelk men van verandering vreest, soms juist in het niet veranderen ligt." Frankrijk is door het niet tijdig veranderen van zijn kiesstelsel het tijdperk van revolutie ingetreden, en, Mijnheer de Voorzitter, wij hebben gezien welke rampen dit in Frankrijk heeft gebaard.

In Duitschland dezelfde geschiedenis. Een zwak politiek systeem is door den stroom van 1848 omvergeworpen, en ook daar is men, na kortstondige restauratie, met een sprong in 1866 tot het algemeen stemregt gekomen, omdat het door den heer von Bismarck werd nagestreefd, als het meest conservative regeringssysteem.

In Engeland heeft de liberale partij deze gewigtige vraag niet met de achting behandeld en op die wijze aangevat, als zij dat verdiende. Wat is het gevolg geweest? Dat een Disraëli eerst zijne eigene partij heeft opgevoed om dat punt in haar programma over te nemen; dat Disraëli als Minister een voorstel heeft gedaan; dat dien ten gevolge in het Parlement eindelijk eene wet is aangenomen, waarbij niemand leiding noch initiatief had, en dat ten gevolge van bij de laatste lezing aangenomen amendementen, toen de wet in het Lagerhuis was doorgegaan, men niet wist, zelfs niet bij benadering, welk getal kiezers stemmen zoude verkrijgen, zoodat Lord Derby regt had, den maatregel *a leap in the dark* te noemen. Aan dergelijke proefnemingen door een Nederlandschen Disraëli wensch ik het vaderland niet bloot te stellen, en daarom noodig ik de Regering ernstig uit, vooral dit gewigtige punt niet uit het oog te verliezen, opdat hetgeen wij noodig hebben onder hare leiding geschiede.

In het algemeen kan ik niet zeggen, dat de gewisselde stukken mij regt geven om te vertrouwen, dat het tegenwoordig Kabinet de verschillende vraagstukken, welke ik heb aangeroerd, zal ter harte nemen met de warmte en met de vastheid van wil en overtuiging, welke ik zoo gaarne zou wenschen.

De Minister van Justitie is het blijkbaar niet oneens met de gewenschte afschaffing van de beperkende bepalingen van den *Code Pénal* ten aanzien van coalitiën, maar acht die ontijdig. In de quaestie van het kiesregt schijnt de Regering te weifelen of

verdeeld te zijn. In de zaak der belastingen laat het zich aanzien, dat datgene wat de Regering wenscht, maar dat weinig bijval vindt, niet tot stand zal komen en de weg, in het Voorloopig Verslag aangewezen, door de Regering niet gevolgd zal worden. De naaste toekomst schijnt mij toe op dit gebied stilstand te zijn.

Mijnheer de Voorzitter, ik wil thans niet beoordeelen of de houding van het Kabinet ten aanzien van die verschillende quaestiën het gevolg is van gemis aan sympathie voor een werkelijk liberaal stelsel, of wel dat hare sympathiën door omstandigheden van buiten worden onderdrukt. Ik hoop dat dit laatste het geval is. Ik veroorloof mij dan ook voor het oogenblik niet te spreken in de onderstelling, dat het anders zou zijn. Alleen wil ik opmerken, dat ik in dat geval mijne toevlugt niet zal nemen tot het wapen van oppositie, maar de verwezenlijking van hetgeen ik voor regt en waarheid houd verwacht van den tijd, en waar het mogelijk is, van het gebruik van het regt van initiatief.

Algemeene beschouwingen over hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1870.

Voortzetting van de discussie over de prioriteit van censusverlaging of belastinghervorming. Van Kerkwijk uit den wensch tot Grondwetsherziening, teneinde de „capaciteiten" onder de kiezers te kunnen opnemen; roerde verder de groote trom over de gevaren eener uitbreiding van het kiezerslichaam. Beantwoording dezer rede in de Handelingen, p. 517. Naar mijne toenmalige inzichten de trapsgewijze uitbreiding van het kiezerslichaam in den geest van Thorbecke verdedigd als bereikbaar door censusverlaging en uitbreiding der directe belastingheffing. Van Kerkwijk maakte op mij den indruk „alsof hij door overvragen tot stilstand wenschte te geraken." (Hand. ib.) Hij zelf bestreed dit echter met beroep op eene rede van 6 Maart 1867 (pag. 519). De door mij bij Van Kerkwijk veronderstelde methode, n.l. om censusverlaging tegen te werken door de noodzakelijkheid van Grondwetsherziening te be-

toogen teneinde een aannemelijk kiesstelsel te erlangen, is later door velen gevolgd en heeft er inderdaad veel toe bijgedragen, om ten slotte de Grondwetsherziening van 1887 bereikbaar te maken. Ik zal in het vervolg van dit werk gelegenheid hebben, om er op te wijzen, hoe men later weder van conservatieve zijde zijn best deed, door censusverlaging den toenemenden aandrang tot Grondwetsherziening te bestrijden. Toen echter klonk hun het *te laat* van onze zijde tegen.

Landbouwscholen.

Het amendement Begram tot schrapping van de gelden voor verbetering van de landbouwschool te Groningen en oprichting eener landbouwschool te Warffum bestreden, en onveranderde aanneming van het door de regeering voorgedragen artikel verdedigd „ter verbetering, niet ter beeindiging van den provisioneelen toestand van het landbouwonderwijs” (Hand., p. 678). Het amendement met 38 tegen 34 stemmen verworpen (ibid., p. 680).

Collegiën van toezicht op het beheer der goederen van de hervormde gemeenten.

De minister van Bosse had er zijn zinnen op gezet, eene poging te ondersteunen om bij de Hervormde Gemeenten op Rijkskosten Collegiën van toezicht op het beheer der goederen in het leven te roepen, hoewel een aantal gemeenten van zoodanig toezicht niet wilden weten en er voor de voorstanders van scheiding van Kerk en Staat geen enkele bijzondere reden kon zijn, op het beheer van kerkelijke gemeenten van staatswege meer toezicht te houden, dan op het beheer van andere vereenigingen. Van laatstgemeld standpunt ondersteunde ik een amendement-van Lynden tot weigering der voorgestelde uitgaaf, hetwelk met 33 tegen 31 stemmen werd aangenomen. (Hand. p. 506 en 508).

Deze geringe meerderheid en eenige aandrang van leden van de Eerste Kamer deden van Bosse eene tweede poging wagen, ditmaal bij een afzonderlijk W. O. Ik voegde mij weder bij de bestrijders (Hand. p. 1165), doch deze tweede poging werd, dank zij ook de krachtige ondersteuning van Thorbecke, met 33 tegen 28 stemmen met succes bekroond.

Haven van Harlingen.

Het uittrekken van gelden voor dit onderwerp op de begrooting voor Staatsspoorwegen van 1870 verdedigd (Hand. p. 612 v.). Het voorgestelde artikel werd aangenomen, maar de spoorwegbegrooting bij de Eerste Kamer verworpen, omdat deze over zulke groote werken afzonderlijk wenschte te kunnen beslissen. Een memoriepost op de nieuwe begrootingswet werd door de Tweede Kamer verworpen (Hand. p. 852).

De gewenschte verbetering werd kort daarna bij een afzonderlijk wetsontwerp door beide kamers goedgekeurd.

Overeenkomst met de Mij. tot Exploitatie der Staatsspoorwegen, o. a. strekkende om haar uitstel te verleenen met de terugbetaling van een voorschot van f 2.500.000.

Het gesukkel met deze maatschappij gaf mij aanleiding tot eene korte rede, aldus eindigende :

Eindelijk wil ik den wensch uitdrukken, dat het te verwachten voorstel zoo tijdig worde ingediend, dat de Kamer dat wets-ontwerp zonder pressie kan behandelen. Ik zou bij die gelegenheid de vraag willen aanhangig maken of het misschien niet wenschelijker zou zijn de exploitatie der Staatsspoorwegen regtstreeks voor het Rijk te nemen, met wijziging, zoo noodig, van de voorschriften omtrent de comptabiliteit, dan ze voortdurend te laten aan eene maatschappij, welke men telkens te hulp moet komen.

Ik hoor daar zeggen: voor Staats-exploitatie krijgt ge geen drie stemmen; het is mogelijk, maar desniettemin blijft het van be-

lang de zaak te behandelen, zonder de pressie van eene verpligting tot overhaaste overname bij verwerping. Ik wil ook nog niet geacht worden een bepaalde voorstander te zijn van de exploitatie door den Staat. Ik zal mijne stem eerst bepalen, na de gronden daartegen nader te hebben overwogen, maar wil alleen zeggen, dat men de daaraan verbonden voordeelen gewoonlijk te gering schat, en dat de bezwaren van comptabiliteit toch niet verhinderen dat de Staat in een aantal landen spoorwegen exploiteert.

Voordat het voorschot terugbetaald moest worden, had de Exploitatie-Maatschappij eene voldoende geldleening gesloten, om aan hare verplichtingen te kunnen voldoen. Hierdoor werd eene principieele behandeling van een steeds aan de orde gebleven belangrijk vraagpunt voorkomen.

Wet op de middelen voor 1870. Personeel.

Bij de behandeling van litt. *b* (de belasting op het personeel) bracht ik de noodzakelijkheid van eene voorloopige herziening dezer wet op eenige punten ter sprake in de volgende rede :

De Minister is geen voorstander van zeer ingrijpende veranderingen ten aanzien van onze belastingwetten. Maar daaruit volgt nog niet, dat hij ook niet gaarne zal medewerken, om verbeteringen in die wetgeving tot stand te brengen.

Ik ben zoo vrij voor een paar oogenblikken de aandacht te vragen voor de ontwikkeling van eenige bezwaren tegen de personele belasting, welke met zeer geringen wetgevenden arbeid zouden kunnen worden weggenomen en welker wegneming groote verbetering in de wet zoude tengevolge hebben. Het is toch bekend, dat een gebrek in de personele belasting niet alleen schadelijk werkt op de heffing van dat middel zelf, maar dat daardoor ook onevenredigheid geboren wordt in de heffing van de provinciale belastingen, die door opcenten, hier en daar tot een niet onaanzienlijk getal, ook uit dit middel inkomsten kunnen trekken; in de heffing van de plaatselijke belastingen, daar de gemeente-opcenten in menige plaats zeer hoog zijn opgevoerd, en eindelijk

met het oog op den hoofdelijken omslag van vele gemeenten, te weten, voor zoover zij gebaseerd zijn op sommige grondslagen van de personele belasting.

In de eerste plaats heeft men in de wet een bepaling, die den belastingschuldige de bevoegdheid geeft, om zijne huurwaarde als voren aan te geven. Het gevolg is dat voor de huurwaarde geen herschatting plaats heeft, zoolang dezelfde eigenaar het perceel blijft bewonen. Daardoor ontstaat in menige plaats groote onevenredigheid in de taxatie van de huurwaarde. Het is mij bekend, dat dit in Groningen in hooge mate het geval is, en in alle andere plaatsen, waar de uitbreiding van de bevolking verhooging van de huurwaarde ten gevolge heeft gehad, gelijk bijv. ook in deze residentie, moet die onevenredigheid evenzeer bestaan.

In de tweede plaats is het eene zeer bekende zaak, dat, in strijd met de bedoeling van den wetgever, een aantal haardsteden aan de belasting ontsnappen, en vooral de zoodanigen, welke tot toepassing van het progressief tarief aanleiding zouden geven. Eene vermeerdering van het getal haardsteden in den loop van het dienstjaar behoeft, naar de bestaande wetgeving, niet te worden aangegeven. Men kan dus nu haardsteden gebruiken zonder daarvan belasting te betalen en zonder ook regtstreeks de wet te ontduiken.

In de derde plaats. De wet op het personeel bevat een tarief voor de berekening van de waarde van het mobilair, gebaseerd op de huurwaarde. Dit tarief is te laag. Door verhooging van dit tarief zou een billijke vermeerdering van den grondslag mobilair worden verkregen. De laagte van het tegenwoordig tarief komt alleen ten goede, in de eerste plaats aan de personen die zeer kostbaar mobilair hebben, en in de tweede plaats aan de personen die reeds om de door mij opgegeven reden te weinig in den grondslag huurwaarde betalen.

Deze drie wijzigingen zouden eene aanzienlijke vermeerdering van de opbrengst ten gevolge hebben, welke voor $^4/_5$ ten goede zou komen aan de gemeenten, die nog wel eenige vermeerdering van inkomsten kunnen gebruiken, en voor $^1/_5$ aan het Rijk.

Hier tegenover zou ik echter eene wijziging willen stellen, die eene vermindering van opbrengst tengevolge zou hebben en dit

is het vierde punt, waarop ik de aandacht van den Minister vestig.

Bij de schatting van de huurwaarde worden de gedeelten van perceelen, welke uitsluitend worden gebezigd tot winkel of tot het uitstalllen of uitpakken van goederen geschat, evenals of zij bewoond worden. Dien ten gevolge wordt iemand, die een grooten winkel of magazijn heeft, aangeslagen even als iemand die een ruim huis bewoont. Dit is in strijd met het beginsel van de belasting, die den uiterlijken staat tot grondslag neemt, om daarnaar de gegoedheid van de ingezetenen te beoordeelen. Juist naar dit beginsel moet men uitsluitend voor winkel of voor uitstalling of uitpakking bestemde gedeelten van perceelen voor de berekening der huurwaarde niet in aanmerking nemen. Dit zou eene groote verbetering geven in de verhouding, waarin deze belasting drukt op de neringdoende ingezetenen in de steden, die de lauwheid en serviliteit, waaraan zij, naar men zegt, zich schuldig maken in de uitoefening van hun stemrecht, duur moeten boeten. Terwijl de voor de uitoefening van den landbouw bestemde gedeelten van de behuizingen van landbouwers zijn vrijgesteld, moeten de winkeliers, die buitendien nog patent moeten betalen en voor den grondslag dienstboden hooger zijn aangeslagen, ook voor die gedeelten van hunne perceelen, die zij voor de uitoefening van hun bedrijf noodig hebben, personeele belasting betalen. De onbillijkheid hiervan springt zoodanig in het oog, dat in sommige steden van ons land voor den hoofdelijken omslag de winkelruimte niet in aanmerking wordt genomen. Ik meen dat dit het geval is te Amsterdam, terwijl ik heden morgen in het *Leidsch Dagblad* las, dat in Leiden als beginsel is aangenomen, om voor den gemeentelijken omslag alleen te letten op de bewoonde ruimte.

Ik beveel deze vier punten ten ernstigste in de aandacht van den Minister aan. Daardoor zou eene groote verbetering gebragt worden in de heffing van dit middel, die zou kunnen voldoen aan hen, die geene ingrijpende wijzigingen wenschen, terwijl zij voor hen, die, gelijk ik, belangrijker wijzigingen voorstaan, een goede voorbereidende maatregel zou zijn, omdat zij hen in het bezit zou stellen van nauwkeurige statistieke gegevens.

Ik weet bij ervaring, dat verbetering van deze punten slechts weinig wetgevenden arbeid zal kosten, daar ik heb nagegaan, welke

wijzigingen in de wet zouden moeten worden gebracht, en met weinig moeite zou men erlangen eene betere verdeeling der belasting en tevens eenige verhooging van opbrengst.

Interpellatie over verbetering in den rechtstoestand van vereenigingen van werklieden.

In het reces had ik een wetsontwerp met memorie van toelichting in gereedheid gebracht om de artikelen 414—416 van den Code Pénal betreffende coalitiën af te schaffen. [1]) Hiervan aan de Kamer mededeeling doende, vroeg ik of de Regeering wellicht de zaak ook zelve aan de orde wilde brengen. De Minister van Justitie, de heer Van Lilaar, antwoordde bevestigend. (Hand. p. 845).

Agrarische wetten voor Ned.-Indië.

De gekozen chronologische volgorde brengt mij thans tot de agrarische wet van den Minister De Waal. Ik had mij sedert mijne intrede in de Kamer ten zeerste beijverd, mijne kennis van Indië en de aanhangige Indische vraagstukken aan te vullen. Door lectuur natuurlijk ook, maar vooral door gesprekken met koloniale specialiteiten in de Kamer. Hierbij deed ik de teleurstellende ervaring op, dat laatstgenoemden vooral specialiteiten waren in hunne specialiteit. Zij konden voorlichten omtrent het vak, hetwelk zij tijdens een verblijf in Indië hadden beoefend, maar een in de algemeene staatkunde betrouwbaren voorganger vond ik onder hen niet. Vruchtbare gedachtenwisseling en voorlichting vond ik meer bij twee oud-Kamerleden, Kappeyne en Mr. C. van Heukelom, die trouwens tijdens het eerste Ministerie Fransen van de Putte diens regelmatige raadgevers waren geweest en een groot aandeel hadden gehad aan de behandeling der mislukte cultuurwet. Ik kon met hen instemmen, dat het voorname kwaad in Indië lag in

[1] Uitgegeven onder den titel „De rechtstoestand der werklieden in Nederland" bij M. Nijhoff, te 's-Gravenhage, 1870.

de willekeurige beschikking over dessagronden, al dan niet reeds gecultiveerd, en in de onbetaalde of slecht betaalde heeren- en cultuurdiensten. Van de Putte had dit kwaad in zijne cultuurwet slechts ten deele aangetast. Ik kon dezen niet toegeven, wat hij als Minister aan de conservatieven had toegegeven, dat er om financiëele redenen bezwaar bestond, geleidelijk naar de opheffing van koffiemonopolie en gouvernementskoffiecultuur te streven, hoewel ik niet voorbijzag, dat voor de koffiecultuur geen ontgonnen gronden noodig waren en dus hiervoor niet gelijke mate van willekeur onmisbaar was, als voor cultures waarbij over de rijstvelden van overheidswege werd beschikt.

Voor de geheele periode, waarin ik met Van de Putte op staatkundig gebied werkzaam ben geweest, heeft dit verschilpunt aan onze goede verhouding geschaad en geregelde samenwerking belet. Het deed zich natuurlijk overal gevoelen, omdat het ook de financiëele politiek beheerschte. Terwijl Van de Putte uit de handhaving der m. i. te onereuse en met goed regeeringsbeleid strijdige gouvernementskoffiecultuur tevens ruimschoots middelen bezat, om de administratie uit te breiden en allerlei Indische ambtenaars-wenschen te bevredigen, achtte ik mij verplicht, steeds het vicieuse dezer politiek in het licht te stellen, waardoor hij 1° van de baten der koffiecultuur afhankelijk bleef, 2° de meest wezenlijke hervorming in Indië, n.l. de geheele vrijmaking van grond en werkkrachten van overheidsbeschikking, half afgedaan liet en 3° zelfs periodieke verzwaring van lasten voor de bevolking uitlokte, telkens wanneer de financiëele toestand ietwat precair scheen, zoodat de koffie weer meer productief gemaakt moest worden. Dat de grondtoon van het Indisch bestuur in slechten zin conservatief is gebleven, is het gevolg van deze halfheid van Van de Putte.

Het eenig middel om aan de toenemende Indische bevolking nieuwe middelen van bestaan te verschaffen, lag — daarover waren alle liberalen het eens — in de opwekking der veerkracht der inlanders; in de verschaffing van gelegenheid, om de bebouwde gronden der dessa's uit te breiden; in het scheppen der rechtsvormen, waardoor krachtens vrije contracten op zulke gronden gewassen voor de Europeesche markt konden worden geteeld, als vooral suikerriet en tabak; eindelijk in het aantrekken van Europeesch kapitaal en Europeesche werkleiders ten behoeve van ontginning van werkelijk nog woeste gronden, door uitgifte daarvan in erfpacht op billijke voorwaarden. Aan het laatste doel werd en wordt nog te veel grond onthouden door het reserveeren voor de gouvernementskoffiecultuur van alle gronden, die ook in verwijderde toekomst voor het gouvernement voor dit doel noodig zouden kunnen zijn.

Talrijke malen verschijnt in volgende jaren het conflict over de koffiecultuur met Van de Putte en zijn aanhang op de oppervlakte. Ik heb eerst in November 1892 de Kamer op mijne zijde gekregen, toen zij mijne koffiemotie met 35 tegen 29 stemmen aannam, [1]) maar de spoe-

---

[1]) Deze motie luidt:

„De Kamer:

Overwegende, dat het koffie-monopolie aan de ontwikkeling der vrije koffiecultuur van de inlandsche bevolking in den weg staat;

dat de tot dusver gebruikelijke wijze van betaling der bij de Gouvernements-koffiecultuur gepraesteerde diensten *noch* algemeen aan de bevolking eene ook zelfs bij benadering voldoende belooning verzekert, *noch* haar een voldoenden prikkel geeft, om de best mogelijke opbrengst, zoo in hoeveelheid als hoedanigheid, te erlangen;

dat, om aan de eischen van het Regeeringsreglement, van de billijkheid en van goede beginselen van landcultuur te voldoen, *hetzij* de voor de Gouvernementscultuur gepraesteerde diensten naar hare marktwaarde behooren te worden betaald, *of wel* de koffiegronden tegen eene — behoudens remissie bij misgewas — vaste betaling in geld of levering van

dig gevolgde strijd over het kiesrecht heeft mij belet van die eerste overwinning verder partij te trekken. Niettemin is de zaak er mede gedecideerd, al wacht de uitvoering, totdat er een minister komt, die haar goed begrijpt en krachtig aanpakt en aan het slepend voortbestaan van dit veroordeeld restant van Oostersche dwangpolitiek een einde maakt.

De wetten van De Waal omtrent de agrarische aangelegenheden en de suikercultuur maakten een eind aan de administratieve beschikking, zonder toestemming der bevolking, over ontgonnen gronden en zij gaven gelegenheid om woeste, niet voor de koffiecultuur gereserveerde gronden, in erfpacht uit te geven. Hoewel bij de toenmalige suikerprijzen de Staat in de overgangsperiode van gouvernements-suikercultuur tot vrije cultuur van deze bate meer had kunnen en behooren te behouden, dan het geval is geweest, en in het handhaven van het gemeenschappelijk bezit der bebouwde dessagronden vermoedelijk ook de bron is blijven voortbestaan van veel geknoei tusschen fabrikanten en dessahoofden, om beschikking te verkrijgen over gronden voor de teelt van suikerriet, zijn deze wetten toch het uitgangspunt geweest van eene zeer belangrijke uitbreiding van landbouwproductie van allerlei aard. Daardoor heeft Java in de afgeloopen dertig jaren eene sterk toene-

---

koffie aan het Gouvernement, als landrente of pacht, aan de bij hunne cultuur betrokken bevolking, of met hare toestemming, waar deze noodig geacht wordt, aan inlandsche of Europeesche ondernemers behooren te worden in gebruik gegeven;

noodigt de Regeering uit geleidelijk er naar te streven:

1o. dat het koffiemonopolie worde opgeheven, en

2o. dat, met wijziging der thans gebruikelijke regeling der exploitatie van de koffiegronden, die gronden, naar gelang der omstandigheden op eene der boven omschreven wijzen voor den Staat productief worden gemaakt;

en gaat over tot de orde van den dag."

mende bevolking kunnen voeden en zijn zonder opdrijving van belastingen de inkomsten van den Staat, zelfs bij voortdurenden achteruitgang van de voordeelen der koffiecultuur, voor de toenemende uitgaven voldoende geweest.

Jammer dat de heer De Waal gedurende de twaalfjarige overgangsperiode ter afwikkeling der gouvernements-suikercultuur ook eene wettelijke volmacht heeft geëischt, om over de werkkrachten der bevolking te beschikken, welke de jongere liberalen dier dagen weigerden, hem toe te staan. Voor mijn daartoe strekkend amendement stemden 25 leden. Hadden zij allen zich met de conservatieven vereenigd bij de stemming over artikel 1 of over de wet, dan ware deze met groote meerderheid gevallen, terwijl zij nu met eene meerderheid van enkele stemmen werd aangenomen. Een aantal mijner medestanders vielen bij deze eindstemming om. Jonckbloet en Lenting maakten zich tot hunne woordvoerders, door bij de considerans te verklaren, dat zij terugdeinsden voor de verantwoordelijkheid voor eene nieuwe periode van onzekerheid. Die verantwoordelijkheid was inderdaad niet gering. En de smet der wettelijke sanctie van dwangarbeid heeft gelukkig niet langer dan gedurende de bepaalde overgangsperiode op de wetgevende macht gerust Mijnerzijds heb ik nimmer betreurd' mij er met alle kracht te hebben verzet. Heeft het verzet niet gebaat, het is tenminste eene ernstige waarschuwing aan het Indisch bestuur geweest, niet weder met zulke dingen bij de Staten-Generaal aan te komen.

Tot de bijzonderheden mijner werkzaamheid bij deze aangelegenheden overgaande, zijn de volgende te vermelden.

Artikel 62, 3e *lid.* Het derde lid van het nieuwe artikel 62 van het Regeeringsreglement was voorgedragen als volgt:

„Over gronden, door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde

tot de dorpen behoorende, wordt door den Gouverneur-Generaal hetzij ten algemeenen nutte, hetzij ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde suikercultuur, niet beschikt dan op den voet van art. 77".

Dit lid lokte van verschillende zijden bedenkingen uit, ten gevolge waarvan het door de Regeering is gewijzigd, gelijk het thans luidt:

.....door den G.-G. niet beschikt dan ten algemeenen nutte, op den voet van art. 77 en ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures volgens de daarop betrekkelijke verordeningen, tegen behoorlijke schadeloosstelling."

Ik had tot deze wijziging, die mij bevredigde, het mijne bijgedragen door de volgende rede:

Ik acht het noodig er tegen te waarschuwen, dat het debat niet worde vervalscht door legislatieve, administratieve of parlementaire traditiën; wij allen moeten trachten de te behandelen quaestiën zoo klaar mogelijk voor te stellen. Met het oog daarop wijs ik op het tweeërlei standpunt, dat men kan innemen bij deze beraadslaging:

vooreerst, dat de Staat privaatrechtelijk eigenaar is van den Javaanschen bodem;

ten andere, dat men het privaatrechtelijk terrein verlaat en zich alleen houdt op het publiekrechtelijke; dat men mitsdien voor den Staat op Java geene andere bevoegdheid vindiceert, dan die men hier en in andere beschaafde landen handhaaft.

Met genoegen hoorde ik, dat de heer Thorbecke — thans tot mijn leedwezen afwezig — zich onbeperkt heeft geplaatst aan de zijde van de voorstanders der laatstgenoemde theorie; ik zou dien geachten afgevaardigde echter willen doen opmerken, dat die theorie nog niet door den Minister is gehuldigd. Deze hield zich nog immer aan de eerste leer, dat de Staat als privaatrechtelijk eigenaar beschikken kan over den Javaanschen bodem. Had men dit standpunt verlaten, dan zou de derde alinea gansch anders kunnen luiden en alleen de bepaling behoeven in te houden, dat de gemeentelijke gronden worden erkend als het eigendom der dessabe-

woners. Dan viel hun recht van zelf onder de bepaling van art. 77. In de vierde alinea zou dan niet kunnen worden gezegd, dat de grond aan den individueelen bezitter in eigendom wordt *afgestaan*, maar alleen dat de Staat van alle aanspraken op den eigendom van dien grond afziet.

De Minister handhaaft dus in zijne voordracht de theorie dat de Staat is eigenaar, ook in privaatrechtelijken zin. Nu is het natuurlijk voor mij, die in deze leer niet deel, plicht te trachten met den Minister tot een praktische overeenstemming te geraken, en de wet zoodanig te formuleeren dat men, onverschillig welke zienswijze men zij toegedaan, zich daarbij kan nederleggen. De Minister poogde dit in deze voordracht en stelt in alin. 4 eene bepaling voor, waardoor die administratieve traditie van het eigendom van den Staat wordt verlaten ten aanzien van alles wat in erfelijk individueel gebruik bezeten is. Verder gaat de Minister echter niet.

Voor communale gronden blijft de minister zijne theorie handhaven, maar hij komt de voorstanders van een ander stelsel te gemoet door te zeggen: de inviolabiliteit, die het Regeeringsreglement aan den eigendom geeft, wil ik ook schenken aan de gebruikers van de communale gronden. De Minister zegt niet: die gerechtigden *zijn* eigenaars; maar het gebruik van de gerechtigden zal ik eerbiedigen, en waar ik verplicht ben uit eenigen hoofde dat gebruik niet te eerbiedigen, zal ik schadeloosstelling geven. Bij die toepassing van het stelsel des ministers kan ik mij neêrleggen; maar dan moet ook niet door eenige interpretatie in alinea 3 van deze wet iets anders gelezen kunnen worden dan er staat. Mijne opvatting van die alinea is deze. Zij luidt: »over gronden, door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, wordt door den Gouverneur-Generaal, hetzij ten algemeenen nutte, hetzij ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde suikercultuur niet beschikt, dan op den voet van art. 77". Die woorden „op den voet van art. 77" hebben voor mij geenen anderen zin dan die daaraan bij de algemeene beschouwingen door den heer de Brauw is gegeven; zij beteekenen eigenlijk niets anders dan volledige schadeloosstelling.

Maar nu meen ik, dat wanneer die alinea wet wordt, van het oogenblik harer in-werkingtreding de beschikking over die gronden *zonder* schadeloosstelling ophoudt; dat dus noch voor loopende, noch voor verlengde, noch voor nieuwe contracten anders kan beschikt worden dan tegen schadeloosstelling. Ik voor mij zie niet, dat in het artikel uitzondering gemaakt wordt voor de loopende contracten, gelijk ik dezen morgen heb hooren beweren.

Ik heb ook dezelfde bedenking, die door den heer van Delden is geopperd; ik geloof dat, wanneer men de redactie van den Minister aanneemt, het Gouvernement in moeijelijkheid kan komen ten aanzien van de koffiecultuur. Het komt mij voor dat de bezwaren door dien spreker aangevoerd, door den Minister niet geheel zijn opgelost.

Het is om die reden en ten einde de onduidelijkheid weg te nemen, dat ik den Minister in overweging zou willen geven om het slot van deze alinea te veranderen en dit aldus te lezen: „wordt door den Gouverneur-Generaal voor geenerlei doel noch duurzaam, noch tijdelijk beschikt dan tegen volledige schadeloosstelling". Dan is het beginsel behouden, hetwelk wij in de wet moeten handhaven: dat geenerlei beschikking geschiedt dan tegen schadeloosstelling. Het begrip van onteigening in eigenlijken zin is geëcarteerd; er is dan opgenomen zoowel de definitive als de tijdelijke beschikking voor aanplanting van suikerriet; en de moeijelijkheid is weggenomen, welke uit *voorafgaande* schadeloosstelling zou geboren worden, door niet van *voorafgaande* maar van *volledige* schadeloosstelling te spreken. Ik wensch alleen deze redactie aan den Minister in overweging te geven; ik weet toch zeer goed welke gevaren er aan verbonden zijn, om bij de behandeling van koloniale wets-ontwerpen amendementen voor te stellen.

Art. 62, 4 *lid.* Theoretisch het meest belangrijk was het vierde lid over de uitgifte van eigendomsbewijzen aan inlanders van de gronden, welke zij in erfelijk individueel gebruik bezaten. Daardoor werd gebroken met het denkbeeld, hetwelk de conservatieve partij nog bij de behandeling der cultuurwet had doen zegevieren, n.l. dat de

Staat ten aanzien van het geheele territoir eigendomsrecht had en moest handhaven. Ik bestreed hun tegenstand, maar stelde tevens het ontoereikende van de voorgestelde bepaling in het licht bij de volgende rede:

De heer de Brauw eindigde gisteren zijne rede met de vraag, welk landbouwbelang deze alinea vordert. Voor iemand die als ik de koloniale quaestie als eene zuiver oekonomische beschouw en daarvan volstrekt geen politieken hefboom wil maken, is die vraag de alles beheerschende bij de beoordeeling van dit wetsontwerp. Ons doel moet alleen zijn den landbouw op Java onder de gunstigste voorwaarden van ontwikkeling te stellen; ik zal dus beproeven een antwoord te geven op de vraag van den heer de Brauw, en hoop bij allen, die met mij op hetzelfde standpunt staan, de overtuiging te vestigen, dat deze alinea juist in het belang van den landbouw dringend wordt gevorderd.

Niemand in deze Kamer zal ontkennen, dat het cultuurstelsel groote voordeelen heeft opgeleverd, al zij het leeuwendeel daarvan door het Gouvernement genoten. Ik voeg er echter bij, dat dit stelsel berust op een door en door vicieus beginsel; en dat naar mijne overtuiging met gelijke opoffering en aanwending van bodem, kapitaal en arbeid nog oneindig veel rijker vruchten èn voor Java èn voor ons hadden kunnen worden verkregen.

Waarin ligt echter de oorzaak van het voordeel?

De oorzaak daarvan is geene andere dan de hooge prijzen der producten voor de Europeesche markt. Die hooge prijzen maakten de teelt van handelsgewassen voor die markt veel voordeeliger dan de traditionele rijstcultuur en de gemeene weide. Het overwegend landbouwbelang voor Java eischt dan ook, nevens de rijstcultuur te stellen de cultuur van die handelsgewassen.

De gouvernements-cultures zijn een *slecht* middel om dit goede doel te verkrijgen. Ik zal hierover thans niet in het breede uitweiden, maar alleen er op wijzen, dat het cultuurstelsel verwaarloost gebruik te maken van den sterksten prikkel tot arbeiden dien de mensch kent, namelijk van de zekerheid, de vruchten van zijn arbeid te zullen genieten.

In de tweede plaats wijs ik er op dat het cultuurstelsel, waar

het in praktijk is gebragt, overal is opgetreden *tegen* den particulieren landbouw, en dat men bij de toepassing van dat stelsel dezen overal heeft gemeend te moeten onderdrukken.

Maar met die beide gebreken is het toch altijd beter de gouvernementscultuur te hebben, dan *geen* cultuur. Men heeft dus van mij niet een ligtvaardig afbreken van het bestaande vicieuse stelsel te wachten, maar wel eene poging om het door een beter te doen vervangen. Daartoe strekt deze wet. Zij bevordert een landbouw op betere grondslagen. In de eerste plaats door hare bepaling omtrent de uitgifte in erfpacht; maar die bepaling komt voornamelijk ten goede aan de Europeanen. Ik voor mij wensch in de voordeelen van de teelt van handelsgewassen ook de inlanders te doen deelen. Maar om de inlanders op hun eigen grond handelsgewassen te doen telen, zijn hervormingen in het regt in Indie noodig. In de eerste plaats van het landrente- en heeredienststelsel. Geen intensive cultuur is mogelijk, zoolang de grond gedrukt wordt door zulke onbepaalde lasten als landrente en heerediensten daarop leggen.

Het landrentestelsel moet worden vervangen door eene soort grondbelasting, waarbij hetgeen de Staat vordert moet worden gefixeerd; ook de heerediensten moeten op een bepaald bedrag gefixeerd worden. De heer Thorbecke heeft in eene vroegere rede van afkoopbaarheid van heerediensten gewaagd; ik weet niet of die geachte spreker hetzelfde bedoelt als ik, maar het stelsel dat ik den Minister gaarne zou zien volgen, is dat de heerediensten, welke op den grond moeten blijven rusten, werden getarifeerd en jaarlijks afkoopbaar gesteld. Het gevolg van een en ander zal zijn, dat de bezitter juist zal weten hoeveel hij te betalen heeft, onverschillig of hij een meer of minder productief gewas verbouwt, en meer of minder kapitaal en arbeid aanwendt.

Het landrente- en heeredienststelsel verdraagt zich niet met intensive cultures, waaronder, zoo als bekend is, de suikercultuur in de eerste plaats behoort.

Eene tweede hervorming is eene wijziging van het communaal bezit en vervanging door individueel bezit. Dit is eene zaak waarover ik niet durf uitweiden in deze Vergadering; want iedereen weet dat communaal bezit niet gepaard kan gaan met ontwikke-

ling van den landbouw; overal, waar de landbouw op een hoogen trap van ontwikkeling staat. heeft communaal voor individueel bezit moeten wijken. Het dessa-verband moet niet blijven, gelijk sommige leden willen, een privaatregtelijk verband, maar het moet een publiekregtelijk verband worden, evenwel met eene andere bevoegdheid dan onze gemeentebesturen; het dessabestuur moet de bevoegdheid van onze gemeentebesturen vereenigen met eene soortgelijke als de waterschaps- en polderbesturen hebben, want het dessabestuur zal ook te zorgen hebben voor gemeenschappelijke landbouwbelangen.

Het derde punt is dat de gronden, welke in Indië in individueel gebruik worden bezeten, onttrokken worden aan de gouvernementscultures; want iedereen begrijpt dat, wanneer het Gouvernement periodiek gedurende een of twee jaren over den bodem beschikt, de inlander dien niet zal verbeteren. De vruchten daarvan zouden dan door een ander geplukt worden.

Voor die hervorming van de Indische wetgeving bevat het 4de lid de kiem, maar ook niets meer dan de kiem. Het is volslagen onwaar, dat door dit 4de lid aan den Javaan iets wordt opgedrongen; dat de wetgever daardoor de Javaansche maatschappij kunstmatig wil hervormen. Er wordt geen greep gedaan in de bestaande organisatie, maar aan het bestaande wordt de mogelijkheid gegeven om zich te ontwikkelen tot een beteren toestand. Volgens die 4de alinea geeft het Gouvernement eigendomsbewijzen en wordt dus het individueel gebruik gesteld onder de hoede van art. 77 van het Regeringsreglement. Het verpligt het Gouvernement om bij afgifte van die bewijzen alle lasten, waaraan de gronden onderworpen worden, zoowel ten behoeve van de dessa's als van het Gouvernement, te preciseren; daarin ligt dan ook mijns inziens de kiem voor de regeling van de heerediensten.

De Gouverneur-Generaal zal de beperkingen omschrijven, waaraan de eigendom onderworpen zal zijn. Het zal dus niet noodig zijn om overal dezelfde beperkingen in te voeren; maar men zal gelegenheid hebben om, naarmate de toestand op dit oogenblik verschilt, ook de beperkingen waaraan de eigendom zal onderworpen zijn, te doen verschillen. Het is geen gedwongen gelijkmaking van het regt op geheel Java, maar alleen zal het regt

van den inlander op zijn bodem zekerder en bepaalder zijn. De Javaan zal de voordeelen voor zich kunnen genieten van het verbouwen van handelsgewassen op zijn eigen grond, voordeelen welke bij het cultuurstelsel alleen door het Gouvernement worden genoten.

Door den heer Moens is aangetoond, dat de Javaan het voordeel van individueel eigendom boven communaal bezit zal leeren inzien, en de verdeeling wenschen.

En wanneer hij het wenscht, dan heeft het Gouvernement geene reden om daartegen op te komen; dat is het standpunt waarop deze Minister zich in de stukken geplaatst heeft.

Ik geloof hiermede de vraag van den heer de Brauw beantwoord en aangetoond te hebben, dat de hervorming, waarvan het 4de lid de kiem bevat, wordt vereischt in het belang van den landbouwenden Javaan.

Nu zal ik nog een oogenblik stilstaan bij de verschillende bedenkingen, door de heeren van Goltstein en de Brauw geopperd tegen deze alinea.

In de eerste plaats dat het Gouvernement een voorrang geven zal aan het individueel boven het communaal bezit. Dit is waar, maar, de heer Moens heeft het reeds aangetoond, allen hebben het vermogen, om hetzelfde voordeel te erlangen. Onregtvaardig is dat in geen geval; wij verdragen althans in dit land die onregtvaardigheid zeer gemakkelijk. Overal waar marktgenootschappen bestaan, heeft men de voordeelen van individueel bezit voor degenen, die eigendom hebben, en men heeft voor marktgenooten allen last en alle nadeelen van het gemeenschappelijk bezit.

De voornaamste bedenking is de tweede, die juist daardoor in deze Vergadering zoo groot gewigt erlangt, omdat daarin door den heer Thorbecke, althans eenigermate, is gedeeld. Het bezwaar is dit, dat er een greep plaats heeft in het privaatregt van den Javaan. Ik merk hieromtrent in de eerste plaats op, dat het eene schromelijke overdrijving is, te zeggen, dat er door alinea 4 in het inlandsch privaatregt een greep gedaan wordt, want alles wat krachtens deze alinea zal gegeven worden, geschiedt vrijwillig; het geschiedt op aanvrage van den Javaan. Wij dringen hem geen titels op; wij forceeren hem niet tot het vra-

gen van individueel bezit, maar wat wij doen is: de natuurlijke, geleidelijke ontwikkeling van het inlandsch regt mogelijk maken.

De heer de Casembroot heeft gisteren een zeer waar woord gezegd, namelijk: in alles moet vooruitgang zijn. Maar moet dan de regtsontwikkeling van den Javaan alleen op haar tegenwoordig standpunt stilstaan? En meent men, dat de landbouw zich kan ontwikkelen zonder dat het privaatregt juist daardoor wijziging ondergaat? Is de cultuur, zoo als men die in het Westland en in andere bloeijende streken van ons vaderland vindt, vereenigbaar met regtsinstellingen, zoo als men nog in het Gooi vindt en de Erfgooijers, waarop de heer van Loon heeft gewezen? Wil men dergelijke regtsinstellingen handhaven, dan decreteert men stilstand in den landbouw.

Eene andere aanmerking is: er zal tweeërlei regt ontstaan ten aanzien van den grond. Dit bezwaar schijnt gewigtig, maar bestaat eigenlijk alleen in de verbeelding. Sedert eeuwen bestaat in onze maatschappij, gelijk in elke maatschappij, tweeërlei regt. Ik heb het reeds aangetoond: zoo lang de marktgenootschappen hebben bestaan, zoo lang was er in ons land ook tweeërlei regt. Het bezit van de marktgenooten wordt niet geregeld volgens ons Burgerlijk Wetboek, maar volgens traditie en keuren. Tweeërlei regt op Java is dus niets meer of niets anders dan hetgeen men hier en elders vindt.

Nu zegt men: gij zult Westersche begrippen invoeren.

Wij hebben op Java ingevoerd den landbouw naar Westersche begrippen; wij hebben èn den Oosterschen landbouw verstoord èn eene andere cultuur ingevoerd. Wil men nu niet met dien Westerschen landbouw ook Westerschen eigendom geven, welke de voorwaarde is voor zijne ontwikkeling? Maar verder: kan men zeggen, dat de eigendom ooit of ergens ter wereld een vreemd regt is? Wanneer de eigendom in onze maatschappij wordt aangetast, zegt men altijd, dat de eigendom een natuurregtelijk instituut is, dat het uit de natuur van den mensch voortvloeit. Is de Javaan dan geen mensch? Ik zou haast nog verder durven gaan; ik rangschik den eigendom onder de zaken *quae sunt juris naturalis* volgens het Romeinsche regt, dat is, welke de natuur niet alleen aan *alle menschen*, maar aan *alle levende wezens* geleerd

heeft. Een *vreemd* regt kan het dus nergens ter wereld zijn, ofschoon het natuurlijk in zijne bijzonderheden kan verschillen. Ook dit verschil is uit zijn aard echter gering. In ons land hebben wij in den loop van eene halve eeuw drieërlei regt gehad: het *oud-Hollandsch*, het *Fransch* en het *Nederlandsch* regt, en ik geloof dat weinige eigenaren die afwisseling hebben bespeurd. Het eigendomsregt is zoodanig een aan allen gemeen regt, dat men bijna door de geheele wereld dezelfde bepalingen zou kunnen maken.

Men zal, zegt men, de regten van derden benadeelen.

Ten aanzien van die bedenking verschillen de heeren van Goltstein en de Brauw onderling en ik wenschte wel, dat beide geachte afgevaardigden hun gevoelen nader preciseerden.

De heer de Brauw heeft gezegd, in strijd met den heer van Goltstein, dat de regten van de dessa op de daartoe behoorende gronden en die van het Gouvernement in het ontwerp zijn gewaarborgd. Maar welke andere kunnen er dan nog zijn? De voorbeelden, die hij bijbragt, zijn alle voorbeelden van de beperking van de regten der gebruikers door die der dessa, of beperkingen, welke de regten der dessagenooten ten behoeve van erfgenamen of terugkeerenden ondergaan.

Ik kom nu tot de vraag van de vervreemdbaarheid. Ik onderstel hierbij, dat eenige formaliteiten voor het vervreemden voorgeschreven zullen worden; dat men bij voorbeeld zal vorderen dat men voor het vervreemden van grond voor het dessahoofd zal moeten verschijnen of iets dergelijks, en dat men in ieder geval daarvoor geen getuigenbewijs zal toelaten. Dan zie ik in de vervreemdbaarheid geen bezwaar. Ik zie dan vooral geen bezwaar, daar waar nu reeds individueel gebruik bestaat en waar de individuele gebruiker de waarde van zijn regt heeft leeren kennen. Alleen daar, waar grond, in gemeenschappelijk bezit, wordt verdeeld, zou ik tijdelijk beperkingen willen invoeren. Voor het overige zie ik in vervreemdbaarheid van grondeigendom, ook bij den laagsten trap van ontwikkeling, geen gevaar. Overal waar eene landbouwende bevolking is, al is zij zeer weinig ontwikkeld, kan de vrijheid tot vervreemding van grondbezit zonder gevaar bestaan. Ik zou haast zeggen, dat de gehechtheid aan den grond

in omgekeerde verhouding staat tot den graad van beschaving. Bij een hoogen graad van beschaving wordt grondbezit beschouwd als een vorm van geldbelegging. Die beschouwingswijze is aan een lageren trap van ontwikkeling vreemd.

Eindelijk, welk landbouwbelang kan vorderen dat men de vervreemding van grond beperkt? Dat men iemand, die geen lust en geene geschiktheid heeft om landbouwer te zijn, toch dwingt dit te blijven?

„Met de vervreemding zal men speculanten in de hand werken."

Men vreest, dat Europeanen zich zullen meester maken van de gronden, die men volgens dit wets-ontwerp aan den Javaan in individuelen eigendom geven zal.

Ik vraag, of het dan voor een Europeaan zulk een benijdbaar bezit is om hier en daar, in deze en gene dessa, kleine stukken grond te verkrijgen? Wanneer er zooveel voordeelen aan verbonden zijn, hebben althans die gevreesde uitzuigers van den Javaan nog nooit voor zich een monopolie gevraagd, en niets belet dus hen, die meenen dat er zulke voordeelige speculatiën te doen zullen zijn, er hunne kapitalen over te brengen en mede te concurreren. Wat mij betreft, voor het weinige wat ik heb, bedank ik voor die geldbelegging. Waar echter, naar ik geloof, het Gouvernement met ernst tegen moest waken, is niet de aankoop door particulieren van particulieren, maar de aankoop door particulieren van dessabesturen. Vervreemding door dessabesturen zou ik nooit in Indië willen toelaten. Te dezer gelegenheid zou ik wel eene vraag aan den heer Thorbecke willen doen, ofschoon ik met leedwezen zijne plaats ledig zie. Die geachte afgevaardigde, sprekende over alinea 3, zegt, dat het Gouvernement zich zou kunnen onttrekken aan de suikercultuur en de contractanten dan zouden kunnen koopen. *Van wie* koopen? Inzonderheid waar communaal bezit bestaat. Wil hij aan de dessabesturen bevoegdheid geven tot verkoop?

Ik kom hier geleidelijk op de toekomst van de suikercultuur, omdat die betrokken is bij deze alinea. Ik geloof dat uit het betoog, hetwelk ik geleverd heb omtrent de noodzakelijkheid van individueel regt voor de ontwikkeling van de cultuur van handelsgewassen, volgt, dat de suikercultuur *in vrijheid* alleen bloeijen

kan bij individuelen eigendom. Wil men de suikercultuur handhaven en tevens het dessabezit behouden, dan zie ik geen uitkomst dan in het cultuurstelsel. Heft men het cultuurstelsel op, zonder gelijktijdige opheffing van het dessabezit, dan zal een vermomde dwang er voor in de plaats treden en zal men de deur openzetten voor allerlei knoeierijen tusschen ondernemers en dessahoofden. Alleen als het communaal bezit in individueel bezit veranderd wordt, is die cultuur waarlijk in vrijheid mogelijk.

Nog een woord aan den heer van Wassenaer. Ik eerbiedig ten volle de gemoedsbezwaren van dien geachten afgevaardigde om zijne stem over dit wets-ontwerp uit te brengen, maar ik wensch hem toch tegen éene zaak te waarschuwen. Het is wel eens de gewoonte van hen, die besluiteloos zijn, dan maar tegen te stemmen, doch ik wil er den geachten afgevaardigde op wijzen, dat er eene even groote, zoo niet grootere, verantwoordelijkheid aan verbonden is, om *tegen* dan om *voor* te stemmen. Men kan wantrouwen hebben in zijn eigen oordeel; ik eerbiedig dat; maar dat is geene reden om tegen te stemmen. Wil men geene partij kiezen, dan blijft er niet anders over, dan bij de stemming de zaal te verlaten en niet te stemmen.

Hoe zal de beslissing over dit wets-ontwerp uitvallen?

Indien deze Vergadering een scherp oog had voor de belangen van den landbouw; indien men nevens en boven de bureau-autoriteiten, die hier worden aangehaald, de schrijvers raadpleegde die over de landbouwbelangen hebben gehandeld, en de ervaring, ook zelfs in eigen land, omtrent de werking van gemeenschappelijk bezit; wanneer niemand, die in theorie de meening is toegedaan, dat ook het privaatregt zich moet ontwikkelen, deze overtuiging in de praktijk verloochende; wanneer het ook aan al de leden der Kamer onverschillig was, of deze Minister al dan niet aan de groene tafel blijft zitten, dan zou dit wets-ontwerp worden verworpen, want men zou dan niet tevreden zijn met eene kiem, maar *meer* verlangen. Maar thans ben ik bereid mij met eene kiem tevreden te stellen. Ik zal natuurlijk niet treden in eene vergelijking van de tegenwoordige Kamer met die welke ik geschilderd heb, maar dit punt van verschil wil ik toch aanwijzen, dat deze Kamer den Minister van Justitie met rust laat, terwijl de tienden nog in ons land bestaan.

Het doet mij genoegen, na den heer Goltstein bijna in alles te hebben bestreden, dat er toch een punt is, waarop ik met dien geachten spreker instem: het is in het gevoel van vreugde over het amendement Poortman. Tot de beweegredenen voor die vreugde zal zich ook hier onze overeenstemming wel niet uitstrekken. Mijne vreugde over dat amendement, thans, ontspruit althans alleen daaruit, dat wij in dat amendement en in het ontwerp Trakranen, nog ter elfder ure door een zoo sinister lot getroffen, twee bakens in zee hebben.

Suikerwet.

Ook de behandeling der zoogenaamde suikerwet gaf tot ontwikkeling van principiëele vraagpunten aanleiding, weshalve ik ook mijne beschouwingen daarover *in extenso* meen te moeten opnemen.

Die wet bestond uit drie gedeelten: 1°. verbod van nieuwe invoering van gouvernements-suikercultuur; 2°. afwikkeling van de beschikking over gronden ten behoeve van bestaande ondernemingen, en 3°. eenige voorschriften, bij deze afwikkeling in acht te nemen. Tegen enkele dier voorschriften bestond het boven medegedeelde bezwaar, weshalve ik als amendement voorstelde dit deel weg te laten. Ter toelichting van dit amendement strekte de volgende rede:

Mijn amendement heeft eene wijde strekking. De redenen, waarom ik het heb voorgesteld, raken verscheidene hoofdpunten van het koloniaal beheer. Daarom zal ik in eenige algemeene beschouwingen moeten treden, waarbij ik voorop moet stellen, omdat men mij dikwijls voor een slooper houdt, dat ik niet voornemens ben iets anders te sloopen dan een slecht gedeelte van de wet.

Macchiavelli geeft in zijn *Principe*, als derde recept van de wijze waarop men een overwonnen volk kan beheerschen, dat men het naar zijne eigene wetten moet regeren en dat men het, behoudens het opbrengen van schatting, zijne vrijheid moet laten. Het komt mij voor, na de beraadslagingen over koloniale onderwerpen die ik in deze Vergadering heb gehoord, dat dit het ideaal der con-

servatieven is. Men wenscht zooveel mogelijk de inlanders te laten beheerschen door hunne eigene wetten en gebruiken. Maar mij dunkt dat degenen, die dit wenschen, niet uit het oog moeten verliezen, dat de toestand niet ongepraejudicieerd is; dat de landuitgifte tijdens het Engelsche tusschenbestuur in een groot gedeelte van Java den primitiven toestand geheel verstoord heeft en dat in een ander gedeelte, de gouvernementslanden, het cultuurstelsel in den primitiven toestand heeft ingegrepen.

Het stelsel van levering van producten tijdens de Compagnie was met behoud van eigene instellingen bestaanbaar; met de wijze van productie bemoeide men zich niet; dit was eene huishoudelijke zaak. Daarop heeft van den Bosch zijn stelsel geënt, maar met schromelijke overdrijving; die overdrijving was oorzaak dat men de productie niet langer aan de dessa-bevolking kon overlaten en dat het Gouvernement er zich regtstreeks mede bemoeide. Het gevolg van het cultuurstelsel is daardoor geweest, dat de dessabesturen gewillige werktuigen hebben moeten zijn in handen van het gezag, alzoo corruptie van die besturen; dat men de onbetaalde diensten zoo zeer heeft overdreven, dat daaruit een vorm van gedwongen arbeid ontstaan is, en eindelijk dat het individueel bezit op menige plaats werd gestoord. Een vorm van bezit, voor den landbouw voordeeliger, werd daardoor teruggebracht tot een minder goeden vorm, het communaal bezit.

De Minister heeft in eene zijner redevoeringen gezegd, dat in de Indische maatschappij onbetaalde diensten niet zoo odieus zijn als verpligte afgifte van grond. Indien de Minister uit het doen van onbetaalden arbeid ten behoeve der gemeenten wil argumenteren dat het cultuurstelsel niet odieus is, dan zou hij kunnen aannemen, dat ook het Nederlandsche volk voor het cultuurstelsel rijp zou zijn, omdat ook hier te lande — ofschoon sedert de invoering der gemeentewet minder — op menige plaats onbetaalde diensten worden gedaan, zoo als bij de brandweer, nachtwacht enz. De Minister zal moeten toegeven dat, al moge het een wat meer, het andere wat minder odieus zijn, verpligte onbetaalde, ook ten deele betaalde arbeid zeer odieus is.

Ik zeide: door overdrijving is het leveren van producten geworden een vorm van dwangarbeid. Dit lag niet in den primitiven

vorm, waarin de cultures door van den Bosch zijn ingevoerd; het is immers bekend dat de suikercultuur bij de invoering niet berustte op bevolen arbeid, maar dat aan de residenten was voorgeschreven om met de dessa-bevolking *overeenkomsten* aan te gaan tot aanplant van riet en tot levering van suiker. Het was dus geen *gedwongen* arbeid maar overleg. Dit is altijd de vorm gebleven. Bij eene vroegere gelegenheid zeide de heer Hasselman nog (ik citeer geene bepaalde woorden, maar de gedachte, die ik hem heb hooren uitspreken): men moet zich niet voorstellen dat men in Indië den aanplant *beveelt*; men gaat het bespreken en overleggen. Ik wil daarom niet ontkennen dat er in werkelijkheid gedwongen arbeid is, maar men heeft den vorm gemenageerd.

Nu wil deze Minister bij zijne wetsvoordragt dat masker afwerpen; alle pogingen om den schijn van dwangarbeid te vermijden worden versmaad en aan den wetgever wordt nu gevraagd eene *wettelijke sanctie van verpligte cultuur.*

De Minister heeft aan den heer de Lange, toen hij bij de algemeene discussie deze zelfde opmerking maakte, geantwoord, dat men reeds volgens art. 56 verpligten arbeid heeft. Ik geloof niet dat de Minister dit in art. 56 kan lezen.

Art. 56 bepaalt alleen dat, voor zoover beschikking noodig is ten behoeve van de cultures over grond, die beschikking geschiedt met inachtneming van bestaande regten en gebruiken, en men vindt eene gelijksoortige bepaling over de verdeeling van den arbeid. Mijns inziens doelen die beide alinea's van art. 56 op de beschikking door de dessabesturen. Dan eerst kan de uitdrukking: vrijwillige overeenkomsten, in de voorlaatste alinea, een gezonden zin hebben. De eerste alinea onderstelt overeenkomsten, al zij het dat die overeenkomsten zijn tusschen den sterke en den zwakke, den overheerscher en den beheerschte en dus geen zedelijke vrije overeenkomsten.

Ik geloof dat het tegenwoordig de taak is van den Nederlandschen wetgever om den toestand, die zich gevormd heeft onder het cultuurstelsel van Van den Bosch, terug te brengen tot een meer gezonden toestand.

In de eerste plaats is daarvoor noodig *handhaving van de cultuur.* Ik heb reeds bij eene vorige gelegenheid gezegd, da het

voor Java beter is gouvernements-cultures dan *geen* cultures te hebben. De bron van inkomst, welke de suikercultuur voor de Javaansche bevolking geworden is, mag niet verstopt worden.

De heer van Kerkwijk heeft het bedrag van de loonen, die zij daardoor genoot, begroot op 5 millioen. Maar hij heeft voorbijgezien, dat dit alleen het plantloon is, dat daaronder niet begrepen zijn alle loonen door de fabrikanten uitbetaald voor andere diensten, als het snijden en vervoeren van riet, de werkzaamheden in de fabriek enz. Het bedrag wordt dus veel hooger.

Ik stel mij voor, dat in de districten waar de suikercultuur is ingevoerd, de vernietiging van die cultuur een soortgelijke slag zou zijn, als in Twenthe de vernietiging van de katoenindustrie. Wanneer de toestanden zich daarnaar gevormd hebben, mag zoodanige industrie, als het eenigzins mogelijk is haar te behouden, niet te loor gaan.

Om die cultuur te handhaven, moet dus de Nederlandsche wetgever de voorwaarden in het leven te roepen waaronder zij *op een beteren grondslag* bestaanbaar is.

Die voorwaarden zijn van tweeërlei aard: juridieke en feitelijke.

Van de juridieke voorwaarden is de eerste, dat de grond beschikbaar zij voor de cultuur van het riet. Aan die juridieke voorwaarde hebben wij door de agrarische wet op eene regelmatige wijze voldaan. Het Gouvernement kan niet meer willekeurig over den grond beschikken, maar zal tegen schadeloosstelling daarover ten behoeve der cultures kunnen beschikken.

Ik moet hier ter loops een woord antwoorden aan den heer Heemskerk, die deze juridieke basis, in de agrarische wet gelegen, heeft willen opvatten als eene permanente instelling. Ik geloof niet dat dit lag in de bedoeling van hen, die de agrarische wet hebben aangenomen. Men wenschte daarvan eene *tijdelijke* zaak te maken.

Ik verheug mij dus dat de Regering ons voorstelt de algemeene bevoegdheid, bij de agrarische wet verleend, in deze wet aan zekere grenzen te binden.

Nu wenscht de Minister nevens de juridieke voorwaarden om *grond* voor de suikercultuur te bestemmen, ook nog eene juridieke voorwaarde wat den *arbeid* betreft. De Minister wenscht wettelijke

bepalingen, krachtens welke hij de bevolking kan *dwingen* suikerriet te telen. Hiertoe werk ik *nooit* mede. Ik verwacht ook dat niemand er in deze Kamer toe zal willen medewerken om gedwongen arbeid, met andere woorden slavernij, *als regtsinstituut* in te voeren in eene Nederlandsche bezitting. Ik kan niet medewerken tot het tot stand brengen van eene wet, waarin aan het uitvoerend gezag bevoegdheid wordt gegeven, hetzij tijdelijk, hetzij als noodzakelijkheid bestaat, en allerminst in het algemeen als regel, gedwongen arbeid aan de bevolking op te leggen.

Tot zoo ver de juridieke voorwaarde. Ik kom nu tot de feitelijke voorwaarde. Die feitelijke voorwaarde is, dat er industriëlen zijn, die in staat zijn de industrie aan den gang te houden. De ondernemers moeten in een houdbaren toestand verkeeren. Zij moeten over kapitaal kunnen beschikken. Nu weten wij allen, dat het kapitaal niet daarheen gelokt wordt, wanneer men slechts op eene rente van 5 of 6 percent uitzicht heeft. Naar mijn oordeel moet gezorgd worden dat het kapitaal, hetwelk in de suikerindustrie wordt gestoken, behoorlijk productief is.

Mijne meening is, dat wanneer men de bevolking goed betaalt, men geen dwang behoeft en dat wanneer men den ondernemer goede voorwaarden verzekert, men geen aandrang op het verkrijgen van kapitaal behoeft te bezigen. Indien echter geen van die twee factoren, ondernemer of bevolking, schade mag lijden, dan moet het tekort gevonden worden ten laste van den derden codividend, den Staat. Wil men dus een hoog cijfer als staatsinkomst uit de suikerindustrie blijven genieten, dan zal òf de ondernemer in een onhoudbaren toestand gebragt worden, òf men zal gedwongen arbeid van de bevolking behoeven.

Ik kom nu tot mijn amendement, waarvan de toelichting zich aan deze algemeene beschouwing aansluit. Ik heb mijn amendement voorgesteld op algemeene gronden en op gronden van bijzonderen aard.

Naar het mij voorkomt — en dit is een algemeene grond — overschrijdt de regeling, welke men ons hier voordraagt, de natuurlijke grenzen, welke aan de wetgevende magt zijn gesteld, om *als wetgever* ten aanzien van Oost-Indische aangelegenheden op te treden. Ik wensch wel verstaan te worden en druk daarom

op de woorden: *als wetgever*. Ik huldig geenszins de leer, verkondigd in een rapport aan den Koning naar aanleiding van de motie Keuchenius; ik wensch de meest mogelijke contrôle, des noods inmenging der wetgevende magt; doch ik wensch de taak der Staten-Generaal als wetgevende magt voor Indie te beperken volgens de Grondwet tot de onderwerpen, waaromtrent de behoefte aan wettelijke regeling blijkt. En nu is die behoefte alleen de oplossing van de twistpunten, ontstaan uit art. 56 van het Regeringsreglement, en die oplossing geschiedt door de bepalingen onder 1°. en 2°. van het wetsontwerp. Omtrent andere details is mij tot dusverre de behoefte aan wettelijke regeling niet gebleken.

De motie Wintgens bedoelde voornamelijk een einde te maken aan favoritisme, doch op dit standpunt stelt de Minister zich niet, want men vindt in het wets-ontwerp daartegen geen waarborgen.

Voorts wijs ik er op, dat de Minister Fransen van de Putte in 1863, zij het dan provisioneel, bij Koninklijk besluit eene nieuwe regeling aan de suikercultuur heeft gegeven. In allen gevalle, al waren de antecedenten in dien zin, dat men kon aanvoeren dat de Staten-Generaal van dien tijd de noodzakelijkheid van wettelijke regeling der details erkenden, met dat stelsel hebben wij gebroken door de aanneming der agrarische wet; bij deze hebben wij aan het Gouvernement de regeling overgelaten der voorwaarden voor uitgifte van gronden in erfpacht en de beperkingen van het aan de inlandsche bevolking te verleenen eigendomsregt. Deze punten zullen den grondslag moeten uitmaken van de toekomstige regeling van den agrarischen toestand op Java. En zou nu diezelfde Kamer ook niet aan het Gouvernement kunnen overlaten de afwikkeling der gouvernements-suikerindustrie? Deze is van oneindig geringer gewigt.

Bovendien heeft de wetgeving eene natuurlijke grens: de wet moet bevelen of verbieden en een rigtsnoer zijn voor het uitvoerend gezag. Maar nu treft men onder 3°. van het wets-ontwerp telkens uitzonderingen aan, die de uitvoerende magt boven de wet stellen, en daardoor verliest deze haar karakter als zoodanig.

In de tweede plaats acht ik de voorschriften zeer onbepaald en onvolledig. Ik zeide reeds, dat zij geene waarborgen bevatten tegen

favoritisme; wijders vindt men geene imperative bepalingen omtrent de afscheiding van betaling voor arbeid en voor grond, ook niet omtrent de wijze waarop de arbeid zal worden betaald, bij omslag over de geheele productie van de onderneming of bij individueele betaling. Dat hoofdpunt, voor zoover de gouvernementscultuur voortduurt, wordt ook in het ontwerp ter regeling aan het uitvoerend gezag overgelaten.

Eindelijk de bepaling, dat aan den lande een billijke cijns verzekerd worde. Wat is een billijke cijns? Het hangt van het Gouvernement af, door de uitvoering dezer bepaling de industrie te dooden of de schatkist hare bate te doen verliezen.

De voorschriften zijn inderdaad zoo onvolledig en onbepaald, dat zij werkelijk geen rigtsnoer zijn voor het uitvoerend gezag. Dit zijn de algemeene gronden voor mijn amendement. Mijne bijzondere gronden daarvoor zijn ontleend aan den loop van het debat. Wanneer men kon verwachten, dat ten aanzien van alle details overeenstemming zou geboren worden, dan zou het niet schaden dergelijke voorschriften in de wet te brengen, maar ik voor mij ben volstrekt niet overtuigd, dat niet de geheele wet schipbreuk zal kunnen lijden op niet-overeenstemming ten aanzien van details, welke sub 3° zijn opgenomen. Zoo lang de Minister de wettelijke sanctie wil behouden voor den dwangarbeid, zal ik mijne stem niet aan de wet kunnen geven, hoeveel sympathie ik overigens heb voor de bepalingen onder n°. 1 en 2.

Omtrent hetzelfde punt bestaat ook verschil tusschen den Minister en de heeren Fransen van de Putte en Mirandolle. De heer van de Putte acht voor den aanplant geen dwangarbeid meer noodig, en hij durft zich dus daarvoor verantwoordelijk stellen. De minister heeft groote sympathie voor dat denkbeeld, en ik twijfel er niet aan, of ieder lid van deze Vergadering zal er sympathie voor hebben; niemand zal, als het eenigszins kan, dien dwangarbeid willen sanctioneren. Nu hecht ik voor mij veel aan het oordeel van den heer Fransen van de Putte, die als industrieel met de locale toestanden bekend is geworden, en tevens bij ondervinding weet, welke verantwoordelijkheid een Minister op zich kan nemen. Ik wensch daarom den Minister de vraag in ernstige overweging te geven, of hij van de liberale partij kan

vergen, dat zij de verwezenlijking van haar streven opoffere aan zijn misschien overdreven vrees?

Mijnheer de Voorzitter, ik heb gezegd dat ik niets wil sloopen, dan alleen dit gedeelte van de wet. Ik wensch dus ook niet den minister te sloopen, maar hoop dat hij, indien hem de gelegenheid tot nadere overweging wordt gegeven, dan ook niet aan zijn gevoelen zal blijven vasthouden. De Minister heeft reeds ten gevolge van het debat uit eigen beweging wijziging in het ontwerp gebragt en andere aangekondigd. Met het oog daarop wensch ik ook eene enkele consideratie omtrent dit punt aan de Regeering in overweging te geven. Ieder zal toegeven dat dwang een surrogaat is voor loon; wanneer men nu niet bepaald prijs stelt op het behoud van de financieele voordeelen voor het Gouvernement, in die mate als de Minister voorstelt, geloof ik dat het niet noodig is de Javanen tot veldarbeid te dwingen. Aan dien arbeid zijn zij gewoon, en hierbij zal men dus, gelijk meerdere mijner politieke vrienden reeds aangetoond hebben, het eerst den dwang kunnen missen. Nu acht ik het ook van den minister geen snood misdrijf, dat hij bezorgd is voor de schatkist. De zorg voor de belangen onzer schatkist kan op zich zelve geen misdrijf zijn. Maar die zorg moet ik in verband beschouwen met hetgeen in de Memorie van Toelichting voorkomt, alvorens men komt tot het ongelukkige „nogtans". Ik wil niet ontveinzen, dat het tegenwoordig voorstel mij heeft verwonderd van een man, die steeds de banier van zedelijkheid in de politiek hoog hield; die zoo welsprekend is opgekomen tegen de zoogenaamde batig-slot-theorie, en die in de stukken betrekkelijk de laatste begrooting ons heeft voorgerekend, dat eene vaste bijdrage van tien millioen nog eenige milioenen hooger was, dan het zedelijk besef eigenlijk toeliet.

Maar gesteld, dat men de financiele belangen tot rigtsnoer neme, dan nog kan men niet met den Minister medegaan. Men zal volgens zijn voorstel de tegenwoordige baten na 1878 allengs verliezen. Op die wijze schuift de Minister de moeijelijkheden op een volgend geslacht. Maar hij verliest ook uit het oog het feit, dat toch ook onder alle hemelstreken waar is, dat gedwongen arbeid duur en slecht is. Ik heb niet het geluk gehad, de schepping van Van den Bosch in Indië te zien, maar ik ben in de gelegen-

heid geweest eene andere schepping van dienzelfden zoogenaamd genialen man van zeer nabij te aanschouwen, namelijk Frederiksoord, waar ook gereglementeerde arbeid bestaat. Een omtrent den arbeid aldaar ingesteld onderzoek heeft aangewezen, dat vijf man daar zoo veel werken als één man in vrijen arbeid verrigt. En nu komt nog de hooge stand der zon op Java, en het beweerde trage naturel van zijne bewoners!

In de tweede plaats. Houdt de Minister wel in het oog, dat de suikercultuur het tot stand komen van een regelmatigen agrarischen toestand verhindert? Zoolang die niet bestaat, zal geen grondige verbetering van het landrentestelsel kunnen plaats hebben. De Minister zeide: geef mij eene goed gevulde schatkist en ik zal veel voor de bevolking kunnen doen. Ik zeg op mijne beurt: geef een goed geregelden toestand van het grondbezit en gij kunt eene welgevulde schatkist hebben. Dus zelfs in het duurzaam belang van onze financiën zou ik het stelsel van den Minister niet kunnen goedkeuren.

Indien mijn amendement wordt aangenomen, zal een groot gedeelte der wet verdwijnen, maar het belangrijkste blijft behouden. In de eerste plaats, dat geene nieuwe invoering of uitbreiding van de gouvernements-suikercultuur kan plaats hebben; en in de tweede plaats zal eene grens gesteld worden aan de exceptionele bevoegdheid tot het beschikken tegen schadeloosstelling over den ontgonnen grond van den inlander.

Die beide beginselen zijn gewichtig genoeg om de wet zonder hare verdere voorschriften tot eene zeer aannemelijke wet te maken, waarvan de vaststelling voor Nederland en Indië van groot gewigt is.

Mijn amendement heeft natuurlijk ook eene politieke strekking. Ik wil daarover ten slotte een enkel woord zeggen. De politieke strekking welke ik aan mijn amendement toeken, is deze, dat in geval van aanneming de Kamer de plannen, welke de Minister ons in zijn wets-ontwerp en in zijne Memorie heeft voorgedragen, niet goedkeurt, maar ook geene afkeuring uitspreekt. Zij ontwijkt een oordeel te vellen. Indien de Kamer haar oordeel in afkeurenden zin uitsprak, zou de Minister naar constitutioneel gebruik moeten aftreden; het ontwijken eener beslissing is voor den Minister eene

aanleiding tot nader onderzoek. De Regering houdt tevens de gelegenheid om, waar het dringend noodig is, haren zedelijken invloed ten behoeve van de geregelde voortzetting der cultuur tijdelijk te doen gelden, wat haar zou zijn ontzegd wanneer een amendement in de wet werd gebragt, waarbij alle bemoeijing van het Gouvernement met den aanplant werd uitgesloten.

Wanneer ik bedenk, dat het amendement, wat aangaat de constitutionele beginselen ten aanzien van het beheer van Indië, geheel moet overeenstemmen met de denkbeelden van den Minister, en tevens dat hetgeen hij voordraagt zijne sympathie *niet* heeft, maar dat hij sympathie gevoelt voor hetgeen de heeren Fransen van de Putte en Mirandolle hier hebben voorgedragen; dat de Minister bij zijne voordragt verder gaat dan zijn eigen zedelijkheidsbesef hem eigenlijk zou kunnen toelaten, en dat hij de persoon is, die vroeger zoo manmoedig de banier heeft opgehouden, dat ook in de koloniale staatkunde eerlijkheid en regtvaardigheid de beste staatkunde is, dan wanhoop ik nog niet dat de Minister datgene wat hij euphemistisch eene „Staats-idee" noemt, nog zou kunnen vaarwel zeggen en eene regeling van dit onderwerp in het leven zou kunnen roepen, die de sympathie van al de leden aan deze zijde der Vergadering zou kunnen wegdragen.

Op een paar bedenkingen van den heer Van Delden voegde ik daaraan nog toe:

Ik wensch op de vragen van den heer van Delden te antwoorden vóór dat de Minister spreekt. De geachte afgevaardigde vraagt, of ik aan de aanneming van mijn amendement de beteekenis hecht, dat daardoor de Kamer den verpligten aanplant onmiddellijk of dadelijk na afloop der contracten afkeurt. Ik heb gezegd, dat de Kamer door die aanneming een votum omtrent dat punt ontwijkt; dat onvoorwaardelijk en onmiddellijk verbod van verpligten arbeid alleen het gevolg zou kunnen zijn van de aanneming van een amendement in den geest der heeren Fransen van de Putte en Mirandolle.

Verder vraagt de heer van Delden, hoe te rijmen is, dat de Kamer een votum ontwijkt omtrent dit onderwerp, met het door

mij gezegde, dat de aanneming van mijn amendement zou zijn de afkeuring van het stelsel der Regering. Ik heb niet gezegd, dat de Kamer door aanneming van mijn amendement het stelsel der Regering *afkeurt*. Ik heb gezegd, dat de Kamer dat stelsel dan *niet goedkeurt*. De Kamer hecht niet *a priori* hare sanctie aan hetgeen de Minister, in de toelichting, zegt wat hij omtrent dit punt voornemens is. Hij moet in het bewustzijn van zijne verantwoordelijkheid als Minister handelen, en dat die verantwoordelijkheid bij hem zeer zwaar zal wegen na het debat, over dit ontwerp gevoerd, daarvan ben ik overtuigd. Ik geloof hiermede de vragen van den heer van Delden te hebben beantwoord.

De Minister De Waal trachtte aan mijn hoofdbezwaar te gemoet te komen door eene wijziging, welke mij aanleiding gaf nog het volgende te zeggen:

Ik meen te moeten verklaren in hoever de Regering door hare wijziging aan mijn bezwaar te gemoet is gekomen. Mijn bezwaar was, dat ik mijne stem niet zou geven aan eenig ontwerp waarin, hetzij als regel, hetzij bij wijze van uitzondering, *dwangarbeid* wettelijke sanctie ontving. De Minister heeft blijkbaar getracht aan mijn bezwaar en aan dat van andere leden, onder anderen den heer de Lange, te gemoet te komen, door de woorden *verpligte cultuur* te supprimeren. Indien met *de woorden* ook *de zaak* gesupprimeerd ware, zou ik niets te zeggen hebben. Maar dit is het geval niet. De Minister heeft sub *d* eene welwillende gedachte ingelascht, namelijk »dat de tusschenkomst des bestuurs tot beplanting met suikerriet van de bij 2°. bedoelde gronden, zoo spoedig doenlijk in overleg met den fabrikant ophoude". Ergo zal de tusschenkomst voortduren, ten ware de fabrikant het niet wenscht. Sub *f* blijft de wettelijke bevoegdheid behouden van tusschenkomst des bestuurs tot het verkrijgen van arbeiders enz. bij noodzakelijkheid. In deze bepalingen ligt voor mij eene voldoende reden om mijne stem niet aan de wet te geven. Wat *feitelijk* bestaat — en dit strekke ook in antwoord aan den heer Fransen van de Putte — moge *feitelijk* als misbruik blijven bestaan, zoo lang als het niet mogelijk is daaraan een einde te maken. Wat men in strijd met de reglementen in Indië heeft kunnen invoeren en lang

in stand houden, kan men ook wel doen ophouden zonder eenen wettelijken grondslag bij wijze van overgangstermijn. Ik hecht aan het beginsel. Wanneer toch na afloop van de voorgedragen tijdelijke voortduring van den bestaanden toestand eene Regering verlenging vraagt, kunnen wij ons daartegen niet meer op grond van het beginsel verzetten. Heeft men eenmaal het beginsel aangenomen, dan volgt zoo ligt verlenging.

De bedenking van Van Goltstein, afgevaardigde voor Hoorn, dat in strijd met de antecedenten der liberale partij te veel aan de Regeering werd overgelaten, indien het amendement De Roo werd aangenomen, waarvoor ik, als van gelijke strekking, het mijne tijdelijk had teruggetrokken, werd nader wederlegd als volgt:

Ik heb de vraag van den geachten afgevaardigde uit Hoorn in den aanvang van zijne rede niet juist verstaan, maar meen dat zij hierop nederkomt: of het overeenkomstig de waardigheid der Kamer is, dat van deze zijde een voorstel wordt gedaan als ik aan haar heb ingediend. Ik geloof nog nooit iets te hebben gedaan, dat in strijd zou zijn met die waardigheid.

Ik verklaar niet in te zien waarom iemand, die lid dezer Kamer wordt, gebonden zou zijn aan al de antecedenten eener gansche partij. Ik heb nooit afstand gedaan van het recht en den pligt om hier mijne eigene zienswijze voor te staan.

Wat beweerde inconsequentie betreft, de geachte afgevaardigde uit Hoorn zal nimmer iemand ontmoeten, die uit mijn mond een ander gevoelen heeft gehoord, dan dat de uitbreiding der wetgeving tot details van koloniale zaken niet wenschelijk is; dat die ook niet door de Grondwet wordt voorgeschreven, die slechts de regeling bij de wet wil, wanneer daartoe de behoefte is erkend.

Voorts deed de geachte afgevaardigde uit Hoorn het in zijne vraag aan den minister voorkomen, alsof het aannemen van het amendement de Roo zou zijn een *blanc-seing* aan dezen Minister; niets is verder van mij dan deze beslissing vast te knoopen aan een bepaald Minister. Ik wensch de zaak over te laten aan de Regering, onverschillig wie Minister zij; doch ik behoud mij natuurlijk voor om, wanneer de handelingen der Regering niet in

overeenstemming mogten zijn met mijne beginselen, de vrijheid te nemen die Regering ter verantwoording te roepen op eene der menigvuldige wijzen, welke onze regeringsvorm aan de hand geeft.

Er wordt niets overgelaten aan ministeriële willekeur, maar eenvoudig de regel gevolgd, in de Grondwet gesteld. De verwondering van den geachten spreker zou zoo groot niet geweest zijn, wanneer hij bedacht had, welke gewigtige beslissingen nog genomen worden, wanneer de nos. 1 en 2 worden aangenomen. Daarmede is de strijd, wat de suikercultuur aangaat, over de uitlegging van art. 56 van het Regeringsreglement, gelijk noodig is, uitgemaakt bij de wet. Maar de verwondering en althans de rede van den heer van Goltstein zal wel daaraan haar oorsprong te danken hebben, dat de beslissing is ten nadeele van de tegenstanders van de afschaffing der gouvernements-cultures.

Ten slotte motiveerde ik nog de wederindiening van mijn amendement en de handhaving daarvan naast het amendement-De Roo in de zitting van 31 Mei (Hand. p. 1604):

Het komt mij voor, dat de stand van het debat van dien aard is, dat stemming kan worden verwacht. Ik heb heden den geachten spreker uit Assen, den heer Thorbecke, tegen het amendement van den heer de Roo een bezwaar hooren opperen, dat niet geldt tegen het amendement in den vorm, waarin het aanvankelijk door mij werd ingediend. Het kan dus zijn, dat er leden in deze Vergadering zijn, die mijn amendement liever in zijn oorspronkelijken vorm ondersteunen, dan met de toevoeging van den heer de Roo. Ik meen daarom de zuiverheid der stemming te bevorderen, wanneer ik mijn amendement in zijn primitiven vorm herstel. Ik zelf geef de voorkeur aan de aanneming van het amendement de Roo, hetwelk dat voordeel oplevert, dat niet bij alle fabrieken volgens denzelfden maatstaf de afneming der beschikking over den aan te wijzen grond zal behoeven te geschieden.

De heer van Naamen had een bezwaar, geput uit het wegvallen van de bepalingen sub 1°-5° van art. 56 van het Regeringsreglement; de geachte spreker zag daarin een waarborg

voor de inlandsche bevolking. Die waarborg ligt echter niet in art. 56, maar in art 55. In art. 56 worden alleen veiligheidskleppen geopend voor de bevolking, als de Gouverneur-Generaal de bepaling van art. 56, alin. 1, namelijk het gebod om de gouvernements-cultures zoo veel doenlijk in stand te houden, te streng mogt toepassen.

Ik voor mij acht de wet aannemelijk, wanneer zij zich eenvoudig bepaalt tot het 1ste en 2de lid. Anders niet. Aan mijn bezwaar kan niet worden te gemoet gekomen door de aanneming van het amendement Kerkwijk of Blussé. Men heeft slechts de wet in te zien om te ontwaren, dat de zoogenaamde *nuda praecepta* in 3o. tevens eene wettelijke sanctie zijn van den verpligten arbeid. Het woord is zelfs nog in deze wet, gelijk zij nog luidt, genoemd. De Minister heeft, op aandrang van onderscheidene zijden, de woorden *verpligte cultuur* uit de wet verwijderd, maar wij vinden ze nog in 3o. *h*. Dezelfde reden bestaat om ze ook hieruit te ligten.

Indien het amendement van den heer de Roo of het mijne wordt aangenomen, dan zal ik voor de wet stemmen, ofschoon ik ook dan nog geneigd zou zijn tegen te stemmen, na de heden voor het eerst door den Minister afgelegde verklaring, dat hij, indien de wet in dezen vorm mogt worden aangenomen, dezelfde voorschriften onmiddellijk in een Koninklijk besluit zou plaatsen.

Moet men nu aannemen dat deze discussie geenerlei spoor bij den Minister zal achterlaten? Dat zij hem in het geheel geen aanleiding geeft tot nadere overweging? Ik moet dit echter ter verantwoording van den Minister laten. Zeker is het, dat aan het stemmen voor de wet, na aanneming van het amendement, niet *dezelfde* beteekenis kan gehecht worden, als aan de onveranderde aanneming der Regeringsvoordragt. Dan zou het voordragen en handhaven van het amendement geen zin hoegenaamd hebben.

Algemeene koloniale politiek.

Deze redevoeringen over de wetten van de Waal hebben, gelijk de lezer zal bespeuren, een naar elke destijds in de Kamer vertegenwoordige richting polemiseerend karakter. Ik stelde mij ten taak, iets halfslachtigs er door te helpen,

indien dit mij slechts eenigszins mogelijk werd gemaakt, en had mij dus tegen aanvallen en bedenkingen van beide zijden te verdedigen. Een meer geleidelijk overzicht van mijne inzichten en plannen op koloniaal gebied geeft de volgende rede over de algemeene koloniale politiek, gehouden bij de behandeling der Begrooting voor Ned.-Indië van 1874, welke ik wegens het verband der onderwerpen hier laat volgen. Zij had ten doel in den strijd tegen van de Putte openlijk stelsel tegenover stelsel te stellen, of liever mijn stelsel te ontwikkelen tegenover zijn stelselloos opmaken van het batig slot; ook om te doen uitkomen, dat mijn verzet tegen die batig-slot-opmakerspolitiek niet voortsproot uit dienstbaarheid aan westersche hebzucht, maar uit zorg voor het wezenlijk belang der Indische bevolking, wier zware en ondoelmatig opgelegde lasten behoorden te worden verligt, maar die in geen enkel opzicht gebaat werd door uitbreiding van de bestuurstaak in handen van zóó duur ambtenaarspersoneel als het Ned.-Indische, met zijne opleidings- en reiskosten, verloven en vroeg verdiende hooge pensioenen buiten de reeds hooge tractementen. Ik heb den stroom niet kunnen keeren; misschien heeft mijn voortdurend verzet er echter toe bijgedragen zijn loop wat minder snel te doen zijn (Hand. der Staten-Generaal Tweede Kamer 1 Nov. 1873, pag. 128).

Toen ik een viertal jaren geleden tot lid der Kamer werd gekozen, had ik wel het een en ander gelezen over onderwerpen van kolonialen aard, maar in het algemeen kan ik de stemming, waarin ik destijds verkeerde, wat dit terrein betreft, karakteriseren als *meegaandheid uit onwetendheid*, uit onbekendheid met de toestanden. Ik geloof dat die stemming aan nieuwe leden niet vreemd is. Met uitzondering misschien van enkelen, die met een verstokt *parti-pris*, met sedert jaren gekoesterde opinie hier komen, zullen velen hier hunne intrede doen met de overtuiging, dat zij in de koloniale vraagstukken een nieuw veld van studie vinden. Over

deze onderwerpen zijn zij toch gedwongen, dadelijk eene stem uit te brengen.

Ik weet dat de geachte spreker, die heden het eerst het woord voerde, groote moeite heeft gedaan om zich op de hoogte te stellen van deze zaak. Wanneer ik zijne redevoering naga, dan kan het hem en ook anderen, die zich nog niet zoo veel moeite hebben gegeven, niet onaangenaam zijn te vernemen wat een medelid, die zich gedurende eenige jaren moeite heeft gegeven, over koloniale onderwerpen denkt.

Ik heb lang geaarzeld mij te mengen in het algemeen debat over de koloniale begrooting, maar het onderzoek der begrooting van het vorige jaar heeft mijn schroom weggenomen. Ik heb toen alleen de financiële politiek behandeld; nu wensch ik die financiële politiek als een onderdeel te beschouwen en in het algemeen te spreken over de oekonomische ontwikkeling van Java en hetgeen daarvoor moet gedaan worden. Ik geloof dan tevens aan ons geacht medelid uit Almelo — den heer Insinger — het bewijs te zullen leveren, dat wanneer de politiek, die hij qualificeerde als de politiek van de liberalen op koloniaal gebied, geen rijke vruchten heeft afgeworpen, dit niet daaraan ligt, dat die politiek heeft gezegepraald, maar dat zij *niet* heeft gezegepraald. Tot dusver hebben wel koloniale specialiteiten, die zich bij de liberale partij aansloten, gedurende langer of korter tijd den ministeriëlen zetel bekleed, maar de *liberale koloniale politiek* heeft nimmer bij het regeringsbeleid van Nederlandsch-Indie voorgezeten.

Wanneer ik de bedoeling van de koloniale politiek van de liberalen in twee woorden mag schetsen, dan is zij: *vrijmaking van den arbeid der bevolking; de gelegenheid geven tot betere aanwending van de krachten van den bodem en van de bevolking.* Wat is daarvoor noodig en wat is daarvoor gedaan?

Men spreekt dikwijls veel van de invoering van Westersche begrippen op Java; ik heb voor mijn deel medegewerkt om te trachten in de politiek te doen zegevieren het beginsel, dat men niet kan hebben éene algemeen geldende formule voor alle streken, maar het historisch gewordene moet ontwikkelen en verbeteren. Zulke toepassingen, als men daarvan echter hier op de koloniale quaestiën maakt, moet ik niettemin krachtig bestrijden. Er zijn

eenige grondtrekken in het menschelijk karakter, die onder alle omstandigheden en onder alle hemelstreken dezelfde zijn en blijven. Zoo is de eerste voorwaarde voor alle ontwikkeling van den arbeid in de maatschappij, dat ieder de zekerheid hebbe, de vruchten van zijn arbeid te zullen plukken; mist men die zekerheid, kan krijgt men nimmer een gezonden oekonomischen toestand. Voor de ontwikkeling van den landbouw komt er eene tweede voorwaarde bij, namelijk dat niet alleen hij die zaait de zekerheid hebbe van te zullen oogsten, maar ook dat hij die in *dit* jaar plant, ook wete denzelfden grond in volgende jaren te kunnen beplanten. Wordt deze waarheid miskend, dan is geene krachtige ontwikkeling van den landbouw mogelijk, want deze moet ook steeds worden gedreven met het oog op toekomende oogsten, op de productieve kracht van den bodem zelven. Heeft de landbouwer onzeker bezit van den grond, hij zal gedurende dat bezit het mogelijke van dien grond willen trekken, terwijl bij zeker en voortderend bezit de krachten van den bodem worden gespaard en onderhouden voor volgende jaren.

Deze eenvoudige waarheden zijn in ons koloniaal beleid bij de regeling van den agrarischen toestand geheel uit het oog verloren, en de liberale politiek wil dit verkeerde herstellen.

Ik zal hierover aanstonds in bijzonderheden treden. Eerst nog een woord over de noodzakelijkheid, uit het oogpunt van de bebouwing van den grond, dat men ook zekerheid hebbe omtrent het bezit van zijn *roerend* goed. Wanneer men den landbouwer niet de zekerheid geeft, dat hij niet alleen zal genieten de vruchten, die hij uit den grond trekt en die noodig zijn voor zijn levensonderhoud, maar ook het *meerdere*. dat hij boven zijn levensonderhoud weet te verwerven, dan houdt de ontwikkeling van den landbouw op met de cultuur van zijne voedingsgewassen; dan is er voor hem geen prikkel om uit den grond het meest mogelijke te halen, om zijn landbouw tot den hoogsten bereikbaren graad van productiviteit op te voeren. Die zekerheid van bezit van roerende goederen was op Java zeer gering. Wij zijn allen wakker geschud omtrent dit deel onzer koloniale politiek door het eerste geschrift van Douwes Dekker. *de Koffijveilingen*, en door zijn brief aan den Gouverneur-Generaal Duymaer van

der markgenootschappen, terwijl hij meent van de Javaansche dessa niets te weten. De tot de dessa behoorende gronden bestaan uit de woonerven met de huizen, de rijstvelden en de als algemeene weide of anderzins benuttigde of ook ongebruikt gelatene ongecultiveerde gronden. Van die dessagronden behoorde in den tijd, waarvan ik spreek, en ook tegenwoordig nog, het erf met de daarop staande behuizing aan den bewoner. Huis en erf was en is privaateigendom, terwijl de rijstvelden en de verder tot de dessa behoorende weiden en gronden communaal eigendom waren.

Maar de markte, de dessa, was in Java in die periode harer ontwikkeling gekomen, dat bijna overal de periodieke verdeeling der rijstvelden in onbruik was geraakt.

De jaarlijksche verdeeling der sawahs geraakt van zelf in onbruik, zoodra de ontwikkeling van den landbouw een duurzaam regt op den bodem noodig maakt. Hiermede hangt zamen, dat dan ook niet meer hij, die in het dorp komt wonen, een aandeel in de bebouwde velden krijgt, gelijk in een meer primitiven toestand plaats heeft. Nu heeft de heer van den Berch van Heemstede heden morgen beweerd, dat aan het communaal bezit zelfs hier te lande nog moeijelijk een regt van bestaan kan worden ontzegd, en het dus in Indië nog veel meer eene behoefte was. Die geachte spreker heeft echter aan één hoofdpunt niet gedacht, dat namelijk hier te lande het communaal bezit alleen bestaat ten aanzien van gemeene weiden of onbebouwde gronden, maar dat hier sedert eeuwen niet meer bestaat het gemeenschappelijk bezit van bouwgrond.

De roggevelden bij onze markten zijn sedert eeuwen privaatbezit. Voor Java is er dan ook nog geen quaestie van, de onbebouwde gronden in individueel bezit te geven, de gemeene weiden te doen verdeelen, maar om het individueel bezit van de sawahs voortdurend te verzekeren. De verdeeling der verdere gemeentegronden staat dan nog op den achtergrond. Ik geloof dat, wanneer de geachte spreker zijne studiën hieromtrent voortzet, hij zien zal dat niettegenstaande het groote verschil, dat tusschen hem en ons bestaat, de mogelijkheid tot toenadering door voortgezette studie nog niet geheel is uitgesloten.

Nu is in den primitiven toestand op verschillende wijzen inge-

grepen. Vooreerst door landverkoop en landverhuur; twee maatregelen, die gewoonlijk door begripsverwarring worden gerekend van liberale zijde te zijn tot stand gebragt, of door de liberalen in bescherming te worden genomen. Wat betreft het overgeven van landerijen met hare bevolkingen aan particulieren door het Engelsch tusschenbestuur, [1]) wordt dikwijls gesproken, alsof van deze zijde van de Kamer nog zou worden gewenscht, dat die maatregel werd uitgebreid en dat omtrent de gouvernementslanden een dergelijke maatregel werd genomen. Ik heb nog nimmer onder de tegenwoordige liberalen dat denkbeeld hooren uiten. Ik hoor het tegendeel zeggen; ik zal de opheldering afwachten.

Bij den zoogenaamden landverkoop, die onder het Engelsch tusschenbestuur op Westelijk Java plaats had, werd aan particulieren het regt overgedragen, dat het Gouvernement traditioneel uitoefende. Welk was dit regt? Vooreerst de heffing van landrente, dat is een deel van de opbrengst van den bodem. Hoeveel het was weet ik niet juist. Het varieert van een tot twee vijfde. Ik ben niet tot de zekerheid gekomen *wat* op Java eigenlijk de traditie was; het is mij echter voorgekomen dat $^1/_5$, gelijk veelal elders, traditie is en $^2/_5$ misbruik. Ik geef dit echter voor betere inlichtingen. Voorts het regt op onbetaalden arbeid, gewoonlijk een dag in de week.

Dat regt nu, hetwelk het Gouvernement uitoefende op de bestaande markgenootschappen en hare bevolkingen, is in Westelijk Java in de handen van particulieren overgebragt door het Engelsch tusschenbestuur. De particulieren, die kochten, werden daardoor eigenaar, doch slechts *voor zoover de Staat eigenaar was geweest*, ook van de gronden, welke door de bevolking waren ontgonnen, en zij kregen het regt om heerendiensten van de bevolking te eischen. Ik geloof dat op dit oogenblik niemand er aan denkt, om van Staatswege aan particulieren het regt te geven om heerendiensten van de bevolking te vorderen of het regt op de landrente. Die zoogenaamde landverkoop is een groot misbruik van gezag geweest. Het Engelsche tusschenbestuur heeft geen meer

[1]) In dit gedeelte der rede is ten onrechte over het hoofd gezien, dat reeds Daendels landerijen had uitgegeven.

verkeerden maatregel kunnen nemen voor de duurzame welvaart van die landen. En de heer Baud bewees eene groote weldaad aan de bevolking, toen hij bij het bekende besluit van 1836 eene poging heeft gedaan, om de regten der bevolkingen te verzekeren en hen tegen knevelarij te beschermen. Evenwel blijft op de particuliere landen de toestand minder goed dan in de gouvernementslanden. Den toestand, die daar bestaat, kan ik niet beter vergelijken, dan met dien, welke ontstaan zou wanneer hier het Gouvernement eens het regt op de grondbelasting in handen van particulieren gaf. Dan zou zeker de herziening van de belastbare opbrengst, en de verhooging tot op $^1/_5$ — welk cijfer ook aan onze belastingverordeningen oorspronkelijk ten grondslag ligt — niet lang uitblijven. De bevolkingen zouden er dan echter niet beter aan toe zijn.

Dit op de landen en de bevolking toegestaan regt maakt de schaduwzijde uit o. a. van de Bataviasche ommelanden en de landerijen in het Buitenzorgsche.

Het zal dus wel volkomen waar zijn, wat de heer Fabius zeide, dat hij in de Preanger een beteren toestand had gevonden, dan op de particuliere landen in het Buitenzorgsche, maar dit bewijst niets tegen de tegenwoordige liberale koloniale politiek. Zij die de verbetering in de Preanger hebben aangebragt — waarop ik aanstonds wijzen zal — zouden niet terugschrikken om ook den toestand van de bevolking op particuliere landerijen te verbeteren, indien zij niet zeker waren, dat wanneer iets dergelijks werd voorgesteld, er van de andere zijde van de Kamer dadelijk een aantal stemmen zouden opgaan om op allerlei gronden die voordragt aan te vallen.

Naar mijn oordeel is het met betrekking tot deze particuliere landen een vereischte en een eerste pligt van het Gouvernement te gaan *tot de uiterste grens*, waartoe de Staat ook maar eenigszins bevoegd kan geacht worden, om den toestand van de opgezetenen te verbeteren.

Het voorbeeld dat het Engelsch tusschenbestuur en later het Nederlandsche Gouvernement gegeven heeft, door opdrijving van het cultuurstelsel, heeft ook in de Vorstenlanden gereede navolging gevonden, maar op eenigszins anderen voet. Men heeft daar de

landerijen niet *verkocht*, maar is die gaan *verhuren*, en als men mag rekenen, dat ieder huurder in den regel nog meer het uiterste van zijn regten zal trachten te maken, dan de eigenaar, komt het mij voor, dat de toestand op de landerijen, die in de Vorstenlanden verhuurd zijn, nog iets slechter moet wezen dan die op de landerijen bewesten de rivier Tjimanok, die zoogenaamd *verkocht* zijn. Ook daar worden de landerijen met regten op de daarop levende bevolking verhuurd, hetgeen tot verregaande misbruiken aanleiding geeft. Hierbij komt dan nog het misbruik dat de navolging »à petit pied« van het gouvernements-cultuurstelsel heeft te weeg gebragt. Ook dit een en ander moet, dunkt mij, een voorwerp van ernstige zorg voor de Regeering wezen. Dergelijk misbruik van gezag, ook van vorsten, in naam onafhankelijk, mag door het Gouvernement worden gekeerd. In het vorige jaar is een maatregel genomen om het Europeesch bestuur in die streken uit te breiden. Het komt mij voor, dat er op dien weg behoort te worden voortgegaan, en de ingezetenen, al staan zij ook onder hunne eigene vorsten, door ons moeten worden beschermd.

Dit zijn nu twee bijzondere punten, die ik wel moest bespreken, alvorens te komen tot den toestand der gouvernements-landen, waar de gouvernements-cultures zijn ingevoerd. Ik geloof dat ik, door den oorsprong der gebreken aan te wijzen, die er op particuliere landen en in de Vorstenlanden bestaan, de liberale partij heb losgemaakt van den blaam, die dikwijls op haar geworpen wordt. Dikwijls toch is die partij aansprakelijk gesteld voor den toestand, die in de Vorstenlanden en op de particuliere landen bestaat, doch hiervoor is hoegenaamd geen reden; althans de liberale partij van de laatste jaren heeft daarmede niets te maken.

Op de gouvernementslanden heeft men het cultuurstelsel ingevoerd, dat weêr een andere loot is, geënt op de traditionele beschikking over $^1/_5$ gedeelte van het gewas en éen dag dienst per week.

Zich aansluitende aan dat oude regt, heeft men voor de suikercultuur en andere cultures, die nu sedert geruimen tijd ingetrokken zijn, beschikt over een deel der *ontgonnen* gronden van de dessa's, de traditionele verdeeling van die gronden verstoord, en de bevolking genoodzaakt haren arbeid te praesteren tegen geheel onvoldoend loon.

Die toestand van beschikking over de *ontgonnen* gronden der bevolking is een paar jaren geleden voor geruimen tijd bestendigd, doch ik geloof niet, dat de geachte afgevaardigde uit Almelo onbillijk genoeg zal zijn om, wanneer hij de discussie over de suikerwet naleest, ons van de aanneming dier wet de schuld te geven. Aan de andere zijde heeft men alleen tegen de wet *gestemd*, terwijl meerderen aan deze zijde al het mogelijke hebben gedaan om die te verbeteren of anders te doen verwerpen.

Waren de bestrijders aan deze zijde der Kamer in hunne pogingen ook van de andere zijde ondersteund, dan zou de suikerwet niet doorgegaan zijn.

In elk geval is, van het standpunt van de liberale politiek, die aan de bevolking de beschikking over hare *ontgonnen* gronden wil laten, de suikerwet eene groote *nederlaag* en geen overwinning geweest.

In de tweede plaats is er beschikt over den arbeid der bevolking voor de koffijcultuur. Ten aanzien van die cultuur zijn er, geloof ik, veel verkeerde voorstellingen te bestrijden.

Het voordeel, dat de staat uit de koffijcultuur trekt, komt eigenlijk uit het koffij-*monopolie*, niet uit de gouvernements-*cultuur*. Het kon zijn, dat het Gouvernement zich met de cultuur niet bemoeide en toch dezelfde inkomsten bleven bestaan, namelijk, wanneer het mogelijk ware het *monopolie* zonder de bemoeijingen met de *cultuur* te handhaven. Het voordeel komt daaruit, dat ieder die koffij verbouwt, verpligt is aan het Gouvernement de koffij te leveren voor den lagen prijs van *f* 13 den pikol, met uitzondering van die koffij, die op particuliere landerijen wordt geteeld.

Van de aan het Gouvernement geleverde koffij wordt een deel vrijwillig aangeplant. Hoeveel is onzeker. Het blijkt niet, hoeveel koffij er is aangeplant door inlanders op hunne erven, in hunne kampongs en in de bosschen, zonder bemoeijing van het Gouvernement. Na de lectuur van het lijvige koffijrapport is het mij althans niet duidelijk geworden, hoeveel men daarvoor kan rekenen; eerst neemt men daarvoor, meen ik, aan $^{4}/_{9}$, maar later wordt dit wederom geheel teruggetrokken.

De groote massa van de geleverde koffij wordt in elk geval

onder toezigt van het Gouvernement aangeplant en geplukt. Kan men nu de koffijtuinen met ééne pennestreek voor Staatseigendom verklaren? Op eene min of meer onregelmatige wijs heeft de bevolking in die koffijtuinen eene bezitting gekregen, die gelijk kan gesteld worden met de sawahs. Evenwel met deze onderscheiding, dat de bevolking ook gedwongen wordt koffijtuinen te onderhouden en de koffij te plukken, wanneer de groote afstanden en andere omstandigheden maken, dat de *ƒ* 13, die per pikol worden uitbetaald, de kosten niet dekken.

Wanneer de koffijtuinen in de nabijheid der dessa's liggen, wanneer de grond goed is en de koffij-pakhuizen niet ver verwijderd zijn, dan is *ƒ* 13 per pikol eene goede belooning, en dan is ook de bevolking aan die tuinen gehecht; maar wanneer de afstanden groot, de gronden slecht, de pakhuizen ver verwijderd zijn, dan wordt het een last in plaats van een lust. Vandaar dat men bij handhaving van het koffij-monopolie eigenlijk een aantal koffijtuinen zal moeten afschrijven, omdat men anders niet voldoen kan aan den eisch van het regeringsreglement, dat de aanplant van de koffijtuinen een redelijk voordeel aan de inlanders opleveren moet.

Ook te dezen aanzien kan men de liberale politiek niets verwijten.

De invoering van deze cultuur, die tot dusverre geheel onveranderd is gehandhaafd, is toch waarlijk niet aan de liberalen toe te schrijven. Wij hebben ze gevonden, zooals zij onder den invloed van den financiëlen nood van het moederland was overdreven, en zoo is zij door alle partijen achter elkander gehandhaafd.

Nog een vierde inbreuk is er gemaakt op den alouden toestand der dessa, en die hebben wij te verantwoorden. Ik bedoel het regt van het Gouvernement om *woeste* gronden in erfpacht uit te geven.

Op dat punt hebben wij gezegevierd, doch tot dusverre nog alleen op papier. Wij onzerzijds hebben beweerd, dat landerijen, die tot dessa's behooren, maar nog niet ontgonnen zijn of regelmatig voor gemeene weide of anderzins worden gebezigd, ter beschikking van het Gouvernement staan. Wij hebben ons daarbij gesteund op hetgeen in ons vaderland en in Frankrijk en België regtens is en voor de ontwikkeling van den landbouw noodig is.

Tot hiertoe heeft die maatregel weinig vruchten gedragen. Er zijn nog weinig woeste gronden in erfpacht uitgegeven. Wanneer dus de tegenwoordige toestand nog niet zoo is als men wenscht, kan men dit niet aan die overwinning van de liberalen toeschrijven.

Ik wensch de Regering naar aanleiding van dit onderwerp in overweging te geven: of zij niet ter bevordering van de uitgifte van woeste gronden zou kunnen terugkomen op de bepaling, volgens welke de pachtschat onder de baten van het Gouvernement, onder de Rijksmiddelen, wordt gebragt. Ik zou willen — ik geloof het zou regtvaardiger zijn — dat men de dessa van welke de gronden worden afgenomen, in plaats van die gronden, het regt op de pachtsom gaf. Dit zou de uitgifte zeer bevorderen en den schijn van onbillijkheid, die nu nog in den maatregel gelegen is, wegnemen. Het is een kleine administrative hervorming, die aan het Gouvernement niet veel behoeft te kosten en die op de werking van de overwinning, die wij ten deze hebben behaald, nog al eenigen invloed kan uitoefenen.

Ofschoon dus de toestand van Java in het algemeen nog door hetgeen men noemt de liberale koloniale politiek onaangeroerd is gebleven, moet ik er toch op wijzen dat het Koloniaal Verslag ons op een paar punten het bewijs geeft, dat de door haar voorgestane denkbeelden zich niettegenstaande de indolentie van deze Vergadering en van de Regering een weg banen.

Ik vestig in de eerste plaats de aandacht op hetgeen over de suikercultuur in het Verslag gezegd wordt op bladz. 129. Ter rigtige beoordeeling van hetgeen ik zal voorlezen moet ik echter eerst den toestand van de suikercultuur nog even aanwijzen, want zij zal misschien niet iedereen duidelijk voor den geest staan.

Men heeft op het oogenblik op Java drieërlei soort van suikerindustrie. Vooreerst de suikerindustrie, waarvoor het riet door het Gouvernement wordt geleverd; voor zijne bemiddeling betaalt de fabrikant *f* 100 per bouw. In de tweede plaats de suiker, welke diezelfde fabrikant, die in relatie staat met het Gouvernement, op particulieren grond weet te verkrijgen. Hiervoor wordt door hem aan het Gouvernement *f* 25 per bouw betaald. Alle andere cultuur van riet is vrij van speciale belasting. Nu is het een groot

belang voor den fabrikant, dat hij trachte ontslagen te worden van de betaling van het suikerriet *à raison* van *f* 100 per bouw en die trachte te vervangen door riet *à raison* van *f* 25 per bouw, wanneer namelijk bij de uitvoering van de suikerwet gezorgd wordt, dat èn de grond èn de arbeid voldoende worden betaald. Het blijkt uit het verslag, dat velen zulks doen en daarvoor verschillende wijzen hebben. Men vindt het ter aangehaalde plaats op de eerste kolom. [1])

Tot dusverre openbaarden zich drie verschillende rigtingen, waarin de fabrikanten trachtten vrijwillig geteeld riet te verkrijgen, namelijk de inhuur van gronden, die de ondernemer door zijne boedjangs laat bewerken, het sluiten van overeenkomsten voor het planten en leveren van riet en het opkoopen van riet, buiten overeenkomst aangeplant (p. 219).

Daarachter wordt gevoegd (en daarop vestig ik de aandacht van den Minister): „De inhuur van gronden geschiedt mondeling en is alzoo *regtens nietig.*" Men verlaat zich dus blijkbaar geheel op de goede trouw van den inlander.

Nu is het zeker geoorloofd, dat de fabrikanten trachten vrije aanplantingen van suikerriet te verkrijgen, en daarom vraag ik: waarom zulk eene handeling door den regtstoestand belemmerd moet worden?

En nu nog het derde geval. Het is de zoogenaamde geheel vrije aanplanting. Reeds vroeger heb ik er op gewezen, dat die fabrikanten, niettegenstaande zij *f* 100 per bouw voordeel hebben boven de contractanten met het Gouvernement, niet prospereren. Ik wacht nog altijd de oplossing daarvan; die oplossing kan mijns inziens alleen daarin liggen, dat die fabrikanten nog niet gemakkelijk geregelde contracten voor de aanplanting van het riet kunnen aangaan. De teelt van suiker door particulieren, zonder tusschenkomst van het Gouvernement, moet niet ter sluiks gaan, maar als eene volkomen geoorloofde handeling door den wetgever

[1]) Daaruit (i. e. uit Bijlage G G) blijkt, dat in 1872 op 19 en in 1873 op ongeveer 45 fabrieken vrijwillig geteeld riet werd of zou worden verwerkt, welk riet in eerstgenoemd jaar verkregen was van ruim 673 bouws en in het laatste vermoedelijk zou verkregen worden van ruim 2075 bouws. (Verslag 1873, p. 218).

in de regtsbepalingen verzekerd worden. Zonder volkomen zekerheid zal aan de industrie steeds kapitaal ontbreken.

Vooral moet ik echter de aandacht vestigen op de nieuwe regeling der koffiecultuur in de Preanger regentschappen. Het is zeker het allerbelangrijkste gedeelte van het verslag, waar op blz. 206 en volgende beschreven wordt de nieuwe regeling van de koffijcultuur, sedert 1871 aldaar ingevoerd. En wat ziet men nu daar? Dat daar — ik mag zeggen à la barbe van de conservative meerderheid der Kamer — koffietuinen aan particulieren worden in gebruik gegeven. Ik juich dit zeer toe. Maar waarom wordt dat niet algemeen toegepast? Niet minder dan 71 gegoede inlanders hebben in 1872 koffijtuinen van de planters overgenomen en wel tot eene gezamenlijke uitgestrektheid van 2015 bouws. Dit is een volkomen goede maatregel. Op die wijze worden vele bezwaren, aan de koffijcultuur verbonden, opgeheven. Maar waarom gebeurt dit alleen in de Preanger en niet over geheel Java? Deze zaak komt door het Koloniaal Verslag voor het eerst ter kennis van de Kamer. Men weet nu voor het eerst dat, met behoud van het koffijmonopolie, gouvernements-koffijtuinen aan inlandsche particulieren worden afgestaan. Wanneer dit uitvoerbaar is, is een groot bezwaar tegen de continuatie van de gouvernements-koffijcultuur weggenomen. Wat ik nu echter van de Regering vraag, is, dat zij dergelijke zaken doe algemeen en met wetenschap van de vertegenwoordiging. Mag het voor het oogenblik niet onaardig schijnen tegenover eene meerderheid in de Kamer toch zijn zin te krijgen, eene meerderheid die de zaken niet weet of niet weten wil er buiten te houden, het is toch niet goed zulks ter sluiks en buiten medeweten der Volksvertegenwoordiging te doen. Dit heeft schijnbaar een voordeel, maar alleen schijnbaar, want wat zal een opvolgend minister doen, die in merg en been is doordrongen van de denkbeelden van den vorigen geachten spreker? In welken toestand zullen dan de huurders zich tegenover het Gouvernement bevinden? Wordt op die wijze zekerheid en duurzaamheid geboren?

Wij zien uit het Koloniaal Verslag, dat hetgeen goed is zich toch een weg baant, ook bij gebrekkigen regtstoestand. Het is ter verantwoording dezer Kamer, dat zij dien regtstoestand niet

beter heeft gemaakt. Ik zou niettemin wenschen, dat zulke zaken openlijk door het Gouvernement werden verdedigd, en wanneer dit geschiedt door een bekwaam Minister als deze, dan twijfel ik niet, of hij zal tegenwoordig eene meerderheid verkrijgen, veel gemakkelijker dan voor eene uitbreiding van de onbetaalde persoonlijke diensten.

De oekonomische ontwikkeling van Java eischt gebiedend, dat men op den ingeslagen weg meerdere en krachtige stappen zette. Dan zal voor landbouwondernemingen ook geen gebrek bestaan aan kapitaal. Zoo lang onzekerheid bestaat zal het kapitaal zich daar niet wagen.

Ik hoop den geachten spreker uit Almelo overtuigd te hebben, dat tot dusver de liberale koloniale politiek nog nimmer de agrarische toestanden vrij heeft kunnen regelen, en dat, wanneer er toestanden zijn die verkeerd zijn, niet wij daarvan de verantwoording moeten dragen, die steeds de juiste oekonomische beginselen hebben verdedigd.

De *financiële politiek.* Op dit punt sta ik veel verder van de Regering, en ik kan daaromtrent kort zijn, mij bijna geheel aansluitende bij den geachten afgevaardigde uit Zierikzee.

Op financieel koloniaal gebied is het conservatief stelsel, om maar alles in *statu quo* te laten. Vroeger heeft men de cultures tot aanzienlijke hoogte gebragt; de inkomsten in Indië waren tot een betrekkelijk hoog bedrag opgedreven; door alles aan Indië te onthouden waren daarentegen de uitgaven zoo laag mogelijk gehouden. Nu is het conservatief stelsel geweest, voort te gaan met niets aan Indië te geven, zooveel mogelijk de productie der gouvernements-cultures aan te moedigen en een zoo hoog mogelijk batig slot in den zak te steken. Die zuinigheid der conservative gouvernementen heeft twee klassen in Indië benadeeld: de inlandsche onvoldoend bezoldigde ambtenaren en de inlanders, die onder een te zwaren druk van onbetaalde diensten en gedwongen leveringen leefden. Vooral de laatste leed. Want die ambtenaren hebben wat hun onthouden werd meer of min weten te verhalen op den inlander; het is algemeen bekend, dat het tekort aan tractementen werd aangevuld door onbetaalde diensten en gedwongen leveringen door de bevolking. Nu was de

politiek van het eerste kabinet Fransen van de Putte om dien druk te verminderen, en dat kon toen uit een financieel oogpunt veilig geschieden, want men vergete niet, dat gedurende het vierjarig bestuur van dien Minister 120 millioen aan batig slot in 's Rijks schatkist zijn gevloeid. Bij dien geldelijken overvloed kon dat conservatief stelsel, om niets voor Indië uit te geven, niet worden gehandhaafd, en toen werden voorstellen gedaan, waaronder de afschaffing der persoonlijke heerendiensten een zeer voorname plaats bekleedde. De inlandsche ambtenaren zouden eene tractementsverhooging erlangen, maar dan ook geen druk op de bevolking mogen uitoefenen. De liberale politiek stelde zich ten doel om in Indië *meer* uit te geven, maar steeds *ten bate van den inlander*; en als de indirecte druk der inlandsche ambtenaren, ten gevolge van hun te gering tractement, was weggenomen, zou de beurt komen voor vermindering van den druk der cultures, desnoods met opoffering van eenige inkomsten.

Dat was de goede koloniale politiek: de druk door het Gouvernement direct en indirect op den inlander gelegd, moest worden verminderd, maar overigens werd niet te kort gedaan aan het beginsel van zuinigheid in het bestuur.

De geweldige vermeerdering van ambtenaren en de uitbreiding van de functiën van bestuur dagteekenen van later jaren; destijds werden zij niet door den Minister voorgestaan.

In den laatsten tijd hebben zich andere magten doen gelden, vooral na het weder optreden der liberale partij na den val van het Ministerie Heemskerk. Het batig slot was groot genoeg, en de financiële nood van het moederland was voorbij; men was dus vrijgevig om uit het batig slot fondsen beschikbaar te stellen. Daarvan wenschten te profiteren, in de eerste plaats de *geconcessioneerde* industriëlen. Men noemt deze dikwijls *vrije* industrie, vrije arbeiders, maar die uitdrukking wordt misbruikt voor de geconcessioneerde industriëlen. Zij hebben hun doel bereikt. In mijn politiek leven is de treurigste dag die geweest waarop de suikerwet is aangenomen, bij welker uitvoering het den suikercontractanten gelukt is een deel van het batig slot te bemagtigen.

Een andere groep is die van de Europesche ambtenaarswereld; degenen die òf zelf in dienst zijn òf wier kinderen zich voorbe-

reiden voor de dienst in Indië; deze schijnen, naar het mij voorkomt, tegenwoordig den grootsten invloed op de Regering te hebben en maar met al te goed succes bij haar aan te dringen om het personeel voor Indië in alle takken van bestuur uit te breiden. Er is tegenwoordig een soort van *run* op de schatkist, om voor elke afdeeling of departement nog eenige tonnen gouds te bemagtigen. Ik moet den Minister waarschuwen aan dien aandrang niet ligtvaardig gehoor te geven. Ik zal niet beweren, dat niet alles wat gevraagd wordt, zijn nut heeft, maar wanneer men in ons land eens een even vrijgevigen Minister van Financiën had als deze Minister van Koloniën vrijgevig is, dan zou deze zeker van alle takken van het staatsbestuur even ongunstige schilderijen kunnen ophangen, als de voordragten tot verhooging dezer begrooting vergezellen. Ieder hoofdambtenaar zou allerlei redenen weten aan te voeren die volstrekt vermeerdering van personeel en verhooging van tractementen noodig maakten. Wanneer men aan ambtenaren uitzigt geeft op vermeerdering van personeel en van tractement, komen van zelf van alle zijden dringende aanvragen.

In Nederland hebben wij een anderen weg gevolgd, behalve in den laatsten tijd. In 1848 was de oekonomische toestand van ons land verre van gunstig; maatregelen moesten genomen worden om ons in aanraking te doen komen met de Engelsche markt, en ons vervoerwezen moest worden verbeterd. Daartoe heeft men alle krachten aangewend, en men heeft van die betere oekonomische politiek later de vruchten geplukt. Maar aanvankelijk is men met het uitgeven zuinig gebleven. Eerst later is een begin gemaakt met eenige uitbreiding te geven aan de Staatsuitgaven. Voor Indië is ook de aangewezen weg voor de Regering om in de bestuursuitgaven zeer zuinig te zijn en eerst alle kracht op verbetering van oekonomische toestanden aan te wenden. Ik ben het volstrekt niet eens met den eersten spreker over deze begrooting, dat het stijgen der uitgaven niet *kan* tegengehouden worden. Dat *kan* wel als men dit *wil*. Die spreker zeide, dat men angstvallig moest zoeken naar vermeerdering van bronnen van inkomsten in Indië. Er is in Indië op dit oogenblik zeer weinig uit de belastingen meer te verkrijgen; de eenige belasting die voor vermeerdering

vatbaar is zou zijn het invoerregt, maar daarvan hebben de liberalen verleden jaar afgezien. Ik zal niet op vroegere discussiën terugkomen, maar ik moet toch die leden die toen de Regering hebben gesteund, verzoeken, om, wanneer de inkomsten in Indië in wanverhouding mogten komen tot de uitgaven aldaar, zich niet te laten terughouden van eene *vermeerdering* van het nu vastgestelde invoerregt.

Dit is voor Indië het beste middel van belasting.

Behalve de vermeerdering die men uit de invoerregten kan verkrijgen, kan men overigens in Indië geene belangrijke vermeerdering van belastingen verkrijgen. Op vermeerdering van landrente gaf de Minister in het vorige jaar uitzigt. Daarop zal hij nu wel niet terugkomen. Dit jaar worden wij verwezen naar de koffij. Ten aanzien hiervan heeft de heer van Kerkwijk reeds alles gezegd, en op eene mogelijke daling van den koffijprijs gewezen. Hierin moet de Nederlandsche Staat handelen als een particulier. Men stelle zich een planter voor, die zijne groote inkomsten bij deze prijzen geheel tot uitbreiding zijner huishoudelijke uitgaven besteedt. Hij zal spoedig vastraken. Misschien kan hij, gelijk de belanghebbenden bij de suikerindustrie in der tijd, nog hopen op een maatregel als de suikerwet. Maar het Gouvernement heeft die ressource niet. Wanneer het Gouvernement zijne huishoudelijke uitgaven uitbreidt op dien voet, dat de tegenwoordige prijzen der koffij noodig zijn om de uitgaven te dekken, dan zal binnen kort de Nederlandsch-Indische begrooting niet meer geven een batig saldo maar een aanzienlijk deficit. Vooral nu het zich de weelde veroorlooft om de overschotten door een oorlog op te maken.

Het is eene ligtzinnige financiële politiek, dat men met de stijging van de koffijprijzen ook de gewone uitgaven gaat uitzetten.

Het beheer van Indië moet mijns inziens geleid worden door de zucht om den oekonomischen toestand op Java te verbeteren en tevens in *de bestuursuitgaven* zoo zuinig mogelijk te zijn.

In het algemeen zuinig te wezen zou verkeerd zijn. Er zijn uitgaven die als eene soort van kapitaalsbelegging worden beschouwd, en in zulke mag men niet spaarzaam zijn. Voor verbetering van het transportwezen bij voorbeeld kan men niet snel genoeg uitgaven vragen en toestaan. Dit eischt dringend verbetering. Even-

wel wil ik niet geacht worden, den Minister aan te sporen om eene concessie te verleenen, zoo als ons is medegedeeld dat zij door eenige bankiers is gevraagd. Ik bedoel het ontwerp eener concessie van de door den Minister benoemde commissie. Gaarne zou ik van den Minister voor mijne geruststelling de verzekering ontvangen, dat die concessie hem ten eenen male onaannemelijk voorkomt. In dat geval behoef ik geen stuk te kritiseren, waaraan een paar onzer medeleden in meerdere of mindere mate hebben medegewerkt. Als de Minister het ontwerp maar onaannemelijk acht, wil ik er wel over zwijgen.

Ten slotte nog een paar woorden over twee onderwerpen, die in de discussie van heden morgen zijn aangeroerd.

In de eerste plaats de comptabiliteitswet. Aan den Minister is de raad gegeven om terug te komen op de comptabiliteitswet wegens de administrative moeijelijkheden, die zijn ontstaan. Men wenschte af te schaffen de vaststelling van de Indische begrooting door de Staten-Generaal. Ik kan mij bij die meening niet aansluiten. Ik zie niet in, hoe de Indische comptabiliteit kan verbeteren, als de Indische begrooting niet meer door de wetgevende magt, maar door den Minister van Koloniën wordt vastgesteld. Dit zou geene enkele administrative moeijelijkheid wegnemen, misschien alleen deze, dat de begrooting dan altijd tijdig in Indië zou kunnen werken. Ik heb in het Verslag gezien, dat de Regering daarop reeds is bedacht geweest en dat zij bij de aanneming van de begrooting bij de Eerste Kamer, daarvan door een telegraphisch berigt kennis geeft aan het Indisch Bestuur. Dan wordt aldaar de na de aanneming door de Tweede Kamer toegezondene wet afgekondigd. Is daarmede de zaak voldoende geregeld? Anders zou ik wel eene andere wijze van handelen willen aangeven, deze namelijk, dat de begrooting *voorloopig* door den Gouverneur-Generaal werd vastgesteld, en dat de vaststelling van de begrooting door de wetgeving geschiedde in den vorm van eene goedkeuring en aanvulling dier voorloopig vastgestelde. Op de voorloopig vastgestelde begrooting zouden dan steeds regelmatig dadelijk de gewone uitgaven kunnen worden verëvend.

De groote bezwaren van de Indische administratie komen echter uit andere oorzaken voort; voor Indië is slechts ééne al-

gemeene begrooting, geene provinciale en plaatselijke. Wanneer hier alle uitgaven van gemeenten, provinciën enz. moesten voorkomen op de Staatsbegrooting, dan geloof ik dat ook hier geen goede regeling van het comptabiliteitswezen mogelijk was. Ik deel geheel in het denkbeeld van den heer van Kerkwijk, dat wij in Indië moeten hebben eene administrative decentralisatie, dat men moet toewijzen aan steden, residentiën of districten een bepaald deel van de gouvernements-inkomsten voor locale uitgaven. Deze sommen zouden dan buiten de begrooting blijven en onder toezigt van het Indisch Opperbestuur moeten worden beheerd. Er is geen quaestie van om nieuwe besturen in te voeren, maar alleen om de administratie te vereenvoudigen, door de bestaande besturen het beheer eener locale begrooting te geven.

Deze Minister heeft ook eenige voorliefde voor decentralisatie, maar, naar het mij voorkomt, past hij die niet goed toe. In het vorige jaar hebben wij eene discussie gehad tusschen ons — ik moet van het standpunt van lid der Tweede Kamer met den heer van Kerkwijk zeggen, ons te vroeg ontvallen — medelid uit Rotterdam en den Minister van Koloniën en daaruit is gebleken, dat er tusschen hen, ten opzichte van die decentralisatie, een groot verschil bestond.

Men leest in het Koloniaal Verslag, inzonderheid in de eerste afdeeling, dat men bezig is om de Indische administratie te *decentraliseren.* Maar wat beteekent dit aldaar? Alleen het overbrengen van een aantal zaken van den Gouverneur-Generaal op de *directeuren* van de departementen. De geachte afgevaardigde uit Rotterdam verdedigde in het vorige jaar als decentralisatie het overbrengen van zaken van den Gouverneur-Generaal op de *residenten.* Ik schaar mij geheel aan de zijde van den heer van Rees. Door de zoogenaamde decentralisatie van den Minister krijgt men inderdaad eene veel sterkere centralisatie dan er ooit bestaan heeft; want in plaats van één Gouverneur-Generaal zal men hebben de hoofden van de departementen, die, ieder in zijne afdeeling, een veel grooteren druk op de residenten zullen uitoefenen en aan dezen nog veel minder overlaten.

Deze denkbeelden, die niet eerst dezer dagen bij mij zijn opgekomen, maar waarover ik geruimen tijd heb nagedacht, wensch

ik aan de aandacht der Regering te onderwerpen. Het spreekt van zelf dat ik niet verlang, dat die overweging aanstonds tot eene verandering zal leiden. Maar er moet verbetering in het bestuur gebragt worden, en de kwaal moet bestreden worden, waarover men een ieder hoort spreken die uit Indië komt, dat de Indische ambtenaren met schrijfwerk worden overladen en geen *zaken* maar *stukken* afdoen.

Schatkistbiljetten.

Bezwaren gemaakt tegen het uitgeven van schatkistbiljetten ter dekking van de destijds verwachte tekorten wegens voortzetting van den aanleg van staatsspoorwegen (Hand. 1869/70, p. 1041).

Bij deze en latere discussiën over dit middel van dekking bleek het een vorm te zijn, waarin de Regeering tekorten ongedekt liet en de kasmiddelen, welke latere dienstjaren te harer beschikking stelden, voor de betalingen gebruikte. Ik verdedigde de zienswijze, dat de grondwettige bepaling omtrent de aanwijzing der middelen tot dekking der uitgaven ook eene beperking der Regeering in de bestemming der uit die middelen verkregen *kas*middelen in zich sluit. Uit mijne opvatting zou een omslachtig beheer der schatkist voortvloeien, maar tevens zoowel eene tijdige dekking der tekorten, als eene dekking met aan de omstandigheden passende middelen, belastingverhooging of geldopneming. Stel dat geraamde inkomsten en uitgaven in een dienstjaar tegen elkander opwegen, doch de uitgaven eerder in het dienstjaar gedaan moeten worden, dan de inkomsten binnenkomen, dan heeft men geld op te nemen om in de behoefte der kas te voorzien, doch slechts tijdelijk totdat de geraamde kasmiddelen inkomen. Dit is de natuurlijke bestemming van schatkistbiljetten. Bij den Staat is echter het omgekeerde het geval. De inkomsten komen in werkelijkheid vroeger in; de Staat heeft in het eerste gedeelte van elk dienstjaar groote kasmiddelen, waarover echter

reeds is beschikt als middel om de later komende uitgaven van dat dienstjaar te betalen. Alleen is dan de mogelijkheid tot een tijdelijk productief maken der kas geboren. Gebruikt men echter die kasmiddelen om een surplus van uitgaven (deficit) van vorige dienstjaren te betalen, dan wordt de aanwijzing van de middelen tot dekking der uitgaven van het loopende dienstjaar een wassen neus en loopt men gevaar de deficitten te laten oploopen. In werkelijkheid heeft de Staat dit sedert dien tijd gedaan en eerst als de tekorten eene groote som bedroegen geldleeningen gesloten. Ik mijnerzijds heb echter sedert de zwarigheid ingezien, dat bij mijne opvatting met elk dienstjaar en met elk afzonderlijk rijksfonds ook eene afzonderlijke kas verband zou moeten houden, en dat er menigmaal gelden zouden moeten worden opgenomen voor de behoeften van eene dier kassen, terwijl er in de andere overvloed was; ook, dat het gebruik van alle beschikbare gelden te zamen als ééne kas bij voldoende soliditeit kan worden gedoogd, omdat het rente bespaart en geen gevaar oplevert, wanneer slechts die kas ten allen tijde, al zij het door buitengewone middelen, kan worden gevuld, tot de uitgifte waarvan de Regeering bij de begrooting is geautoriseerd.

Binnen de matige grenzen, welke tot dusver bij de uitgifte van schatkistbiljetten zijn in acht genomen, hebben mijne toenmalige bezwaren zich niet verwezenlijkt.

Hooger Beroep bij de Raad van State op uitspraken van Gedep. Staten in zake van Rijks-belastingen.

Met meerderen het Ontwerp bestreden, op grond dat deze beslissingen behooren bij de rechterlijke macht (Hand. 1869/70, p. 1117).

Het ontwerp wordt verworpen met 44 tegen 19 stemmen.

Nadere bepalingen betreffende de indiening en behandeling van bezwaarschriften tegen aanslagen voor personeele of patentbelasting.

Bij dit wetsontwerp werd in art. 4 voorgesteld Gedeputeerde Staten te verplichten in zaken, waarin eene strafvordering was ingesteld, de uitspraak des rechters af te wachten en zich daarnaar te gedragen bij de beslissing over de belastingschuldigheid.

Door mij werd voorgesteld dit artikel te vervangen door:

„Geene strafvervolging ter zake van overtredingen van de wetten op het personeel of het patent wordt ingesteld tenzij de aanslag ambtshalve, waartoe de overtreding aanleiding geeft, door verloop van den termijn van art. 1, of ingeval een bezwaarschrift daartegen is ingediend, door afwijzende beschikking op het bezwaarschrift is bevestigd."

Ik betoogde dat op die wijze het conflict tusschen de rechterlijke en administratieve macht kon worden opgeheven en tevens de onafhankelijkheid van de Gedeputeerde Staten werd gehandhaafd (ibid. p. 1134).

De Kamer verwierp alle amendementen, maar tevens het door de Regeering voorgestelde artikel.

Collegiën van zetters.

De Regeering stelde strafbepalingen voor op de nietaanneming en niet-waarneming van de betrekking van zetter door hen, die daartoe door den Commissaris des Konings zouden worden benoemd en die geene redenen van verschooning konden bijbrengen. Ondanks de bestrijding van den Minister werd een door mij voorgesteld amendement, om dezen vorm van dwangarbeid niet in te voeren en te dien einde de strafbepalingen te doen vervallen, met 57 tegen 2 stemmen aangenomen.

Overeenkomst met Maastricht nopens den afstand van terreinen op de voormalige vestingwerken.

De Minister van Financiën, de heer van Bosse was, om geen ander woord te gebruiken, niet gelukkig met de door hem in dit zittingjaar ingezonden ontwerpen. Wat er door hem tot stand gebracht werd, moest geheel door de Kamer worden omgewerkt, als b.v. de wijziging der postwet. Een staaltje van bijzonder slechte voorbereiding was eene overeenkomst met de gemeente Maastricht over de vestingterreinen. Zij gaf mij aanleiding tot de volgende bedenkingen:

Niettegenstaande de vriendelijke aanbeveling, waarmede de vorige geachte spreker eindigde, kan ik dit wets-ontwerp niet met welwillendheid ontvangen. Ik gevoel mij verpligt er tegen te stemmen en de redenen daarvoor aan te geven.

Ik zal trachten kort te zijn en mij dus alleen tot de voornaamste redenen beperken, want als ik alle bedenkingen, die ik tegen dit wets-ontwerp heb, in het breede moest ontwikkelen, dan zou ik de Kamer zeker langer bezig houden dan van haar geduld, bij het uitzigt op een naderend reces, kan gevergd worden.

In de eerste plaats wensch ik er de opmerkzaamheid op te vestigen, dat wij hier hebben een wets-ontwerp tot bekrachtiging van eene *overeenkomst*, die niet voldoet aan een der eerste vereischten van bestaanbaarheid van overeenkomsten, namelijk dat er zij een *bepaald* onderwerp. Wanneer eene partij aan de andere iets afstaat, dan moet het voorwerp, dat afgestaan wordt, in de overeenkomst bepaald zijn. Waar het grond betreft, moet het terrein zoodanig aangewezen zijn, dat het bij den bewaarder van het kadaster kan overgeschreven worden ten name van den verkrijger. In deze overeenkomst nu wordt overgedragen in het onbepaalde, in het algemeene sub 1o.: »de terreinen noodig voor den aanleg van wegen en pleinen op de vestinggronden". Welke terreinen? Welk gedeelte van den grond zal bij de overschrijving van de overeenkomst ten name der gemeente Maastricht overgebragt worden? Verder sub 7o.: »een terrein van vijf en twintig

aren op de vestinggronden van Wijk." Wie zal aanwijzen welke 25 aren hier bedoeld zijn? Zal het ter keuze van de gemeente wezen? Dan zou het moeten zijn uitgedrukt. Sub 8o.: »vijf terreinen, te zamen groot één hektare". In de overeenkomst vind ik ook geene juiste aanwijzing van deze terreinen.

Men zegt in art. 3, dat de rigting en breedte der straten nader bepaald zal worden, en in art. 16 lezen wij: „de juiste grenzen, de grootte en de kadastrale kenmerken der in art. 1, no. 2 tot 8, en in art. 2 genoemde gronden, worden bij nadere acte in kaart tusschen partijen bepaald." Het is dus nog onbepaald. Wanneer men echter in eene overeenkomst iets aan nadere bepaling overlaat, moet die overeenkomst zelve toch de grondslagen inhouden, waarop die nadere bepaling zal rusten. Maar eene overeenkomst is niet bestaanbaar, wanneer iets in het onzekere wordt gelaten, waaromtrent partijen wel tot overeenstemming *kunnen* geraken, maar misschien ook niet.

Deze juridieke bedenking geeft mij aanleiding tot de vraag aan den Minister van Financiën, of de landsadvocaten over dit ontwerp zijn geraadpleegd, en zoo ja, of zij geen opmerking hebben gemaakt over de juridieke waarde van dit stuk.

Het is mij bekend, dat er bij sommige ambtenaren van het Departement van Financiën eene neiging bestaat om aan juridieke beschouwingen minder te hechten; doch ik moet waarschuwen tegen het volgen van dien weg, want wij bekrachtigen eene overeenkomst, en als die aan juridieke gebreken laboreert, kunnen er vele moeijelijkheden en misschien processen uit ontstaan.

Naar mijn oordeel is deze overeenkomst in een juridieken zin onbestaanbaar, en nu gaat het toch voor de Staten-Generaal niet aan, eene juridiek onbestaanbare overeenkomst goed te keuren.

De Minister antwoordt op de hieromtrent in het Voorloopig Verslag gemaakte bedenking:

„Het is waar dat voor de voltooijing der overeenkomst nog twee »acten volgens artt. 3 en 16 vereischt worden, maar men zal ge»reedelijk toegeven, dat de daarvoor vereischte onderhandelingen »en tijd en geld vorderende opmetingen niet konden plaats hebben, »voor dat de bij deze overeenkomst aangenomen beginselen door »de wetgevende magt bekrachtigd zijn."

Wanneer wij hier een wets-ontwerp voor ons hadden, waarbij door de wetgevende magt eene *magtiging* werd verleend aan den Minister van Financiën, om volgens zekere beginselen nader te onderhandelen, dan zou dit antwoord beteekenis hebben; doch wij hebben hier niet te doen met zulk eene magtiging, maar met de bekrachtiging van eene *reeds gesloten overeenkomst.*

Deze reden zou voor mij op zich zelve voldoende zijn, al ware het contract voordeelig voor den Staat, om mijne stem er aan te weigeren; doch ook de beginselen, die aan de overeenkomst ten grondslag liggen, kunnen den toets der kritiek niet doorstaan.

Wat de Staat daarbij verkrijgt kan ik in minder woorden zeggen, dan de geachte vorige spreker noodig had om te betoogen dat 't geen de gemeente kreeg, zoo veel niet was. Ik kan het niet beter uitdrukken dan met het eene woord: *niets.* En wat verkrijgt de gemeente? In de eerste plaats verscheidene terreinen, die onder de verschillende nommers van art. 1 zijn omschreven, en die ik niet alle zal opsommen. Ik zal mij meer bezig houden met hetgeen vervat is onder n°. 1, met hetgeen gegeven wordt met het oog op de uitbreiding der gemeente Maastricht. De Staat geeft in de eerste plaats het terrein dat voor wegen bestemd zal zijn, en die terreinen geeft hij volgens art. 3 als geëffende aardebanen, en voor zoover zij reeds bestraat of begrind en beplant zijn, met begrinding, beplanting en bestrating. De Staat zal dus de kosten van aanleg der wegen ook voor zijne rekening nemen. Nu blijft alleen over het bestraten en rioleren. Volgens de stukken wil de gemeente zich daarmede niet belasten. Ik wil nu niet treden in de gemeentelijke politiek van Maastricht, welks bestuur het niet in het belang der gemeente acht, om geëffende aardebanen over te nemen, enkel met den last om ze te bestraten en te rioleren. Hiervoor wil men den Staat ook laten zorgen. Ware er nu sprake van een subsidie uit de schatkist voor die kosten, ik zou er in kunnen berusten. Maar wat wordt hier bepaald? Dat de gemeente, tegenover hare verpligting van bestrating en riolering, verkrijgt, dat de Staat alle overblijvende gronden bezwaart met eene grondrente ten behoeve der gemeente, in te gaan zoodra de weg, waaraan of waarbij de grond ligt, bestraat of kunstmatig verbeterd en met bestaande wegen verbonden is en

zoodra op het perceel is gebouwd of het perceel tot een ander einde is gebezigd dan als bouwland, enz. Het bedrag van die grondrente varieert, maar het minimum is *f* 50 per hectare, representerende à 5 pct. eene som van *f* 1000. Dat minimum gaat in, zoodra slechts een gedeelte der breedte van de wegen bestraat of kunstmatig verbeterd is. Bij geheele bestrating is het minimum het dubbele. Men vindt dit bepaald aan het slot van art. 4. Wanneer dus slechts een voetpad wordt aangelegd en door de gemeente onderhouden, zullen de terreinen bij verkoop reeds met eene grondrente van *f* 50 per hectare bezwaard worden. Wanneer evenwel de terreinen worden gebezigd tot regelmatigen aanbouw van straten, dan wordt de grondrente veel hooger, volgens de regelen van art. 9. Die berekening vindt volgens een volgend artikel echter eene grens, die al spoedig bereikt wordt. Het maximum hangt samen met de verschillende klassen van wegen en werken, maar het kan worden *f* 750 per hectare of naar 5 pct. *f* 15.000 in kapitaal. In mijn oog legt de Staat, tegenover de welwillendheid der gemeente Maastricht om te bestraten en te rioleren, te groote en onbepaalde lasten te haren behoeve op den grond.

Bij de behandeling in de afdeelingen heb ik gevraagd, of de grondrente tot zoo aanzienlijk bedrag moest gesteld worden en of niet de gemeente Maastricht eene grootere waarde verkrijgt, dan voor bestrating en riolering moet worden uitgegeven. In de Memorie van Toelichting vinden wij geen cijfers, maar daar wordt alleen opgegeven dat de grondrente zoodanig is berekend, dat haar gekapitaliseerd bedrag ongeveer drie vierden beloopt van de kosten. Ik heb den rapporteur mijner afdeeling verzocht in het Verslag te willen aandringen op overlegging der berekening die tot dit resultaat leidt. Ik wil gaarne bekennen dat die aanvraag werd ingegeven door een zeker wantrouwen in de becijferingen. Wat antwoordt de Minister? Dat de grondrente ongeveer drie vierden van de kosten dekt, en dat het de bedoeling van de Kamer niet kan zijn de becijferingen zelven te ontvangen. Integendeel het *kon* de bedoeling van de Kamer niet zijn, eene repetitie te vernemen van hetgeen reeds gezegd was. Ik durf dus zeggen, dat men ons licht onthoudt.

Nog op eene andere plaats vindt men die strekking om ons licht te onthouden. Ten aanzien van enkele der in art. 1 vermelde gronden is gevraagd: hoe groot zijn die terreinen, welke gij wilt afstaan? En wat antwoordt men? »De vestingwerken zijn verdeeld in zeer uitgestrekte kadastrale perceelen. Van die uitgestrekte perceelen zijn de afgestane gronden een klein gedeelte. Daarom zijn de kadastrale gronden niet op te geven." Die woorden behoeven geen commentaar. Kan men daarom de grootte der gronden niet opgeven, die worden afgestaan? Kan men die niet opmeten?

De vorige geachte spreker heeft gezegd: elders komt men de gemeenten veel meer te gemoet; bepaaldelijk heeft hij Antwerpen genoemd. Ik weet dat hier in den Haag door de particulieren slechts de gronden worden afgestaan en dat voor rekening van de gemeente de bestrating en riolering heeft plaats gehad. Zoo geschiedt ook te Bergen op Zoom. Met hetgeen te Antwerpen heeft plaats gehad ben ik niet in bijzonderheden bekend, maar wel weet ik dat, wat daar ten opzigte van de vestingterreinen heeft plaats gehad, onder politieke pressie van de zijde der afgevaardigden dier stad gebeurd is. Dergelijk voorbeeld kan men toch niet inroepen om ons gunstig voor dit voorstel te stemmen.

Ziedaar, Mijne heeren, mijne voornaamste bedenkingen tegen deze voordragt. Ik kan wel *hopen*, maar niet *verwachten* dat zij worden opgelost.

Naar aanleiding van pogingen van den Minister en den heer van der Maesen om mijne bedenkingen op te lossen, repliceerde ik:

Een enkel woord aan den Minister en aan den geachten spreker uit Maastricht. Deze laatste heeft aan de Kamer medegedeeld, dat ik ten eenenmale onbedreven was in deze zaak, en de Minister heeft mijne inzichten geheel onjuist genoemd. Dit zijn beweringen, waarover niet te debatteren valt, maar waarover ik het oordeel aan de Kamer moet overlaten, na de wederzijdsche gronden gehoord te hebben.

De Minister geeft toe, dat mijn bezwaar tegen het goedkeuren van dit stuk als *overeenkomst*, gegrond is, doch voegt er bij dat hij groote kosten zou hebben moeten maken, indien hij anders

gehandeld had. Ik geloof dit niet. Hij had ons eenvoudig eene wet kunnen voordragen, waarbij hij gemagtigd werd om naar de beginselen van dit ontwerp met den gemeenteraad van Maastricht verder te onderhandelen. Dan ware de Kamer niet in de positie gebragt om eene overeenkomst goed te keuren, die het eerste vereischte van eene overeenkomst mist. Het alternatief van den Minister is onjuist.

Ik heb gezegd: de Staat krijgt niets. Dat woord was bij mijne eerste rede misschien te sterk, maar na hetgeen ik nu gehoord heb, durf ik dat woord gerust herhalen. In de eerste plaats blijkt nu, dat de grondrente, die men op de terreinen wil leggen voor de kosten van bestrating en riolering, op geen exacte, maar slechts op eene ruwe berekening rust. De spreker uit Maastricht geeft mij cijfers aan de hand, waaruit ik kan aantoonen, dat die zeer ruw is geweest. Hij zegt, dat de kosten, die aangewend moeten worden, *f* 80 per el bedragen. Ik wil dat cijfer eens aannemen. Onderstelt men nu, dat men aan weerszijden van den weg erven heeft van 40 el diepte, dan zal de gemeente Maastricht voor elke strekkende el weg, dien zij legt, grondrente van 80 el ontvangen, hetgeen, tegen $7^1/_2$ cent per vierkante el berekend, *f* 6 maakt. Wanneer ik dit nu kapitaliseer à 5 per cent, hetgeen zeer matig is, dan heeft die grondrente eene waarde van *f* 120. Maastricht besteedt dus per strekkende el *f* 80 en ontvangt *f* 120.

Neem ik die cijfers in aanmerking, dan meen ik te mogen zeggen, dat de Staat nog beter zelf die bestrating en riolering zou kunnen maken, en niet alleen de aardebanen, maar de bestrating geheel in orde konde brengen en aan de gemeente cadeau geven.

De Minister zegt: de gronden zijn onbruikbaar en moeten eerst in bruikbaren staat gebragt worden.

Mijnheer de Voorzitter, eene reden te meer om ze niet met grondrente te bezwaren. De kooper moet die gronden in bruikbaren toestand brengen, en wanneer hij nu nog bovendien met grondrente bezwaard wordt, dan zie ik niet in, dat de Staat door dit contract den aanbouw nabij Maastricht bevordert, maar alleen — en hiervan ben ik door deze discussie niet afgebragt — dat niet het terrein zelf, maar de *waarde* daarvan aan de gemeente Maastricht zal overgaan.

Hoe gaarne ik dus ook, waar het vestingterreinen geldt, de belangen der betrokken gemeenten wil bevorderen, en hoewel ik niet zou wenschen dat de Staat op zijn uiterste regt bleef staan, gaat de welwillendheid hier, mijns inziens, toch te ver, en daarom zal ik tegen deze wet stemmen.

De Kamer verwierp het wetsontwerp met 40 tegen 18 stemmen.

Academie voor Beeldende Kunsten.

Bij de behandeling van de wet betreffende de Academie voor Beeldende Kunsten heb ik getracht, de onnutte en onverstandige uitgaaf voor onderscheidingen na afloop van den cursus te keeren, die te eeniger tijd nog wel eens weder ter sprake zal komen, weshalve ik de geopperde bedenkingen in extenso opneem.

Bij dit artikel verlaten wij het solide terrein van het onderwijs, om te komen op het glibberige pad van de beoordeeling der kunstenaars. In de eerste Memorie van Toelichting, welke wij in dit zittingjaar ontvingen, wordt van de personen, die in den wedstrijd gelukkig zijn geweest, gezegd: dat zij in zekeren zin door den Staat worden geijkt als kunstenaar. Dien ijk als kunstenaar wil ik niet, vooral niet aan het slot van een cursus aan deze Akademie. Het is met het karakter van de inrigting in strijd, aan de jongelieden, ten gevolge van wedstrijden in de vakken *b—d*, medailles en jaargelden te geven en het cachet van kunstenaar op hen te drukken. Op bladz. 3 der Memorie van Beantwoording vindt men het karakter der inrigting als volgt beschreven: „De behandeling van beitel of penseel is daar nagenoeg bijzaak. Geheel op den voorgrond staan de theoretische vakken, (art. 2. litt. *e—h* van het ontwerp)". Bij het onderwijs staan dus de theoretische vakken op den voorgrond, maar het succes der jongelieden zal beoordeeld worden naar de vorderingen in de vakken *b—d*, die *bijzaak* zijn geweest. De jongelieden, die beitel en penseel als bijzaak hebben gevoerd, zullen door den Staat tot kunstenaars geijkt worden.

Ik acht de uitgaven, waartoe de artt. 12—15 aanleiding

geven, nadeelig en daarom zal ik er mij tegen verzetten. Ik doe dit volstrekt niet uit zuinigheid. Naar mijn oordeel kan van wege den Staat op doelmatige wijze niet ligt te veel voor de kunst gedaan worden; als de Minister de betere plaatsing van onze kunstschatten voor rekening van den Staat wil nemen, zal hij bij mij geen tegenspraak vinden; maar *deze* uitgave is schadelijk voor de ontwikkeling van de kunst.

Naar welken maatstaf zal geoordeeld worden? Het geldt niet meer een oordeel over meer of min gelukkigen aanleg, maar over gemaakte vorderingen. In wetenschappelijke vakken is het reeds moeijelijk vorderingen te beoordeelen, maar in de kunst is het eene totale onmogelijkheid. In den regel zal degeen, die het meest in den smaak en volgens de rigting van zijn leermeester werkt, de meeste kans op de medaille hebben, doch het is volstrekt niet zeker, dat degeen, die volgens zijn leermeester niet de beste is, niet inderdaad den besten aanleg bezit.

Uit een psychologisch oogpunt is het zeer zeker ook ondoelmatig om jongelieden, op den leeftijd waarop zij de akademie verlaten, eene medaille te geven en te verklaren, dat zij een *groot talent* hebben. Ook de ervaring is niet gelukkig geweest. In het Voorloopig Verslag vinden wij vermeld, dat men van de meeste aankomende kunstenaars, aan wie hier te lande een jaargeld verleend werd, later niet meer gehoord heeft. Het is niet dankbaar, dat zij niets meer van zich laten vernemen, maar dat men ook als kunstenaars niets van hen heeft vernomen, bewijst niet voor het stelsel. Als ik wel onderricht ben, heeft men ook in Belgie, waar veel in de hier bedoelde rigting voor de kunst gedaan wordt, niet veel vrucht gezien van de bekrooningen en jaargelden.

Er komt nog iets bij. Het uitzigt op de medailles en jaargelden prikkelt de jongelieden om deze carrière te kiezen; maar zeker is er geen vak waar men zoo weinig prikkel noodig heeft, om de jongelieden te nopen het te kiezen. Integendeel, de ervaring leert, dat het aanbod zeer verre de vraag overtreft.

Dit zijn de redenen, waarom ik zou wenschen, dat artt. 12—15 uit de wet wierden gelicht.

Ik wensch den Minister bij deze gelegenheid eene wijze aan

te geven, hoe, mijns inziens, de gelden èn voor de kunst èn voor de kunstenaars meer productief zouden kunnen worden besteed.

Wat is de reden, waarom de kunst aanmoediging behoeft? Het is, omdat onze gegoede en vooral onze rijke klasse niet genoeg uit eigen beweging de kunst steunt. En wat is daarvan wederom de reden? Dat men in Nederland eene hoogst beschaafde opvoeding kan genieten, zonder ooit van aesthetiek gehoord te hebben. Ik zou daarom wenschen, dat bij de organisatie van ons akademisch onderwijs meer gelet wierd op de aesthetische opleiding; natuurlijk zonder verpligting om den cursus hierin te volgen.

Ik herinner mij altijd met groot genoegen den cursus over de aesthetiek bij ons geacht medelid uit Winschoten, destijds mijn hoogleeraar. Die cursus werd door ons met groote, ofschoon in de *Illustrirte Zeitung* wat overdreven, belangstelling gevolgd, maar uit den aard der zaak werd bij dien cursus een tak van kunst, de literarische, de hoofdzaak; want hoe kon men, zonder materiaal, aan jongelieden die weinig gezien hadden onderwijs in de *beeldende* kunst geven?

Ik zou dus wenschen dat de gelden, die men nu voornemens is voor jaargelden te besteden, en ook die, welke voor aankoop van schilderijen op de begrooting van Binnenlandsche Zaken bestemd zijn, desnoods eenigszins vermeerderd, wierden aangewend om aan onze akademiën cursussen voor aesthetiek en kunstgeschiedenis te openen, en aan de leeraren de noodige materialen, zooals afgietsels, teekeningen, photografiën enz. van Staatswege te verschaffen. Daardoor zou men meer in het belang van kunst en kunstenaars handelen, dan door het ijken van kunstenaars.

Op de tegen mijne inzichten geopperde bedenkingen repliceerde ik:

Eene kleine opmerking, waartoe de geachte spreker uit Winschoten mij aanleiding geeft. Ik heb alleen gezegd, dat in het bewuste artikel de *belangstelling*, waarmede de leerlingen zijne lessen hadden gevolgd, eenigszins overdreven was afgeschilderd; verder heb ik mij daarmede niet ingelaten. Ik handhaaf overigens tegenover den spreker mijne zienswijze

omtrent het toekennen van medailles. Ik geloof dat men bij de beoordeeling der wenschelijkheid van het toekennen van medailles uit het oog verliest, dat men geen medaille kan toekennen, zonder ze aan anderen te ontzeggen; men kan den een niet begunstigen, zonder anderen te krenken; wanneer ik nu de *onmogelijkheid* inzie, om waarborgen te geven, dat juist de verdienstelijkste de medaille zal erlangen, omdat het hier eene zaak van smaak geldt, dan moet ik tegen het artikel gestemd blijven. Al zij de jury ook zoodanig samengesteld, dat persoonlijke invloed van de leermeesters op den achtergrond treedt, dan nog blijft de algemeen heerschende smaak in de maatschappij maatstaf van beoordeeling, en ook deze maatstaf is vicieus. De meest verdienstelijken zullen in den regel eenigszins afwijken van den gewonen smaak.

De geachte spreker heeft de quaestie der medailles losgemaakt van die der toelagen, bedoeld in art. 15; ik moet erkennen, dat van beide niet geheel hetzelfde geldt; maar het bezwaar, dat ik tegen de medailles heb, bestaat bij mij ook tegen het toekennen van die buitengewone belooningen, want ook deze zullen in den regel worden toegekend aan dengene die, naar men *meent*, het meeste talent bezit, en voor de juistheid dier meening is geen waarborg.

De jonge kunstenaar, zegt men, moet gelegenheid hebben om meer te zien. Zij die zich tot kunstenaar vormen, moeten buiten 's lands musea zien.

Ik geef dat gaarne toe, maar is het noodig, dat de jonge kunstenaar de musea ziet, zoodra hij de Akademie verlaat; is het niet wenschelijker, dat iemand van groot talent en aanleg eerst in ons vaderland zijne carrière aanvangt en later eene kunstreis doet? Het is eene dwaling, dat iemand door een cursus bij te wonen en dan eene kunstreis te doen, geheel als kunstenaar gevormd kan worden. Integendeel zal zijn geheele leven een streven naar hooger moeten zijn.

Ik meen dus ook het nut te mogen betwijfelen van art. 15.

In de redevoeringen van den Minister en van den geachten afgevaardigde uit Winschoten vind ik geene redenen, die mij kunnen doen afwijken van mijn voornemen, om mijne stem tegen dit artikel uit te brengen.

Wetsontwerp betrekkelijk de samenblijving van de militie te land van de lichtingen 1866—1869.

In Juli 1870 brak plotseling de lang dreigende Fransch-Duitsche oorlog uit. Bij zijn aanvang gaf deze oorlog aanleiding tot groote ongerustheid ook voor ons land. Niemand kon toen voorzien, welken omvang hij zou aannemen. Frankrijk heette te dralen met een antwoord op de verklaring onzerzijds, dat ons land neutraliteit zou in acht nemen. Te 's-Hage liep een gerucht, dat Fransche troepen de Belgische grenzen hadden overschreden. In die uren van spanning besloot de Regeering alle lichtingen der militie onder de wapenen te roepen en riep zij tevens de Staten-Generaal bijeen, om over het samenblijven te beslissen. Toen de Kamer samen kwam was de bui reeds van ons land afgedreven. In de zitting van 21 Juli konden van Regeeringswege bevredigende verklaringen van Bismarck en Gramont betrekkelijk de eerbiediging onzer neutraliteit overgelegd worden. Ook de onzijdigheid van België bleek niet in onmiddellijk gevaar. Het gerucht van de overschrijding der grens steunde op eene dadelijk herstelde vergissing. De militaire autoriteit begon echter niettemin ware orgieën te vieren. Vestingen en stellingen werden in staat van tegenweer gebracht, die niet het minste gevaar liepen ooit bij een grensconflict betrokken te worden. In zijne rede van 21 Juli zeide de Minister van Oorlog, dat er, behalve reeds door hem genoemde troepencorpsen, nog eene brigade was in de positie Groningen—Delfzijl, „die in last heeft om in den kortst mogelijken tijd de inundatie van die positie te stellen." De Minister van Binnenlandsche Zaken scheen, blijkens eene gepubliceerde circulaire, zulken over-ijver niet te beteugelen, maar met Oorlog samen te werken.

Zóó behandeld, werd de zaak voor ons een gevaar. Wapeningen van die natuur in het Noorden van het land, waar plaatselijk oorlogsgevaar slechts kon dreigen, indien

wij *tegen* Duitschland partij kozen, moesten aan den ernst van *onze* neutraliteitsverklaring doen twijfelen, gelijk in Duitschland later is gebleken het geval te zijn geweest. M. i. had de Kamer in haar geheel dadelijk een krachtig protest moeten doen hooren. Zij was echter daartoe allerminst in de stemming. De kennismaking met eene Kamer in een tijd van dreigende internationale verwikkeling heeft mij voor goed genezen van elke sympathie voor bemoeiing van Kamers met oorlogsverklaringen. De Regeeringen moeten van hare verantwoordelijkheid geen atoom op de Kamers kunnen afschuiven. In zulke tijden zijn Kamers onberekenbaar, haast ontoerekenbaar. Die van 1870 liet mij, een harer jongste leden, een monoloog houden, waarop onder den bijval mijner medeleden de Regeering een voornaam stilzwijgen bewaarde. Toch onderwerp ik haar hier met volle gerustheid aan den lezer:

De laatste paragraaph van het Eindverslag geeft mij de wetenschap, dat er in deze Kamer leden zijn, die liever hadden dat ik zweeg, omdat zij de aanhangige wetten met algemeene stemmen en *zonder discussie* wenschen aangenomen te zien. Ik geloof echter dat ook die leden mij zullen toegeven, dat eenparige aanneming alleen dan waarde heeft, wanneer geen pressie is uitgeoefend en dat het aannemen zonder discussie ook alleen beteekenis heeft, wanneer geen der leden iets achterhoudt. Ik bevind mij in de positie, dat ik, indien ik aan den uitgedrukten wensch voldeed, iets zou terug houden, en reken mij daarom verplicht, niettegenstaande dien wensch, eenige oogenblikken de aandacht van de Kamer te vragen.

Wat ik te zeggen heb, is eene waarschuwing tegen *te veel* ijver; eene herinnering, *dat de toestand van erkende neutraliteit, waarin wij ons bevinden, ook grenzen stelt aan onze wapening.* Mijnheer de Voorzitter, ik beschouw den toestand van Europa als ernstig. Ik heb reeds de eer gehad, bij de discussie over de begrootingswetten, daarop de aandacht der Kamer te vestigen. Er is veel brandstof; er dreigt eene sociale omkeering en, Mijn-

heer de Voorzitter, laat ons ons dat niet ontveinzen, èn deze oorlog zelf èn de wijze waarop hij begonnen is, zijn waarlijk niet geschikt om den aandrang naar sociale verandering te verminderen. In dien *socialen* toestand van Europa ligt de ware reden van de algemeene onrust.

Ik wenschte dat allen in deze Vergadering, zoowel afgevaardigden als Ministers, overtuigd waren, even als ik, dat de *grootste* gevaren niet door militaire maatregelen, maar door energieke hervormingen op binnenlandsch gebied kunnen worden beteugeld.

De thans begonnen oorlog verontrust mij voor *mijn* land niet. Gevaar van oorlog *voor ons*, ik verklaar *openlijk* dat ik het niet zie.

Ik weet dat er zijn, die met mij van gevoelen verschillen; ik zal op deze plaats niet in uitweidingen treden; maar ik wensch aan hen, die oorlog vreezen, alleen te vragen: welke reden is er op dit oogenblik om te denken, dat wij met eenigen staat in Europa in oorlog komen zouden? Welk vermoeden kan er op dit oogenblik zijn, dat aanleiding geeft om ons een bepaalden Staat als onzen vijand te denken?

Ik aarzel niet, de oorlogsvrees voor ons land hier openlijk een *schrikbeeld* te noemen, ontstaan uit vooropgevatte meeningen omtrent den toestand, maar niet *door de feiten van deze dagen gewettigd.*

De maatregelen door de Regering genomen (ik wil nu reeds zeggen dat ik *over* en niet *tegen* die maatregelen spreek), hebben zeer veel onrust in het land verwekt. Het groote publiek zag niet in, dat men, als er geen vrees voor oorlog bestond, desniettemin eenigszins omvattende maatregelen tot wapening mogt nemen.

Na de verklaring door den Minister van Buitenlandsche Zaken in beide Kamers afgelegd, omtrent de volledige en onvoorwaardelijke erkenning onzer neutraliteit, is die onrust, geloof ik, grootendeels geweken. Maar ik gevoel mij verpligt om, ter vermeerdering van die gerustheid, als feit op den voorgrond te stellen, dat de motieven, waardoor de Regering gedreven wordt tot hare handelingen, geen andere zijn dan die, welke aan een ieder bekend zijn. Ik heb de redenering vernomen: „indien dat alles waar is, wat gij zegt, dan zie ik niet in, waarom de Regering zulke omvattende maatregelen neemt; er moeten wel andere redenen bestaan."

Ik constateer: dat de redenen bekend zijn; dat de Regering

niets meer weet dan het publiek; dat de tijd voorbij is, dat de diplomatieke berigten betere bronnen waren dan de dagbladen. *Wanneer er in den lande zijn, die meenen dat de hun bekende toestand de maatregelen der Regering niet regtvaardigt, laat hen dan tot de conclusie komen, niet dat er gevaren zijn, die zij niet kennen, maar dat de Regeering te veel heeft gedaan.*

En nu het motief *voor mij* om dit te zeggen. Ik erken gaarne, dat de circulaire van den Minister van Binnenlandsche Zaken, welke ik in de dagbladen gezien heb, bij mij den doorslag heeft gegeven. Ik kritiseer niet, ik wensch geen antwoord; maar die circulaire geeft mij aanleiding, van deze plaats aan de Regering te zeggen: „*Niet al te veel ijver! Gij kunt evenzeer zondigen door te veel als door te weinig!*"

De openbare meening, wellicht ook tegenwerking der lagere besturen, hield het Departement van Oorlog van de grootste dwaasheden terug, maar ook na het krachtig optreden van Engeland voor de integriteit van België en de door den loop van den oorlog verkregen zekerheid, dat onze grenzen er niet mee in aanraking zouden komen, bleef men onnoodig het leger op de been houden, totdat de millioenen op waren en de gewone bijeenkomst der Kamers het Ministerie aan zijne verantwoordelijkheid indachtig maakte.

De vraag blijft ook nu nog open of achter het soldaatje spelen dier maanden iets ernstigers school. Koningin Sophie was bekend als aanhangster van Napoleon; bij alle verschil tusschen haar en den Koning was er vermoedelijk overeenstemming in weerzin tegen de machtsuitbreiding der Hohenzollerns. Vertrouwen, dat het Ministerie de belangen des lands ook tegenover dynastieke complotten in den geest van dat over den afstand van Luxemburg, dat in 1867 ons land in zoo groot gevaar had gebracht, krachtig zou weten te handhaven, bestond er volstrekt niet.

Hoe aan het vertrouwen der Kamer beantwoord is, leert mijne rede van 7 December 1871, waarin een rapport over

de mobilisatie werd behandeld en die ik wegens den samenhang van het onderwerp hier doe volgen:

Ik meen uit het rapport der Regering en uit het verslag der Commissie een paar punten onder de aandacht der Vergadering te moeten brengen.

In de eerste plaats: de wijze waarop de Regering beantwoord heeft aan het vertrouwen, in Julij 1870 door de Volksvertegenwoordiging in haar gesteld.

Er kan natuurlijk geen sprake meer zijn van parlementaire verantwoordelijkheid, van een over de Regering uit te spreken oordeel, aangezien de Ministers, destijds aan de groene tafel gezeten, reeds lang hunne demissie hebben.

In Julij 1870 werd, bij het uitbreken van den oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk, een crediet van de wetgevende magt gevraagd voor het bijeenhouden van miliciens van vroegere ligtingen gedurende drie maanden.

Aan het slot van de Memorie van Toelichting, behoorende bij het wets-ontwerp, dat te dien einde werd ingediend, leest men: »Gelijk de Regering hoopt, zal de termijn van drie maanden, »gedurende welke het zamenblijven in het ontwerp wordt voorge»steld, aanvankelijk voldoende zijn voor het beoogde doel, terwijl »de Vertegenwoordiging wel overtuigd zal zijn, dat die termijn zoo»danig verkort zal worden als de omstandigheden te eeniger tijd »zullen toelaten."

Bij de discussie over het wets-ontwerp zeide de toenmalige Minister van Oorlog, naar aanleiding van de vraag of men de gehuwde miliciens te huis zou kunnen laten: »Gold het hier eene »oefening van het leger, ik zou de getrouwden te huis laten, maar »daar het geldt de verdediging van ons vaderland, mogt en kon ik »de gehuwden niet uitsluiten."

Vertrouwende op deze en dergelijke uitdrukkingen stond de Kamer toe, dat men de miliciens gedurende drie maanden deed zamenblijven en verstrekte daarvoor het noodige crediet.

Nu lezen wij in het mobilisatie-verslag op bladz. 1 het volgende: »Intusschen is het bekend dat de toestanden zich spoedig aftee»kenden en het gevaar voor eene mogelijke bedreiging der onzijdig-

»heid van ons grondgebied weldra nagenoeg geheel verdween. Wel »is waar was toen het oogenblik nog niet daar om weder geheel »tot den vredesvoet terug te keeren; maar het was, van toen af, »geoorloofd bij een aantal der voorgeschreven maatregelen minder »krachtdadig voort te gaan." De Regeering neemt dus aan, dat er een tijdstip was waarop men kon verminderen. Dat tijdstip valt reeds vóór den slag bij Sédan, want omtrent den invloed van dien slag leest men op bladz. 11: »Na de verrassende ge»beurtenissen van Sédan, toen men mogt aannemen dat de oorlog »tot Frankrijk beperkt zou blijven en dien ten gevolge eene be»dreiging onzer onzijdigheid niet meer was te duchten, was de »Regering van oordeel, dat er geene bedenking meer tegen kon »bestaan om ook de overige maatregelen, tot het handhaven der »neutraliteit genomen, achtereenvolgens op te heffen."

Volgens het oordeel van de Regering, hetwelk ook ten volle wordt bevestigd door de Commissie die verslag heeft uitgebragt, kon men dus in Augustus reeds de maatregelen verminderen en was 1 September, met den slag bij Sédan, alle reden voor het zamenblijven der miliciens tot handhaving van onze onzijdigheid weggevallen. Heeft men dan toen ook de miliciens naar huis gezonden? Integendeel, men heeft het eerst gedaan, *toen de 4 millioen op waren en toen de Kamer weder bijeenkwam.* En had men den tijd, waarin men de miliciens aan hunnen arbeid en aan hunne betrekkingen ontrukte nog maar nuttig voor het vaderland besteed door hen te oefenen, maar ook dat is het geval niet geweest. Het blijkt uit het mobilisatie-rapport en de Commissie bevestigt het, dat men door gebrek aan patronen de miliciens niet eens schietoefeningen heeft laten houden.

Ik constateer dus, dat uit het eigen rapport van de Regering blijkt, dat men in 1870 de miliciens noodeloos onder de wapenen heeft gehouden, tot schade van hunne gezinnen en van den arbeid, en dat men de middelen, door het vaderlandslievend vertrouwen van de Volksvertegenwoordiging toegestaan, doelloos heeft gebruikt.

Ik en velen met mij hebben wantrouwen in het bestuur van onze zaken van Oorlog, maar ik vraag of, met het oog op die feiten, vertrouwen mógelijk is.

In de tweede plaats vind ik in het Rapport van de Regering

de strekking om de medewerking van het burgerlijk element bij de zaak der verdediging te verkleinen. Ik heb daarbij het oog op de burgemeesters en op de schutterijen. Ik geloof, dat het aan geen twijfel onderhevig is, dat het spoedig en volledig bijeenkomen van de miliciens voor een groot deel te danken is aan den ijver van de burgemeesters, en men vindt in het rapport geen woord van dank voor hen. Maar integendeel vindt men, waar het geldt de maatregelen tot het requireren van paarden, een blaam over hen uitgesproken en de wenschelijkheid betoogd, dat zij voor dat onderwerp door militaire personen worden vervangen. En waarop berust die blaam? Op feiten? Neen, op eene statistiek. Men gaat berekeningen maken en zegt: er waren wel 20.000 paarden tusschen 6 en 8 jaren in de provinciën, waar men gerequireerd heeft, en de burgemeesters hebben daaruit nog niet het vereischte aantal in korten tijd kunnen verkrijgen.

Over die statistiek een enkel woord. Er wordt gezegd dat volgens de provinciale verslagen in de zeven provinciën, waarin de requisitie van paarden plaats had, aanwezig waren 157.921 paarden, waaronder zijn begrepen veulens en paarden beneden de drie jaren 42.584. Dit laatste cijfer is abuis. Volgens de landbouwverslagen is dat niet meer dan 27.990, hetgeen dus een aanmerkelijk verschil oplevert. De Regering heeft hier de veulenmerriën bijgeteld. Dan komt men althans ongeveer op het opgegeven cijfer. Trekt men nu dat cijfer van 42.584 voor veulenmerriën en paarden beneden de drie jaren af, dan komt men tot het door de Regering opgegeven cijfer van 115.337 paarden boven de drie jaar.

Maar nu gaat de Regering, aannemende een gemiddelden levensduur van 20 jaren, om te komen tot de hoeveelheid paarden tusschen de 6 en 8 jaar, dat cijfer eenvoudig door 17 deelen, en de uitkomst met 3 vermenigvuldigen. De Commissie maakt te regt de opmerking, dat zoodanige wijze van behandeling der statistiek tot allerzonderlingste uitkomsten zou leiden. Zij zegt daarvan (ofschoon zij tot mijn leedwezen ook eene vergissing begaat, waarop ik straks zal wijzen) het volgende:

„Op de bevolking van Nederland van 3.600.000 inwoners, met „30 jaren gemiddelden ouderdom bijv. toegepast, zou dit geven

„120.000 inwoners *per jaar*; het is bekend, dat dit getal op 20ja-„rigen leeftijd slechts even over de 30.000 bedraagt; er is niet „veel redenering toe noodig om te begrijpen, dat in de jeugdige „leefjaren dit getal *boven*, in de andere leefjaren verre *beneden* „het gemiddelde is bij menschen. En bedenkt men nu, dat in „paarden bovendien een levendige handel wordt gedreven, dat „duizende veulens worden uitgevoerd, dat juist die paarden welke „goed bruikbaar zijn, aan Fransche en andere opkoopers worden „verkocht, zal men nog meer begrijpen hoe onlogisch die *gemid-„delde berekening per jaar* is."

De vergissing waarop ik wees, bestaat daarin dat de Commissie — hoe galant ook anders de militairen jegens het vrouwelijk geslacht mogen zijn — hier de gansche vrouwelijke bevolking voorbij ziet. Er zijn op 20-jarigen leeftijd ruim 30.000 mannen, maar bovendien ongeveer even zoo veel vrouwen. Maar de bedenking der Commissie is niettemin toch volkomen juist; te regt brengt zij bezwaar in tegen dergelijke wijze van statistiek opmaken. Daardoor komt de Regering tot eene verkeerde conclusie.

Volgt men voor de berekening een anderen weg, dan kan men het getal driejarige paarden naar aanleiding van het cijfer der paarden en veulens beneden drie jaren en in aanmerking nemende den belangrijken uitvoer van veulens, op 7 à 8000 stellen. Uit dat getal worden de paarden getrokken uit de provinciën, waarin gerequireerd is, voor paarden van weelde in andere streken, en daaruit wordt genomen een groot deel der remonte en van den uitvoer. Het getal uitgevoerde paarden boven de drie jaar is jaarlijks meer dan 3200 grooter dan dat der ingevoerde. Als men die cijfers in aanmerking neemt, geloof ik, dat er bij de gestelde hooge eischen en niet zeer hooge prijzen geene verwondering behoeft te zijn, dat de hoofden der gemeentebesturen moeite hebben gehad het vereischte getal bijeen te brengen. In allen gevalle is de blaam op ambtenaren, die zooveel ijver hebben betoond bij het doen opkomen van de miliciens, door de aangevoerde gronden niet gewettigd.

Ten aanzien der schutterijen worden woorden gebezigd, die deze en hunne officieren nog al kunnen treffen. Over het geheel neemt men ligt afkeuring van eigen handelingen hoog op, en

spreekt men dikwijls ondoordacht woorden uit, waardoor anderen getroffen worden. Men leest op bladz. 11: »Van de groote cijfers »op het papier opzigtens de schutters van den eersten ban, bleek »slechts een 15000 man infanterie en een 2000 man artillerie-»schutterij beschikbaar te zijn, doch onvoldoende en onregelmatig »georganiseerd, voor een gedeelte geheel ongeoefend, voor een ander »deel zeer gebrekkig geoefend, over het algemeen met weinig »deugdelijke kaders en gemis aan krijgstucht." Wanneer men leest dat van de groote cijfers op het papier slechts 17000 man beschikbaar waren, dan zou men denken dat de cijfers op het papier oneindig ver het cijfer van 17000 overtreffen. En welke zijn nu de cijfers op het papier? Men vindt die in de *Staatscourant* van 20 Junij 1871 en leest daar dat de eerste kategorie, dat zijn de schutters van den eersten ban, die ongehuwd, gehuwd of weduwnaars zonder kinderen zijn, bedraagt ruim 21000 man. Nu geloof ik dat men bij een plotseling opgekomen oorlog zich niet moet verbazen, wanneer men van 21000 slechts 17000 man beschikbaar heeft. Ik vind veeleer dat laatste cijfer groot, vooral wanneer men bedenkt, dat de oproeping onverwacht geschiedde en allen in de volle werkzaamheid van hun gewoon bedrijf waren.

Omtrent hetgeen over de organisatie en oefening der schutterij wordt vermeld, geldt de bedenking, dat de schutterijen in haar geheel niet zijn geïnspecteerd en dat inspectiën, op verzoek in enkele gemeenten gehouden, bevredigende resultaten hebben opgeleverd.

Dat er gemis aan krijgstucht was, kan niet gezegd worden van corpsen, die niet onder de krijgswet hebben gestaan.

Ik vind de op de schutters geworpen blaam allervreemdst, en het heeft mij genoegen gedaan dat de commissie in haar rapport daarop heeft gewezen.

Ten slotte eene vraag: welke waarde heeft bij de mededeeling omtrent de schutterijen in het mobilisatie-rapport, de dagorder, namens den Koning aan de schutterijen plegtig voorgelezen, waarbij tevredenheid wordt betuigd voor den goeden geest, door de schutterijen aan den dag gelegd, en over hetgeen door de kommandanten, de verdere officieren, onderofficieren en manschappen met zooveel ijver en vaderlandsliefde in het belang van de veiligheid van den Staat is verrigt?

Deze woorden komen voor in een stuk, 'twelk ik voor mij heb, gedagteekend 28 September 1870.

Adres van antwoord 1870.

Hoewel reeds zeer verzwakt, wilde het Ministerie maar blijven voortsukkelen, wat mij deed besluiten den algemeenen toestand in debat te brengen. In de Commissie voor het adres van antwoord had ik hiermede geen succes, gelijk blijkt uit de volgende korte verklaring bij het openbaar debat:

Naar aanleiding van den loop van het debat over de algemeene strekking van dit adres, zie ik mij verpligt tot de korte verklaring, dat ik niet de meening heb voorgestaan, door den heer Jonckbloet namens de Commissie voorgedragen, dat het adres zoo moest worden ingerigt, dat zooveel mogelijk de geheele Kamer zich daarmede zou kunnen vereenigen.

Ik heb niet geschroomd in de Commissie mijne stem uit te brengen voor redactiën, die noodwendig debat in de Kamer zouden ten gevolge hebben.

Twee punten moet ik daarvan releveren; vooreerst, de zes laatste woorden van het adres; ik ben tegen de bijvoeging dier verzuchting geweest, omdat ik haar niet op hare plaats acht in een Staatsstuk, uitgaande van een Staatsligchaam in een land, waar regtens en feitelijk niet alleen vrijheid van geloof, maar ook vrijheid van ongeloof bestaat.

Ten tweede heb ik gestemd voor eene bijvoeging, die zou hebben gewaarschuwd tegen eenzijdige overschatting van militaire krachtsontwikkeling als basis van nationale zelfstandigheid. Ik heb mij in de Commissie verklaard voor de opneming van eene uitdrukking, die de gedachte van onzen grootsten staatsman zou teruggeven, dat niet in legers en vestingen, maar vooral in zedelijke kracht en in eene gezonde politieke ontwikkeling de hechtste waarborgen van nationale zelfstandigheid gelegen zijn. Ik wenschte echter daarbij ook te voegen: »in een gezonden oekonomischen toestand."

Op beide punten bleef ik in de minderheid, en daar ik meen dat eene hernieuwing van de gedachtenwisseling over die punten

in deze Vergadering geen regtstreeksch praktisch resultaat zou opleveren, heb ik besloten het debat daarover niet te heropenen. Daar men mij echter als lid der Commissie van redactie geheel verantwoordelijk zou kunnen stellen voor den inhoud van het adres, heb ik gemeend deze verklaring te moeten afleggen.

Over de voornemens bij het Departement van Justitie meende ik echter niet te mogen zwijgen. Deze bracht ik ter sprake door indiening van een amendement, hetwelk strekte om de hervorming van ons rechtswezen op den voorgrond te brengen en althans op dat gebied activiteit mogelijk te maken, die bij behoud van Van Lilaar als Minister van Justitie uitgesloten scheen. Deze had zich verdienstelijk gemaakt door de afschaffing van de doodstraf, maar had den bal misgeslagen door partij te kiezen voor de wel aangenomen, doch nog altijd oningevoerde wet op de rechterlijke organisatie van Godefroi van 1861 (St. n°. 49). Van meet af moest dus weder aan vernieuwing der organisatie gewerkt worden, maar deze werkzaamheid kon kwalijk uitgaan van een Minister, die door de invoering der wet-Godefroi te bevorderen, welke de Kamer van 1870 had getoond niet te willen, niet in denkwijze met de Kamer overeenstemde.

Het amendement luidde: „Hieronder behooren voordragten betreffende de hervorming van ons regtswezen. Deze zullen nogtans op andere grondslagen behooren te rusten, dan de in de vorige zitting aangebodene." Ter toelichting daarvan zeide ik:

Ik spreek nu niet als lid der Commissie, ook niet als minderheid in de Commissie. Ik heb mijn voornemen en mijn doel aan de Commissie medegedeeld, maar haar zelve mijn voorstel niet gedaan. Met het oog op het doel der bijvoeging achtte ik haar niet onder de zoodanige, waarover ik in de Commissie eene stemming mogt uitlokken.

Dit amendement heeft eene bepaalde praktische politieke strek-

king, die ik bij mijne toelichting niet zal verbloemen. Trouwens zal zij ook geen lid der Kamer verrassen.

De inhoud van mijn amendement laat zich resumeren in twee stellingen, die, naar ik vertrouw, geen bestrijding zullen vinden. Ik heb althans getracht ze zoo te formuleren, dat iedereen zich daarmede zou kunnen vereenigen.

De eerste stelling is, dat de hervorming van ons regtswezen niet mag blijven rusten, en de tweede, dat voorstellen tot hervorming, zullen zij met hoop op goeden uitslag gedaan worden, niet zullen kunnen berusten op dezelfde grondslagen als de ten vorigen jare aangebodene.

Waarom dan nu die ontwijfelbare stellingen in het adres van antwoord opgenomen?

In de eerste plaats, omdat de Troonrede van dit gewigtig onderwerp geheel zwijgt. Ik mag er nu nog bijvoegen — wat ik bij het inzenden van mijn amendement niet wist — dat ook de toelichting van de begrooting van Justitie volstrekt niets onthult omtrent de voornemens des Ministers. Wij weten hiervan nu niets. Ook geloof ik dat het niet ongepast geweest zou zijn, wanneer ons de reden was medegedeeld, waarom nog niet is aangeboden het wets-ontwerp, dat ons door den Minister van Justitie in Februarij is toegezegd; ik bedoel het wets-ontwerp betreffende de strafbepalingen tegen de arbeiderscoalitiën.

Mijne tweede en voorname reden is om te waarborgen dat, indien de Regering op nieuw de hand slaat aan de hervorming van ons regtswezen, hare poging *ernstig* en *krachtig* zij.

En nu wensch ik door mijn amendement de vraag in discussie te brengen, of eene poging, uitgegaan van het tegenwoordig hoofd van het Departement, wel ernstig en krachtig zou kunnen zijn, nu hij ten vorigen jare en gedurende zijne geheele ministeriële loopbaan heeft aangeraden voort te bouwen op de wet van 1861, hetwelk nu onmogelijk is geworden.

Bij eene zoo hoogst moeijelijke zaak als de hervorming van ons regtswezen, komt het er vooral op aan, dat de Minister, die haar voordraagt, in hooge mate zedelijke kracht bezit. Laat mij de woorden gebruiken van den heer Thorbecke, in de voorrede van het laatste deel der uitgegeven parlementaire redevoeringen, dat

hetgeen de Minister wil, zijn stelsel, zijn beleid, eene bezielende magt zij. Ik heb de overtuiging niet, dat na het voorgevallene ten aanzien der door de Regering ten vorigen jare verdedigde wet van 1861, de wets-ontwerpen, welke mogten worden ingediend door dezen Minister, door hem zouden kunnen verdedigd worden op zoodanige wijze dat zijn woord eene bezielende magt zou zijn.

Ik vervul op dit oogenblik een zeer zwaren en onaangenamen pligt. Maar ik ben overtuigd, dat 's lands belang er door bevorderd wordt. Mijne handeling is geen uiting van eene oogenblikkelijke ingeving, maar van een zeer ernstig en langdurig wikken en wegen. Ik beschouw daarbij ook als een landsbelang de verhooging van de zedelijke kracht van de Regering en van de parlementaire rigting, tot welke ik de eer heb te behooren.

Ik heb volstrekt geene verrassing gewild en heb daarom, te gelijk met het concept-adres van antwoord, mijn amendement aan de leden doen ronddeelen. Ten gevolge daarvan zijn mij zeer welwillende opmerkingen gemaakt, die zich laten resumeren in een „*nu* niet", „*zoo* niet".

Met het oog op die mededeelingen wensch ik eene opmerking bij voorraad te maken aan mijne bestrijders. Het gewigt van een amendement als dit ligt niet uitsluitend, misschien niet eens vooral, in de stemming. Om het fond van het amendement te treffen, zal in de bestrijding krachtig vertrouwen op den Minister van Justitie moeten doorstralen.

Ik onderwerp deze consideratiën en mijn amendement aan het oordeel der Vergadering. Wordt het doel, dat ik beoog, niet bereikt, de verantwoordelijkheid, die mij drukte, zal niet meer op mij rusten.

Het amendement lokte eenige discussie uit, maar van eene wederlegging van het *fond* was geen sprake. Ik kon het dus intrekken, na als volgt te hebben gerepliceerd:

Er is geen grooter vijand van illegale handelingen dan ik, geen grooter vijand ook van onbevoegde handelingen van eenige vergadering, welke ook. Het oordeel, namens de Commissie van redactie over mijn amendement uitgesproken: dat het de Vergadering zou leiden op een weg waarop zij niet bevoegd is te treden,

kan ik dan ook niet beamen. Mijn amendement spreekt eenvoudig over hetgeen zal behooren te geschieden, zal een gewenscht gevolg verkregen worden; het is mijne bedoeling geenszins om *voor te schrijven* aan de Regering, dat en hoe zij zal moeten werken.

Voor het overige resumeren zich de bedenkingen in de woorden „zoo niet". Ik zal daarop, om eene eenvoudige reden, die de Vergadering zoo aanstonds vernemen zal, niet antwoorden. Ik wil slechts de opmerking maken, dat ook het gemis van debat eene beteekenis heeft. Dat gemis nu en het gemis van eene verklaring omtrent de voornemens, welke de tegenwoordige Minister van Justitie heeft, nopen mij de stemming over mijn amendement als overbodig te beschouwen, en ik heb mitsdien de eer het in te trekken.

Spoedig bleken trots den passieven steun der meerderheid de dagen van het Ministerie geteld te zijn. De Minister de Waal had bij de behandeling der Indische begrooting verklaard, dat eene hervorming van het bestuur in de Preanger-regentschappen niet zonder nader overleg zou worden ingevoerd, terwijl zij kort daarna bleek reeds ingevoerd te zijn. Het vertrouwen op dien Minister werd daardoor dermate geschokt, dat de Eerste Kamer met 17 tegen 16 stemmen de Indische begrooting verwierp. Eene poging tot reconstructie van het Kabinet door de Ministers Fock en Brocx faalde, zoodat er credietwetten moesten worden ingediend.

Opheffing der administratiën voor Eeredienst.

Bij deze deed zich eene interessante vraag voor. Vóór het uitbreken der crisis was het Besluit van 29 October 1870 (St. n°. 173) genomen, waarbij eene wenschelijke verbetering was gebracht in de behandeling der Kerkelijke Zaken. Terwijl in 1868, met opheffing der door het Ministerie Heemskerk herstelde afzonderlijke Departementen, voor de Hervormde en andere Eerediensten en voor de Katholieke Eeredienst afzonderlijke administratiën waren ingesteld op

den voet der regeling van Thorbecke van 1862 (St. n°. 42), waren die zaken bij de nieuwe regeling geheel als gewone zaken bij de Departementen van Justitie, Financiën en Koloniën ingedeeld.

Bij de omwerking van de op dien voet ingediende begrootingswetten tot credietwetten hield de Regeering de laatste regeling in stand, hetgeen hevige oppositie uitlokte. De heer de Brauw stelde op de begrooting van Justitie, art. 2, een amendement voor, dat de strekking had de credietwet geheel op den voet der loopende begrooting op te maken en dus de intrekking van het Besluit van 29 October te bewerken. Ik bestreed dit amendement als volgt:

Het amendement van den heer de Brauw brengt, in verband met zijne toelichting, de verdedigers van het Koninklijk besluit tot opheffing der administratiën voor de Eeredienst in eene zeer aangename positie. Zij kunnen over de zaak strijden zonder bij mogelijkheid de nederlaag te kunnen lijden; wordt het amendement verworpen, dan hebben de voorstanders der opheffing hun zin; en wordt het aangenomen, dan is het debat eenigen tijd verdaagd.

Tegenover de argumenten van den heer de Brauw zal ik niet in het fond der zaak treden, maar alleen de vraag behandelen of voor hen, die niet hopen dat van uitstel afstel kome, aanleiding bestaat het amendement te ondersteunen.

Ik begrijp dat zij, die de administratiën willen handhaven, het amendement, als redmiddel om de zaak uit te stellen, aangrijpen; doch ik kan niet begrijpen hoe iemand, die steeds de politiek van de liberalen sedert 1848 op dit punt heeft gesteund, nu weigeren zou eene laatste kroonlijst aan het gebouw toe te voegen.

De heer de Brauw zegt, dat men met een demissionair Ministerie deze zaak moeijelijk kan behandelen.

Ik meen dat de geachte afgevaardigde met zich zelven in tegenspraak kwam, toen hij later zeide dat wij in den daar gezeten Minister een verantwoordelijk Minister voor bedoeld Koninklijk besluit hebben. Welnu, alsdan heeft de Kamer al wat zij kan verlangen.

De hoofdreden waarom ik het woord heb gevraagd ligt echter in hetgeen de geachte vorige spreker zeide omtrent het argument, dat in deze een Koninklijk besluit bestaat, met welks bestaan eene andere inrigting der begrooting niet is overeen te brengen. De geachte afgevaardigde vatte dat argument in dier voege op, als of zij, die het voorstonden, nu zouden willen zeggen: er is een Koninklijk besluit, dus moet gij u van beoordeeling en veroordeeling onthouden. Geheel ten onregte. De uitvoering van het Koninklijk besluit eischte eene veranderde inrigting der begrooting; die veranderde inrigting is aan het oordeel van de Kamer onderworpen en niemand zal het recht aan de Kamer betwisten, althans niemand die op een constitutioneel standpunt staat, om een votum uit te brengen, waarvan de intrekking van dat Koninklijk besluit het gevolg moet zijn.

In de afdeelingen deed zich de vraag voor, of men bij den Minister zou aandringen de zaak wederom anders te regelen en bij dien aandrang heb ik mij niet kunnen voegen. Die vraag hing in mijn oog zamen met deze andere: in hoever behoort de aanvrage om ontslag door een Minister eene schorsing van of terugwerkende kracht te hebben op een Koninklijk besluit, dat te zijner verantwoording is genomen? Dit is de vraag welke men zich stellen moet, en mijn antwoord is: in het geheel niet. De Minister is niet de drager der Koninklijke magt, maar hij is daarvan slechts de vertegenwoordiger. In de aanvrage om ontslag aan den Koning zie ik volstrekt geen reden, die voor den Koning, wiens wil moet medewerken tot het tot stand brengen van een Koninklijk besluit, eene schorsing van een genomen besluit zou kunnen motiveren. Ware dat het geval, waar is dan het einde? In deze stelling, dat de aanvrage om ontslag van een Minister in het geheel geen aanleiding kan geven tot intrekking of schorsing van een Koninklijk besluit, ligt mijns inziens eene reden waarom thans niet over den vorm moet worden gesproken, maar over het fond der zaak moet worden beslist. Niemand ontkent de bevoegdheid der tegenstanders om tegen het besluit op te komen; het argument: er is geen tijd, zou alleen aangevoerd kunnen worden, wanneer er pressie werd uitgeoefend om over het fond der zaak te zwijgen.

Mijnheer de Voorzitter, in mijne afdeeling had ik de eer plaats te nemen nevens eenige leden van de Kamer die, in engeren zin, met den naam van staatslieden worden aangeduid. Die staatslieden vooral drongen aan om niet over het fond der zaak te discuteren, maar te trachten uitstel te verkrijgen. Onwillekeurig meende ik daarin considerations of high policy te ontdekken. Die opvatting maakt mij des te meer huiverig om deze zaak, in den tegenwoordigen toestand van ons land, onbeslist te laten. Waaraan Nederland behoefte heeft, het is aan zuivere stemmingen en aan politieke personen, die alleen in waarheid en opregtheid hunne kracht zoeken.

Het laatste gedeelte dezer rede slaat op de houding in de sectie aangenomen o. a. door den heer Thorbecke.

Het amendement werd met 37 tegen 36 stemmen verworpen. Thorbecke stemde met ons tegen.

Vereeniging van Italië en den Kerkelijken Staat.

In deze zelfde dagen had eene gedachtenwisseling plaats over de te Rome plaats gegrepen veranderingen, waarover de Katholieken zoodanig gebelgd waren, dat zij petitioneerden om onze Regeering voor het herstel van den Kerkelijken Staat partij te doen trekken. Nadat de heer Kerstens eene, later ingetrokken, motie had ingediend in den geest der adressanten, stelde de heer van de Putte aan de Kamer voor, in tegenovergestelden zin bij motie haar oordeel uit te spreken, namelijk dat het de roeping van den Nederlandschen Staat niet was stappen te doen tot herstel der Souvereiniteit van den Paus over den Kerkelijken Staat. Deze motie werkte opmerkelijk uit het oogpunt van partijgroepeering. Twee-en-dertig liberalen stemden *vóór*, terwijl *tegen* stemden alle conservatieven en clericalen benevens Thorbecke met eenige oude Katholieke vrienden, Stieltjes en de voorzitter Dullert. Thorbecke had zijne stem gemotiveerd, op grond dat de motie strekte om aan de Regeering een algemeen voorschrift van diplomatie te geven en gaf

met de meeste der met hem bevriende tegenstemmers, na verwerping van de motie van de Putte, zijne stem aan eene motie-Cremers tot enkele goedkeuring van de houding der Regeering, die met 39 tegen 35 stemmen werd aangenomen.

Tegen de motie-Kerstens voerde ik aan:

In de eerste plaats eene opmerking over de zaak *au fond.* Deze is eene vereeniging van Rome en Italië onder één gouvernement, krachtens den wederzijdschen wensch der bevolkingen. Aldus voorgesteld — en dat is in overeenstemming met de waarheid — zie ik geen reden om de zaak zoo te signaleren als de interpellant en tot mijne groote verbazing ook de geachte spreker uit Sneek. Men vergeet, *wie* door de Italiaansche troepen uit Rome werden verjaagd; het waren niet de Romeinen zelve tegen wie zij streden, maar eenige troepen, die onder den naam van Pauselijke zouaven uit alle oorden der wereld in Rome waren bijeengebragt. Er viel een gouvernement, maar een gouvernement dat sedert twintig jaar en langer door vreemde bajonetten en vreemden diplomatieken invloed was staande gehouden tegen de bevolking zelve. Ik herinner alleen aan de inneming door Oudinot; en dat in 1849 door Fransche troepen een bloedbad onder Rome's burgerij werd aangerigt, om daar dezelfde heerschappij, waarvoor men nu opkomt, te herstellen.

Van mijn standpunt al wederom zie ik niet in, dat te Rome een gevaarlijk beginsel werd gepredikt, althans geen gevaarlijk beginsel voor den Nederlandschen Staat, die in zijn eerste zelfstandig staatsstuk bovenaan de gedenkwaardige woorden heeft geschreven, dat de vorst voor het volk, niet het volk voor den vorst geschapen is. Ik spreek nu niet van andere daden, die Europa in de laatste jaren gezien heeft; ik houd mij bij 't punt, 't welk aan de orde is, en dan zie ik niet in, hoe de voldoening aan den wensch der Romeinsche bevolking een voor Nederland gevaarlijk beginsel kan inhouden.

Het antwoord der Regering heeft ook mij niet geheel bevredigd, ook zelfs niet, nadat het woord *vooralsnog* daaruit was teruggenomen. Het motief des Ministers was, naar ik meen, dat de neu-

traliteit der Nederlandsche Regering haar verbood in deze zaak stappen te doen. Indien de Minister de bedoeling had te zeggen, dat de neutraliteit van den Nederlàndschen Staat *in zake van godsdienst* verbood, die stappen te doen, dan zou dit ook mijne meening zijn. Maar dat is, vrees ik, de bedoeling der Regering niet. Evenwel wensch ik met een Minister *ad interim*, die bovendien zelf zijn ontslag heeft gevraagd, daarover niet te redetwisten. Maar ik vereenig mij daarom nog niet met den geachten spreker uit Gorinchem. Die geachte spreker acht het niet goed dat de Kamer, bij eene interimaire Regering, die binnen kort zal aftreden, van haar gevoelen in dezen doe blijken. Ik ben daarentegen van meening, dat juist nu over die zaak moet beslist worden. Met het oog op eene nieuwe kabinetsformatie en met het oog op de mogelijkheid van nieuwe verkiezingen, geloof ik dat het noodzakelijk is, dat de Kamer over dit gewigtig punt rondweg van haar gevoelen doe blijken. Ik geloof dat ieder, wien het lot van den Nederlandschen Staat ter harte gaat, met groote belangstelling de behandeling van dit vraagstuk zal nagaan, en dat ieder burger, die geroepen kan worden bij de stembus zijn oordeel over personen uit te brengen, er aanspraak op heeft eene stemlijst over dit onderwerp te kunnen inzien. Ik herhaal dat het èn met het oog op de kabinetsformatie èn met het oog op de mogelijkheid van eene vernieuwing der Volksvertegenwoordiging eene dringende behoefte is, dat over deze zaak eene stemming plaats hebbe. Aan den heer van Heydenrijck wensch ik daarom de opmerking te maken dat, indien hij wenscht dat op dit oogenblik geene motie in stemming kome, hij zijn aandrang niet enkel moet rigten tot den heer Kerstens. Ook wanneer de heer Kerstens mogt toegeven aan den aandrang tot intrekking zijner motie, is nog niet uitgemaakt, dat geene andere motie in stemming zal komen.

En ter nadere motiveering mijner stem over de motiën zeide ik:

Ik zal stemmen voor de motie van den heer Fransen van de Putte.

In mijn oog is eene motie eene *thesis*, welke hare beteekenis

daaraan ontleent, dat dit Staatsligchaam zich er mede vereenigt.

Ik kan dan ook geenszins in het gevoelen deelen van de geachte afgevaardigden uit Gorkum en Assen (Heemskerk en Thorbecke), ten dezen homogeen, die de motie van den heer Fransen van de Putte een *voorschrift aan de Regering* hebben genoemd.

De beteekenis van de stemming over de motie van den heer Fransen van de Putte zal mijns inziens, met het oog op de voorafgegane discussie, deze zijn: er is één lid in de Vergadering, de heer Kerstens, die wenscht, dat dit Staatsligchaam eene duidelijke politiek voorsta *ten gunste* van de wenschen der adressanten; het getal stemmen vóór de motie van den heer Fransen van de Putte zal uitmaken, hoevele leden er in deze Kamer zijn, die eene duidelijke politiek in tegenovergestelden zin willen volgen. Die er overblijven zijn leden, die de gelegenheid niet willen aangrijpen om zich omtrent dit punt duidelijk te verklaren.

Indien de motie van den heer Fransen van de Putte verworpen mogt worden, zal ik subsidiair stemmen voor de motie van den heer Cremers.

Inderdaad kon men uit de stemlijsten zien wie zich als staatslieden door Katholieke belangen aan banden wilden laten leggen.

HET DERDE MINISTERIE THORBECKE.

De crisis werd opgelost door het optreden van het derde Ministerie Thorbecke.

Persoonlijk was ik met den heer Thorbecke niet op vertrouwelijken voet gekomen. Mijne vereering voor hem, als politieken leider, was door het aanschouwen zijner werkzaamheid in de Kamer bedenkelijk verminderd. Bij de agrarische wet was mij gebleken, dat eene m. i. noodige ingrijpende verbetering van den agrarischen toestand van hem niet te wachten was. Bij de suikerwet had hij den Minister de Waal gesteund in zijn verzet tegen de door de Roo en mij voorgeslagen weglating van het 3e lid. Het amendement de Brauw had hij door zijne houding in de Afdeelingen uitgelokt. De inkomstenbelasting, door van Bosse voorgesteld, was principiëel door hem in de Afdeelingen bestreden. Hij deed zich ook kennen als tegenstander van de door Fock aan de orde gestelde censusverlaging. Van sympathie voor sociale hervorming geen blijk, om niet te zeggen geen spoor. Eindelijk eene bedenkelijke neiging om de hem nog overgebleven Katholieke vrienden ter wille te zijn.

Daarentegen trad hij, zooals het destijds heette, met het geweer op schouder in de Kamer. Hij stelde militaire hervorming op den voorgrond en van mij meer sympathieke maatregelen werd niet gerept.

Voor mij ontstond hieruit een moeielijke keus. De verkiezing van 1871 stond voor de deur. Mij als ministeriëel te laten kiezen, zonder van het verschil te doen blijken, stuitte mij tegen de borst; ook zou eene verkiezing als ministeriëel mijn zedelijken invloed verzwakken. Tegen het ministerie op te treden zou mij licht mijn mandaat kunnen kosten. Ik koos niettemin het laatste, door bij de behandeling der definitieve begrooting in April 1871 de volgende rede te houden:

Mijnheer de Voorzitter. Op ieder die in den tegenwoordigen ernstigen tijd, al is het ook in ondergeschikte plaats, invloed heeft op het Staatsbestuur, rust eene zware verantwoordelijkheid. Aan de eene zijde dreigt het gevaar van een misstap, aan de andere zijde het gevaar om het gunstig oogenblik te laten voorbijgaan. Reeds dikwijls is in de geschiedenis aan politieke rigtingen en partijen een: »Te laat!" toegeroepen.

Wat maakt dezen tijd tot een ernstigen tijd? Het is dit, dat meer dan anders, meer dan gewoonlijk, de oude vormen en de nieuwe geest met elkander in botsing komen. Op internationaal, op politiek, op kerkelijk, op industriëel gebied, overal ontwaart men het streven naar nieuwe levensvormen: op internationaal gebied het streven naar een federatief volkerenverbond in plaats van het nationaal isolement; op politiek gebied het streven naar zelfbeheer in plaats van eene regeering door een gezag, dat elders dan in de behoeften des volks zijn oorsprong vindt; op kerkelijk gebied de vrije gemeente, de vrije vereeniging tot bevordering van zedelijkheid, beschaving en welvaart, tegenover de kerk, die naar dogmatische eenheid tracht; op industriëel gebied de coöperative zamenwerking van arbeid en kapitaal, in plaats van den loondienst.

Ik raak deze punten slechts aan; ik zal niet over alles verder uitweiden. Ik moet echter één woord zeggen, naar aanleiding van hetgeen gisteren door den geachten spreker uit Middelburg is aangevoerd. Die spreker wenschte van de Nederlandsche Regering, dat zij er naar streven zou om een volkerenverbond tot stand te brengen, ten einde eventueel bloedige conflicten te ver-

mijden, en toen hij dat zeide, werd er gelagchen, gelagchen door liberalen. Zij hebben zich misschien voorgesteld, dat Nederland alle natiën zou zamenroepen, om dat federative werk tot stand te brengen Dat werd niet geëischt en ligt niet in de bedoeling; maar waarom zou het onmogelijk zijn, dat de Nederlandsche Regering met gelijk gezinde Regeringen, bijv. de Belgische, een tractaat sloot, waarbij voor het vervolg alle geschillen, die zouden kunnen oprijzen, aan eene arbitrale uitspraak onderworpen en de vormen van die uitspraak bij voorraad geregeld wierden? Waarom zou men niet in onze wetgeving het beginsel kunnen huldigen, dat van een Minister een eed gevraagd wierd, dat hij de internationale tractaten zou handhaven en, zoo ver in zijn vermogen was, aan eene arbitrale uitspraak als de bedoelde effect zou verzekeren?

Ik meen dat een dergelijk voorbeeld aantrekkingskracht zou uitoefenen.

En er is zelfs eene zaak, waarin wij zelven strijdig handelen met de goede beginselen. Wij volgen tegenover Luxemburg eene politiek, die wij onmogelijk zouden kunnen volhouden tegenover eenen sterkeren Staat. Wanneer wij de regeling van de quaestie betreffende de Luxemburgsche schuld aan eene arbitrale uitspraak onderwerpen en het aanbod van arbitrale uitspraak niet, zoo als thans, onbeantwoord laten, zullen wij althans handelen gelijk wij zouden wenschen behandeld te worden.

Ik roer de vraag van monarchie en republiek niet aan. Die vraag is voor mij eene zeer ondergeschikte vraag, eene quaestie van vorm en van tractement. Zelfbeheer is ook met den monarchalen regeringsvorm volkomen bestaanbaar.

In het geschetste streven van den tijd *waar* en *valsch*, *bereikbaar* en *onbereikbaar*, *regtvaardig* en *onregtvaardig* te onderscheiden en het regtvaardige en bereikbare tot stand te brengen, is in mijn oog de taak der liberale politiek. In het jaar 1848 dreigde een ernstig conflict in ons land tusschen de oude vormen en den nieuwen geest, en het is de onvergankelijke verdienste van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dat hij in die dagen tusschen die oude vormen en dien nieuwen geest het aanknoopingspunt heeft gevonden en een nieuwen toestand heeft helpen in het

leven roepen, die aan de beginselen der historische rigting voldeed. Hij heeft een stap voorwaarts gedaan, waarop niet kon worden teruggekomen. Maar het is eene dwaling, dat met dien eenen stap de strijd reeds voor goed zou zijn volstreden. Die strijd heeft zich hernieuwd en vooral in onze dagen is hij weder aan de orde. Ook nu zijn er krachtige adspiratiën werkzaam, waaraan de oude levensvormen niet voldoen; het ware onwetendheid dit te ontkennen. Er bestaat op dit oogenblik in ons land eene klove tusschen Regering en volk, eene klove die zich verwijdt, en het bewijs daarvan is de toenemende *moedeloosheid*, het toenemende *scepticisme* op politiek gebied.

Er is hervorming noodig op het gebied van het regtswezen, in belasting- en in militaire zaken, maar die hervormingen komen niet tot stand. Het Nederlandsche volk heeft het gevoel van niet meer te *kunnen* wat het *wil*. Die toestand is ernstig genoeg om naar de oorzaak te vragen. Er zijn velen die de oorzaak meenen te vinden in de aanwezigheid op politiek gebied van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Ik verschil ten eenenmale van hen. In ons staatsleven zijn niet te veel mannen van talent. Het bestreden gevoelen leidt tot het ostracisme, eene instelling, die ik altijd heb beschouwd als een wapen van de middelmatigheid tegen het talent.

Maar waarin ligt dan de oorzaak? In de *dwaling* van het volk omtrent de rigting en de bedoelingen van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Gisteren verklaarde de geachte spreker uit Dordrecht, de heer Bredius, zulks van zichzelven. Het liberale deel der natie kiest liberale afgevaardigden in voldoenden getale om overwigt uit te oefenen, om krachtig voorwaarts te streven. Het verwacht dat het eminente hoofd der liberale partij die partij tot de overwinning zal voeren en hij voert ze niet eens ten strijde. De liberale rigting, zooals ik ze opvat, had overwegenden invloed zoo niet *in* dan toch *op* het afgetreden Kabinet. Dit Kabinet is gevallen, misschien door mindere energie en kracht bij de personen. Ik zal dit punt laten rusten, maar zeker is het, dat er ook was onwillige medewerking en tegenwerking bij een deel der liberalen. Die onwillig medewerkende, die tegenwerkende rigting heeft het overwigt in dit Kabinet. Dit Kabinet is ook een

Kabinet van liberalen, maar van *tevreden* liberalen, van liberalen, die niet zoo innig als wij de noodzakelijkheid van hervorming inzien. En een tevreden liberaal, een liberaal, die de noodzakelijkheid van hervorming niet krachtig gevoelt, is hij niet de conservatief in den goeden zin des woords. Die dwaling bij de Nederlandsche natie moet worden weggenomen. Het verschil, dat bestaat tusschen twee stroomen in de liberale partij, blijke en kome aan het daglicht en de natie zij regter. De volkskeuze wijst niet alleen de personen aan, maar ook de rigting van het beleid. Daarom doe ik het ernstig verzoek aan de Regering, om de plannen die zij heeft *niet* te verbergen. Spreek rond en krachtig uit op ieder terrein, wat gij wilt. Laten wij niet blijven staan voor verklaringen als wij vinden in de Memorie van Beantwoording. Bijv. omtrent de belastingplannen luidt de verklaring: »Is het reeds uitgemaakt, dat de financiële politiek, door den Minister van Koloniën in zijne vroegere betrekking verdedigd, door den tegenwoordigen Minister van Financiën wordt verloochend? Of valt alleen te denken aan een door den loop der omstandigheden geboden uitstel?" Aan ons, om die vraag te doen, en aan den onderteekenaar van het stuk haar te beantwoorden. Over het kiesregt zegt de Regering: »Wenscht men te regt of in het belang der zaak, dat de Regering zich vooraf bepaald verklaard had of nog verklare, hoe zij over de uitbreiding van het kiesregt denkt?" Ja, ik wensch het en dit is noodig voor de zuivering van onze politieke atmospheer. Op militair gebied, de hoofdzaak voor de tegenwoordige Regering, luidt het: „*afdoende* maatregelen worden voorbereid." Welke zijn die afdoende maatregelen? De Minister van Oorlog geeft in zijne Memorie eenige aanwijzingen over veranderingen in de militiewet. Ik heb allen eerbied voor den Minister van Oorlog, ook voor zijne zelfstandigheid, maar ik neem de vrijheid op te merken, dat eene voordragt tot wijziging der militiewet niet alleen van hem, maar in de eerste plaats van den Minister van Binnenlandsche Zaken moet uitgaan, en in de stukken van het Kabinet of van den Minister van Binnenlandsche Zaken vindt men daaromtrent niets.

Waarheid omtrent de plannen der Regering, dat is het wat ik ernstig en met aandrang verzoek.

Ik zal mijnerzijds in eenige details aantoonen, dat dit Kabinet bij zijne tegenwoordige gedragslijn van liberale zijde geene ondersteuning verdient.

Men twijfelt wel eens aan mijne liberaliteit. Men voegt er daarom, van mij sprekende, een woordje bij. Men noemt mij: geavanceerd liberaal; eene qualificatie, die ik *niet* accepteer. Maar juist omdat anderen twijfelen, zal ik bij het kritiseren van de Regering niet alleen op mijn eigen oordeel vertrouwen.

Ik zal de getuigenissen van anderen inroepen, ofschoon ik met leedwezen citaten gebruik en daarvan geene gewoonte maak. Ik heb ter vergelijking der gedragslijn van de Regering met hetgeen den naam draagt van liberale politiek, geen beteren maatstaf kunnen vinden dan de „Politieke beschouwingen", door eenige liberalen — en ik weet niet juist wie — in onderling overleg tijdens het bestuur van het Ministerie Heemskerk Az. uitgegeven. In die beschouwingen vind ik, blijkens de voorrede, namens meerdere liberalen de politiek der liberalen ontvouwd. Van twee stukken, die ik meermalen zal aanhalen, zijn de schrijvers bekend; althans het publiek gerucht wijst sedert dien tijd nooit een anderen naam aan; de financiële beschouwingen acht men van de hand van den heer Betz, terwijl die over de buitenlandsche politiek geacht worden van den heer Olivier te zijn. Deze beide mannen, twee der getrouwste volgelingen van dezen Minister van Binnenlandsche Zaken, kan ik oproepen zonder in persoonlijke quaestiën te vervallen, en ik meen hunne zienswijze wel als maatstaf te mogen bezigen.

Er is meer. Deze brochures zijn verschenen in een tijd, toen het volk meermalen is geraadpleegd; en, afgaande op hetgeen ik in eigen kring heb gezien, weet ik, dat de liberale partij destijds daaraan ondersteuning had te danken, dat men meende door het kiezen van liberalen de politiek, in die brochures ontwikkeld, aan het bestuur te zullen brengen. In die brochures ligt eenigermate eene verbindtenis tegenover de natie.

Ik zal nu achtereenvolgens de politiek der Regering beschouwen op militair en op financiëel gebied; het militair terrein vooral ook in verband met het feit, dat men voor de militaire zaken andere gewigtige volksbelangen achterstelt, zich beroepende op

den ernst der omstandigheden. Thans wordt ons voorgesteld eene verhooging van het oorlogsbudget, — als men in aanmerking neemt den invloed van den post voor de maréchaussée en van de weglating der door den Minister van Mulken voor de verdediging der Utrechtsche linie bestemde gelden, — van circa een millioen. Tevens als voorloopige maatregel een wets-ontwerp tot meerdere oefening der schutterij, dat reeds in werking moest zijn, doch welks tot stand komen tot dusverre nog zeer onzeker is.

Vóór ik dit punt bespreek herinner ik, dat ik reeds vóór 1½ jaar van deze plaats heb aangedrongen op het invoeren van den algemeenen localen *oefenings*pligt, te onderscheiden van algemeenen dienstpligt; dat mij dus niet kan treffen het verwijt van eene absolute weerloosheid van ons land te willen. Er zijn onder de liberalen verdedigers van eene politiek van weerloosheid. Tot die politiek zal ik niet medewerken; ik voor mij wensch, dat de Nederlandsche volkskracht zich op ieder terrein ontwikkele, ook op physiek terrein, en de collective physieke ontwikkeling des volks is in mijn oog de militaire ontwikkeling. Ik wensch verhooging van de physieke krachten van ons volk in verband met zijne geheele ontwikkeling. Maar niets is onnatuurlijker en ook gevaarlijker, dan de politiek die de Regering volgt. Ik moet hierover uitweiden, omdat hierin een essentiëel verschilpunt ligt.

In Julij van het vorig jaar vertoonde zich een dreigend onweder; men nam daartegen maatregelen. Ik heb toen de vrijheid genomen, van deze plaats aan de Regering en Volksvertegenwoordiging te zeggen: dat is *niet* het onweder wat ons dreigt, maar let op een ander; het gevaar ligt niet in dezen oorlog, maar in het onweder, dat nu zijne bliksemschichten in het ongelukkige Frankrijk slingert. Nu wil de Regering zich nog tegen het afgetrokken onweder wapenen en verkiest zij het andere meer en meer dreigend onweder niet te zien. Om het ongelijk van de Regering aan te toonen, moet ik bij onze *internationale* en onze *sociale* positie stilstaan.

Men beschouwt den tegenwoordigen toestand van Europa in mijn oog dikwijls te pessimistisch; ik voor mij vind daarin zeer sterke lichtpunten, zoo sterk zelfs, dat ik zou durven beweren

dat de politieke toestand van westelijk Europa nooit zoo natuurlijk is geweest als thans. Al de beroeringen, die in onze eeuw hebben plaats gehad, zijn de gevolgen geweest der miskenning van den eenheidsdrang in Duitschland en in Italië. Frankrijk wenschte in die landen een toestand te handhaven, welken de bewoners dier landen zelven niet verlangden. Verder bemoeide zich het Weener tractaat met de inwendige organisatie der rijken, bepaaldelijk van Frankrijk; in de eenheid van Duitschland en van Italië, in de erkenning van de politiek van non-interventie waar het geldt vraagstukken van inwendige organisatie, ligt eene groote verbetering van den algemeenen toestand.

Hoe men van een Nederlandsch standpunt over de nederlaag van Frankrijk kan treuren, is mij onbegrijpelijk, want het is de nederlaag eener politiek, waartegen gedurende eeuwen onze Republiek met hare beste krachten strijd heeft moeten voeren. Ik behoef alleen de jaartallen 1672 en 1810 te noemen om aan te toonen, dat die politiek dreigend was voor Nederland. Wat zou het gevolg geweest zijn, indien deze oorlog voor Frankrijk gunstige resultaten had opgeleverd? Indien Frankrijk na vernietiging van de eenheid van Duitschland de Rhijnprovinciën bezet had, zou dan de toestand van België houdbaar zijn geweest en ons volksbestaan niet eveneens met vernietiging bedreigd zijn als in den aanvang dezer eeuw?

Tegenwoordig worden zoo vele ongunstige stemmen vernomen, dat ik niet weet of mijne stem daartegen in deze Vergadering genoegzaam gewigt in de schaal kan leggen; maar zeker is het, dat het volksbewustzijn aan mijne zijde is. Want in den tijd, toen de overwinning van Duitschland het zekerst was, in September van het vorige jaar, is niemand opgekomen tegen het ophouden van alle wapening: in die overwinning, gevoelde Nederland, was geen gevaar voor ons gelegen.

De verschillende rigtingen, welke tegenwoordig angst voor Duitschland en afkeer voor zijn politieken toestand trachten op te wekken, hebben geen van allen mijne sympathie.

Die angst, die vrees is de dochter der onkunde. Wanneer men verrast wordt; wanneer gebeurtenissen plaats grijpen, waarvan men de oorzaak niet kent, dan ontstaat er vrees en angst; maar

wanneer de zaak volkomen plaats grijpt, gelijk men verwachtte, dan is er geene reden voor vrees. Ook is het spreekwoord bekend: de vrees is eene slechte raadgeefster. Een Spaansch dichter, Calderon, zegt: „het gevaar te ontvlieden is het lokken van gevaar."

Dit is hier het geval. Wantrouwen onzerzijds wekt wantrouwen bij de Duitschers. Wij spreken, en vergelijkenderwijze teregt, van de groote magt van Duitschland, maar de Duitschers gevoelen dat zij bij die groote magt ook eene zware taak hebben. De Duitsche militaire partij weet, om het militair element te doen bovendrijven, geene andere snaar te tokkelen dan de pligt van Duitschland, om opgewassen te zijn tegen de taak, welke op Duitschland, het hart van Europa, rust. „Wij zijn beducht," zegt daar die partij, „voor een wrokkend Oostenrijk en Frankrijk, voor „een Rusland, over welks politiek wij evenmin gerust zijn; en er „zijn kleine natiën rondom ons, die allen zich wapenen."

Indien wij dus onzerzijds vertrouwen koesteren, dan geven wij steun aan de partij in den Rijksdag, die tegen het overheerschend militair element optreedt; zoo niet, dan geven wij kracht aan de partij, wier overwigt wij niet willen.

In 1867 was het *liberaal* aldus te spreken. Toen schreef de heer Olivier de volgende woorden: »Hetzij nu die vrees weder was een »gevolg van het *ligtelijk beangstigde hoofd* van den heer van Zuylen, »hetzij graaf Von Bismarck de zaak bij het regte eind had, toen »hij in de vrees van den heer van Zuylen slechts een middel zeide »te zien, om de verhoogde begrootingen van Marine en Oorlog door »de Staten-Generaal te doen aannemen," etc.

Deze woorden brengen mij geleidelijk tot eene tweede kategorie van personen, die den angst opwekken: de belanghebbenden bij het hooge budget van oorlog, hetzij uit eigen voordeel, hetzij uit lust voor soldaatje spelen, hetzij uit politieke kansberekening. Geene dezer kategoriën heeft mijne sympathie.

Eene derde kategorie van hen, die wantrouwen tegen Duitschland opwekken, bestaat uit de ultramontanen; zij zien ongaarne zich eene zoo groote kracht vereenigen, die niet aan Rome gehoorzaamt. Ook deze heeft mijne sympathie niet.

Eindelijk is er nog een man, op wiens oordeel ik prijs stel, die ook wantrouwen zaait tegen Duitschland. Zijne stem wordt ge-

rekend als eene uiting van de publieke opinie in Nederland, en er wordt veel van hem in zekere kringen in Duitschland gelezen. Ik bedoel den heer Groen. De heer Groen is met het resultaat niet ontevreden, maar de barensweeën van het Duitsche Rijk zijn hem te geweldig geweest; hij had gehoopt dat dit resultaat op eene andere, zachtere wijze ware verkregen Ik geloof, de politieke carrière van den heer Groen overziende, dat hij het mag betreuren niet dieper doordrongen te zijn geweest van het woord dat in zijne kringen nog al eens herhaald wordt: »Heer, Uwe wegen zijn niet »onze wegen." Wanneer Gods weg niet naar Groens zin was, dan meende hij dat de geschiedenis op hare schreden zou moeten terugkeeren om het nog eens anders te maken; hij dacht er niet aan, dat zijne inzigten falen konden.

Men heeft er tegen, dat er in Duitschland geen vrijheid bestaat, tenminste niet zooveel vrijheid als in Nederland. Ik wil niet treden in eene vergelijking, ofschoon velen van hen, die het zeggen, den Duitschen toestand niet kennen; maar men moet toch ook in aanmerking nemen de kansen van vermeerdering en vermindering. Wanneer ik nu naast elkander leg het besluit van den Duitschen Rijksdag tot goedkeuring der politiek van non-interventie, ook tegenover Italië, waarbij geen enkel feodaal zelfs met de ultramontanen stemde, en de resultaten van de discussiën over de interpellatie Kerstens en de stemlijst over de daaruit voortgevloeide motiën, dan zijn de kansen voor vermeerdering van vrijheid in Duitschland grooter dan hier. Mijne meening is, dat men alleen door fouten van onze zijde gevaar van de zijde van Duitschland te vreezen heeft. Men kan doen als in 1867; men kan, als de Deensche koning in de sage, zijn stoel plaatsen waar de vloed zal komen; maar men kan ook zorgen dat men blijft waar men is, en dan blijft men veilig.

Ik kan in verdere uitweidingen treden, maar ik geloof door deze korte aanduidingen de Vergadering te hebben overtuigd dat mijne meening omtrent deze zaak niet het gevolg is van eene oppervlakkige gedachte, maar dat ik ernstig en lang heb nagedacht over deze zaak, eer ik in deze Vergadering aldus mijn geringen invloed in de schaal leg tegenover dien van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Maar ik heb ook gelezen wat die zelf

in vroegere tijden geschreven heeft. Ik meen te mogen aannemen, dat in hetgeen hij vroeger over de betrekkingen tusschen Duitschland en Nederland heeft geschreven, betere inzichten te vinden zijn, dan die waarvan zijne tegenwoordige politiek getuigt.

Ik kom thans tot het tweede punt: onze sociale positie.

Wij zien in Frankrijk een conflict, wanneer men het niet oppervlakkig beschouwt, van *ernstige* beginselen. Men oordeelt daarover onregtvaardig, wanneer men blijft stilstaan bij de wreedheden en verkeerdheden die daar voorvallen. Men vergete toch niet, dat in de beweging, die ons volksbestaan heeft gevestigd, ook vele wreedheden en onregtvaardigheden zijn gepleegd en dat onze dorpen ook niet belust waren op een bezoek van de Watergeuzen. Toch werd door middel van dien hevigen strijd een beginsel gegrondvest, dat wereldveroverende kracht had. De toestand in Parijs in 1792 was ook niet aangenaam. De *Terreur* van die dagen verspreidde ook schrik in Europa. Dit neemt niet weg, dat drie jaren later de Franschen bij menige naburige natie, en ook bij ons, als bevrijders werden ingehaald. Dus men oordeele niet alleen naar den uiterlijken schijn. Men vrage, welke beginselen aan deze beweging ten grondslag liggen. Naar de weinige betrouwbare aanduidingen, welke men over die beweging heeft, is niets meer verkeerd, dan dat men daarin eene communistische beweging ziet. Ik vind veeleer in de leidende gedachte dier beweging de beginselen terug van den grootsten tegenstander der communisten; van den man, die in 1848 en 1849 met zijne welsprekende woorden en met de pen het communisme in Frankrijk bestreden heeft, van Bastiat. Hij heeft een stukje geschreven, door allen als een juweeltje geroemd, zijn klein geschrift over den Staat. Men vindt daarin eene definitie, welke ik niet woordelijk kan aanhalen, omdat ik het stuk niet dadelijk in mijne bibliotheek kon vinden, maar die hierop nederkomt, dat de Staat een middel is, waardoor de een verkrijgt wat de ander betaalt; een middel van berooving, waardoor van den een genomen wordt, wat aan den ander wordt gegeven. Dien toestand wil men doen ophouden. In mijn oog is het eene reactie van de arbeidende klasse in engeren zin tegen de van het budget levende klasse. Men wil afschaffen het budget van eeredienst; men wil niet langer dat de priester leve ten koste van

het algemeen; afschaffen het staande leger; men wil niet langer dat de militaire kaste leve op kosten van het algemeen. Dat is Bastiatsch. Dat is ook *liberaal*, volgens de »Politieke beschouwingen", volgens den schrijver, die over het vraagstuk der defensie geschreven heeft, de naam is mij onbekend. Hij schrijft: »De »priesters en de legers, Buckle heeft dat met zooveel talent aan»getoond, zijn altijd de twee groote oorzaken geweest van het ver»val der Staten."

En wie zal hier in het strijdperk treden tegen het betoog van Buckle?

Men heeft zeer gelagchen om het besluit der Commune, waarbij het afbreken van de zuil op de Place Vendôme gelast werd. Ik vind daarin een grootsche gedachte, zoo grootsch dat de volken van onzen tijd schier niet in staat zijn haar te bevatten: de gedachte, dat de monumenten van *overwinningen* monumenten zijn van *barbaarschheid*, die hoogstens in een oudheden-kabinet zouden mogen bewaard worden.

In het besluit der Commune tot bevordering van den coöperativen ondernemingsvorm vind ik een vergrijp, maar in de *zeer* exceptionele omstandigheden een kleiner vergrijp tegen gezonde oekonomische beginselen, dan in het in den weg leggen van moeijelijkheden aan die ondernemingen, gelijk in ons land, waar zij met vele bezwaren te worstelen hebben om als regtspersoon erkend te worden.

De Minister van Justitie zal mij toegeven, dat eene arbeiderswinkelvereeniging alleen bij gunst en langs omwegen regtspersoonlijkheid erlangen kan. Op dit bezwaar is gewezen in het adres van eene vergadering, die gehouden werd ter bespreking van de sociale quaestie.

Waarom nu is de strijd zoo hevig juist in Frankrijk?

Ik vind de oplossing hierin: vooreerst in de groote talrijkheid van de klassen, die aldaar van het budget leven: priesters en officieren; ten tweede in de wanverhouding tusschen de indirecte belastingen en de directe, zoodat het hooge budget van Frankrijk voor 't grootste deel op de schouders van de lagere volksklassen drukt.

Eindelijk in de derde plaats, omdat de overdreven centralisatie

de bevolking er aan gewend heeft om alles van den Staat te verwachten.

Deze oorzaken zijn niet specifiek *Fransch*; maar overal waar de staatsinrigting naar Fransch model geschoeid is, dreigt het gevaar voor bewegingen, zoo als thans in Frankrijk voorvallen.

De goede liberale politiek is dat men tracht, overeenkomstig de leer van Bastiat, die fouten in de staatshuishouding te vermijden.

In de eerste plaats behoort men naar mijn inzien een militair systeem te kiezen, dat geoefende burgers en geen militaire kaste vormt. Wanneer ik van *kaste* spreek, zie ik niet voorbij, dat voor een aantal militaire betrekkingen de volle arbeid van een mensch gevorderd wordt. Daarvoor zal men speciale officieren moeten behouden; maar anders geloof ik dat men de rigting zal moeten volgen, aangewezen door ons geacht medelid, den heer Stieltjes, en het stelsel van militie-officieren zal moeten aannemen. Verder zou men in de inrichting van het militaire systeem moeten streven naar zuinigheid en alle parade bij het leger wegnemen. Het is voor mij eene groote grief tegen de Regering, dat zij, de militaire zaken ernstig aan de orde stellende, niets anders weet te doen, dan voor het bestaande, op Fransche leest geschoeid, de uitgaven uit te breiden, terwijl wij, bij hetgeen de Minister van Oorlog doet of voorheeft, nergens een spoor van streven tot bezuiniging op het overtollige vinden.

In de tweede plaats moet de verkeerde toestand te keer gegaan worden, door met naauwlettendheid het belastingstelsel te herzien en de indirecte belastingen meer en meer in directe te veranderen. Op dat punt zondigen wij grootelijks, want sedert 1830 zijn hier te lande de accijnzen per hoofd vermeerderd van circa *f* 4 tot circa *f* 7, terwijl de directe belastingen stationair zijn gebleven, ja zelfs per hoofd iets zijn achteruitgegaan.

Meer ondergeschikte punten zijn, dat men de toeneming van de budgetten van eeredienst stuite, eene zaak, die onder de liberalen ook niet nieuw is, en dat men de belemmeringen voor de arbeidersvereenigingen en de coöperative associatiën *ten spoedigste* wegneme. Ik neem de vrijheid hier eene vraag aan den Minister van Justitie te doen. In antwoord op mijne onlangs gehoudene

interpellatie heeft de Minister gezegd, dat hij *spoedig* een wets-ontwerp over het onderwerp, dat ik in die interpellatie behandeld heb, zou indienen en dat dit woord *spoedig* bij hem eene eigenaardige beteekenis had. Ik hoop niet, dat ik gedwaald heb in mijne opvatting, dat de Minister de bedoeling had de gedachte op te wekken, dat het bedoeld wets-ontwerp binnen *korteren* tijd zou inkomen, dan uit de belofte van *spoedige* toezending zou worden afgeleid. Ik moet het echter vreezen.

Dan breide men verder het kiesregt uit, vooral tot fnuiking van het plutokratische element, de geldheerschappij, die bij de herziening van 1848 te sterk in ons staatsbestuur gebleven is. Ik heb inzonderheid het oog op het hooge cijfer van den census in de steden.

Ik moet hier in beantwoording treden van den heer Smidt, die gisteren over dit onderwerp het woord heeft gevoerd. Die geachte spreker wilde eerst de belastingen wijzigen en dan het kiesregt hervormen. Ik wenschte eerst het kiesregt uit te breiden en dan de belastingen te hervormen, waaruit dan weder nieuwe verbeteringen in het kiesregt zullen voortvloeijen. Ik wil den geachten spreker de vraag doen, of hij zich wel rekenschap heeft gegeven van de oorzaak, waarom op het gebied der belastingen van 1849 tot 1871 zoo weinig is tot stand gebragt, niettegenstaande reeds de Vergadering van 1849, evenzeer als wij, van de noodzakelijkheid van eene ingrijpende hervorming van het belastingstelsel overtuigd was.

In mijn oog is *dit* de reden, dat de *belangen* van het kiezersligchaam te zwaar wegen; niet dat de leden dezer Vergadering hunne overtuiging geweld zouden aandoen, maar de kiezers zorgen wel dat zij niemand kiezen, die in hunne overtuiging op dit punt niet deelt.

In den moeijelijken tijd, dien wij in den afgeloopen zomer beleefden, heeft de toenmalige Regering aan deze Vergadering manschappen en geld gevraagd. De Vergadering stond de manschappen toe, maar met het geld had het geen haast. Indien eens hier geene andere volksklasse vertegenwoordigd ware dan die, waaruit de miliciens voortspruiten, zou men misschien het verschijnsel zien, dat er omgekeerd gezegd ware: „wij staan toe dat de schat»kist gevuld worde, maar wij zullen met opkomen wachten tot

»dat er meer gevaar is". En eene Vergadering, waarin alle belangen van het volk harmonisch vertegenwoordigd waren, had voor manschappen en geld beide gezorgd.

Ik moet verder den geachten spreker en hen, die het met hem eens zijn, vragen of ook hij niet erkent de *politieke* noodzakelijkheid der regeling van dit onderwerp. Hij weet misschien niet al wat daarover is voorgevallen. Een paar jaar geleden is hier door den heer Heemskerk Az. en eenige andere leden van de conservative en clericale partij een voorstel gedaan tot verlaging van den census. Dat voorstel is buiten overweging gelaten, op grond dat het was ingediend als amendement op een wets-ontwerp, waarbij het niet behoorde, maar het werd toch dadelijk ondersteund door den heer van de Putte en mij, en wel door den eersten met de dreiging, dat de Regering, als zij zelve geen voorstel deed, van deze zijde een voorstel tot verlaging van den census te wachten had. De heer Thorbecke, toen lid der Kamer, van wien eene motie uitging om het voorstel van den heer Heemskerk te ecarteren, kon toch niet nalaten daarin op te nemen de woorden: „der overweging waardig". Men mag daarom ook onderstellen, dat zijne overwegingen op dit punt reeds van af dien tijd dagteekenen. Daarop werd in de eerstvolgende Troonrede van Regeringswege de herziening van den census aangekondigd. Het wets-ontwerp bleef eenigzins lang uit; ik drong in een dagblad daarop aan; de geachte spreker uit Gorinchem interpelleerde hier in de Kamer en het gevolg was, dat een wets-ontwerp werd ingediend. Let men bovendien nog op het feit, dat bij voorbeeld de kiesvereeniging *Burgerpligt* te Amsterdam en andere kiesvereenigingen dit punt op hare programma's gesteld hebben, dan is er werkelijk *politieke* noodzakelijkheid, omtrent deze quaestie eene beslissing te nemen. Wij leven hier onder de werking van het *parlementair* stelsel; geene Regering zou hier durven optreden, als zij niet zeker was van den steun van de meerderheid dezer Kamer. En nu vraag ik, welken steun levert, bij die van verschillende zijden uitgegane verklaringen omtrent het kiesregt, de meerderheid in deze Kamer op? Als het kiesregt werd herzien overeenkomstig den wensch van zoovelen, dan kon ligt de meerderheid minderheid worden en omgekeerd. Eene Regering die,

bij den tegenwoordigen toestand van het kiesstelsel, op de meerderheid van deze Vergadering steunt, staat niet vast; zij staat wel op een hoog standpunt, maar zonder voet. Daarin ligt de politieke noodzakelijkheid, dat dit onderwerp worde afgedaan, of dat deze Kamer door verwerping van een voorstel de verklaring aflegge, dat de kieswet goed is. Maar daarvoor zou ook de geachte spreker uit Assen wel terugdeinzen.

Nog in een ander opzicht moet ik mij eene kritiek van zijne rede veroorloven. Die geachte spreker heeft het doen voorkomen, alsof een uitbreiding van het kiesrecht voornamelijk tappers en dergelijke personen tot de kiesbevoegdheid zou brengen. Ik verwijs den geachten spreker naar den staat, welken ons geacht medelid uit Gorinchem bij de begrooting heeft ingediend en waarin eene vergelijkende tabel voorkomt van de beroepen der kiezers in 's-Gravenhage voor de Tweede Kamer en voor den gemeenteraad. De geachte spreker zal bij inzage van die tabel zien, dat onder de nieuwe kiezers de tappers slechts een klein getal uitmaken. De geachte spreker zou die woorden niet gebezigd hebben, als hij den staat had ingezien.

Nu zal misschien menigeen zeggen: kan men niet door eenvoudig eene liberale politiek te volgen, de gevreesde sociale quaestie wegnemen? Een ziekelijk ligchaam kan door beter diëet tot gezondheid teruggebragt worden, vooral indien de kwaal, de malaise, uit eene verzaking van een goed diëet is ontstaan. Men kan met eenvoudige liberale politiek geene genezing aanbrengen wanneer men de zaak zoo ver laat komen en de verwaarloozing van een goed diëet zoo ver voortzet, dat eene ijlende koorts ontstaat. Voor eene bedachtzame liberale politiek is alleen plaats wanneer de aandrang van buiten niet te sterk is. Het is eene dwaasheid iets van liberale politiek te verwachten, wanneer overmoed uit wanhoop geboren aan de eene zijde staat en aan de andere zijde verlegenheid en vrees heerschen. De klove, die onmiskenbaar is, wordt verwijd wanneer men stilstaat, en wil men dan later den toestand beheerschen, dan moet de brug veel langer zijn. De Regering slaat den averegtsverkeerden weg in om den toestand te verbeteren, door de uitgaven voor Oorlog te verhoogen, door den last voor de *tegenwoordige* miliciens te vermeerderen, door het

aantal van het budget levende officieren te vermeerderen. Wat men op dien weg aan militaire kracht wint, dat verliest men dubbel door vermeerdering van ontevredenheid. Wanneer de Minister van Binnenlandsche Zaken door zijn talent en zijn prestige de maatregelen weet door te drijven, welke thans zijn voorgesteld, dan zou ik vreezen dat hij het nog eens kan beleven dat hij, even als koning Basilius in Caldérons tooneelspel »Het leven een droom", moet uitroepen:

»En ik die 't land der vad'ren dacht
»Voor oproer en verderf te hoeden:
»Ik zelf ik voerde 't te gemoet
»Den ondergang, dien 'k dacht te ontkomen."

Wat dit punt betreft was mijne zienswijze liberaal in 1867. Toen de toenmalige Minister het voorstel deed of althans het uitzigt opende op vermeerdering van het oorlogsbudget met eenige millioenen, kwam de schrijver van de brochure »Het vraagstuk der defensie" (eene der meermalen aangehaalde »Politieke beschouwingen") met kracht daartegen op. Hij acht die plannen onvereenigbaar met den staat van 's lands financiën en stelt er een systeem tegenover, dat volgens zijne eigene woorden in zekeren zin kan geacht worden *het program der liberale rigting op het punt van defensie* te zijn, een stelsel dat eenige millioenen minder dan dat van het toenmalig Ministerie zou kosten. Hij geeft de denkbeelden op, waarnaar, volgens de liberale rigting die hij voorstond, onze defensie zou moeten worden georganiseerd: Ik citeer p. 125. »Een leger, dat geroepen kan worden den IJssel te verdedigen en om over de vlakke Veluwe op Utrecht terug te trekken, moet georganiseerd zijn voor den veldslag, moet hebben veel »generaals, veel cavalerie en rijdende artillerie, talrijke staven — »alles in een woord wat, in groote landen, de legers zoo kostbaar »maakt. Een leger, bestemd om in het doorsneden terrein van de »Betuwe of van Utrecht te opereren, heeft al die vertooning niet »noodig en kan op meer eenvoudigen, wij zouden bijna zeggen, »meer burgerlijken voet worden ingerigt. Het stelsel van defensie, »door ons voorgestaan leidt — tegenover het stelsel der Regering — »tot eene besparing op de gewone uitgaven voor Oorlog, die zeker

»eenige millioenen zal beloopen." Van dergelijk liberaal streven ontmoet ik geen spoor bij den Minister van Oorlog.

De schrijver schetst voorts op bladz. 144 de conservative politiek op militair terrein aldus: »Inderdaad, de conservative partij heeft »niets gedaan dan geld geven, dan de hoofden der Ministeriën van »Oorlog en Marine stijven in hun stelselloos en onvruchtbaar be»heer. Als de onnadenkende moeder, die aan haar kind zooveel »geld geeft als het verlangt, maar nooit vraagt welk gebruik het »daarvan heeft gemaakt en daardoor den grond legt tot zijn later »bederf — zoo heeft de conservative partij aan de Ministers der »militaire Departementen steeds gegeven wat zij vroegen, zonder »zich er ooit om te bekommeren wat verkregen werd voor al het »geld, dat men de natie liet opbrengen. En zoo heeft ook zij niets »dan nadeel gedaan aan hetgeen zij als haar kind beschouwde, — »heeft zij het defensiewezen in den treurigen toestand gebragt, »waarin het thans verkeert."

Van zoodanige conservative *liefde* voor de militaire zaken weet ik den Minister van Binnenlandsche Zaken niet vrij te pleiten, als hij zijne uiterste krachten aanwendt om een paar ton op zijne begrooting te besparen, en toelaat ruim een millioen in den afgrond der militaire uitgaven te storten.

Een geleidelijken overgang van het militair tot het financiëel gebied vormt een citaat uit de brochure van den heer Betz, waarvan ik de overweging den tegenwoordigen Minister van Financiën bijzonder aanbeveel, daar ik die woorden op hem toepasselijk acht.

»Maar de heer Schimmelpenninck miskent, naar het mij voor»komt, ten eenen male de roeping van den Minister van Financiën »tegenover zijne ambtgenooten. In plaats van actief op te treden, »is hij volmaakt lijdelijk. In plaats van den sleutel der schatkist »met stevige hand vast te houden, zien wij hem het meesterschap »over de schatkist, als het ware, opdragen aan zijne krijgskun»dige ambtgenooten en zich rustig neêrleggen bij hetgeen deze ver»langen."

Dat was niet de meening van den heer Betz alleen, maar hij citeerde ook het gevoelen van den heer Dullert, die in de discussie welke daar wordt aangehaald, volgens den heer Betz, den naam

van bedachtzaam financier verwierf en toen zeide: »Een Minister »van Financiën moet zoo goedgeefsch niet zijn; hij is daar — om het »eens triviaal uit te drukken — om den duim op het laadgat te »houden," en verder: »Ik geloof, dat de Minister van Financiën »er op moet passen, of het zal spoedig geschieden, dat de militaire »zaken worden hoofdzaken en de financiën nevenzaken."

Ik geloof niet dat de heer Dullert, toen hij deze woorden sprak, aan de mogelijkheid gedacht heeft, dat de tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken met het programma zou optreden: »mi»litaire zaken hoofdzaak, al het andere bijzaak."

Zulk een programma kan niemand goedkeuren, die van de waarheid is doordrongen, die de tegenwoordige Minister van Financiën door zijne korte ondervinding misschien nog niet genoeg kent, welke de heer Betz in dezer voege uitdrukt: »een Minister van Finan»ciën, meer dan een zijner ambtgenooten, weet daarenboven, dat »menige gulden die in de schatkist komt, onder verzuchtingen en »tranen wordt opgebragt."

Tot het financiële punt overgaande moet ik vooraf herinneren, dat in 1867 voor het eerst de raming der uitgaven de raming der middelen overschreed, maar toen was het geval niet zoo bedenkelijk als op dit oogenblik, want toen was de raming der middelen nog hooger dan die der uitgaven, wanneer men onder deze de uitgaven voor den aanleg van spoorwegen niet mederekende.

Nu is de krisis eene andere phase ingetreden. Ons wordt voorgesteld om niet slechts acht millioen voor spoorwegen. maar ook een bedrag van *f* 1.500.000 daarboven door schatkistbiljetten te dekken. Wij staan hier dus voor het feit, dat de raming der gewone uitgaven, behalve die voor de spoorwegen, niet door de geraamde gewone middelen kan gedekt worden, en dat men, om ze te dekken, tot leenen in den vorm van schatkistbiljetten zijne toevlugt moet nemen. Daardoor meen ik dat het beginsel verloochend wordt, hetwelk de tegenwoordige Minister van Koloniën, de heer van Bosse, steeds was toegedaan. Men heeft gezegd dat die Minister zou staan of vallen met zijn ontwerp omtrent eene inkomstenbelasting; ik heb dit nimmer van hem begrepen, maar wel van hem gehoord, dat hij zou staan of vallen met de leer dat militaire uitgaven niet door leeningen mogen gedekt worden.

Omtrent dit punt laat ik wederom den heer Betz het woord. Hij zegt bladz. 49: »Worden, — nu men onze huishouding duur»der gaat maken — ook bij tijds de middelen opgezocht en aan»gewezen om daaraan het hoofd te bieden? Neen; en dat is nu »juist, wat mij, boven alles, voor de toekomst met zorg vervult. »De houding van den Minister van Financiën en van de conserva»tiven tegenover de middelen, is met enkele woorden te omschrijven. »Men tracht *voor het tegenwoordige*, zooveel mogelijk, zich te red»den, maar doet niets hoegenaamd voor de *toekomst*." En op eene andere plaats zegt de heer Betz: »zijne houding is de zuivere »uitdrukking van de conservative financiële politiek: leven bij den »dag zonder voor de toekomst te zorgen."

In 1867 meenden de liberalen het regt te hebben om te weten wat de Regering met de belastingen voorhad.

De heer Schimmelpenninck excuseerde zich in dezen beleefden vorm, dat hij zich voor alsnog van het aan den dag leggen eener bepaalde meening wenschte te onthouden. De Minister zegt in zijne Memorie van Beantwoording hetzelfde, met bijvoeging dat, wie hem kende, zulks zelfs niet van hem moest verwachten.

De heer van Delden, in de brochure aangehaald, komt hiertegen op. Zijne meening wordt door den heer Betz beaamd: „Ik plaats »mij op het standpunt van den Minister van Financiën en van de »geheele Regeering," zegt de heer van Delden in de zitting van 22 Februarij. „Wanneer de voorgestelde uitgaven noodig zijn »en het tekort op deze en volgende begrootingen niet kan wor»den gedekt met de bestaande middelen, dan had de Minister »van Financiën *geen dag* mogen verzuimen om maatregelen te be»ramen, ten einde de schatkist kracht en middelen te verschaffen »om te kunnen beantwoorden aan de groote eischen die aan haar »worden gesteld."

Verder zegt de heer van Delden op 22 Februarij: »Het is mijne »overtuiging dat, wanneer het Nederlandsche volk zooveel meent »te moeten ten offer te brengen aan zijne defensie tegen een »steeds problematieken vijand, het de kosten daarvan ook moet »betalen en die niet op de nakomelingschap moet schuiven, die te »harer tijd wel het hare zal te doen vinden." Zoo leeren de heeren Betz en van Delden wat een Minister van Financiën *niet* moet doen,

Het zij mij veroorloofd nu nog aan de Regeering mede te deelen wat, naar het oordeel van den heer Betz, de Minister van Financiën *wel* moet doen.

»De Vertegenwoordiging" zegt de heer Betz, „had moeten ver»nemen niet in vage, duistere, elkander weêrsprekende bewoor»dingen, maar helder en klaar, dat de natie zich belangrijke op»offeringen zou moeten getroosten, om de verdedigingsmiddelen »zoodanig in te rigten, als de Regering noodzakelijk achtte. En de »Minister had haar op het hart moeten drukken, dat van de goed»keuring van het gansche stelsel onzer defensie, — en die goed»keuring had in haar geheel moeten worden gevraagd — eene »verhooging van belastingen, naar mate de gewone uitgaven toe»namen, het onmiddellijk gevolg zou zijn. En had de Kamer dan »hare goedkeuring gehecht aan de voorstellen der Regering, dan »deed zij dit met volkomen kennis van zaken en met de weten»schap dat eene belangrijke vermeerdering van belastingen daarop »volgen zou."

»Ik weet wel," zegt de schrijver verder na deze aanwijzing van den pligt des Ministers, »het is niet aangenaam voor een »Minister nieuwe belastingen in te voeren en het is veel gemakke»lijker dit aan zijne opvolgers over te laten. Maar men is geen »Minister voor zijn genoegen en voor zijn gemak. Men is dat om »zijn pligt te doen, en de uitoefening daarvan kost inspanning en »strijd."

In 1867 onderstelde men, dat de toenmalige Regering beheerscht werd door de zucht om de verkiezingen te haren gunste te doen uitvallen; dat men vreesde de natie wakker te schudden; — ik zal geene onderstelling wagen, of zoo iets ook thans het geval zoude kunnen zijn.

Ik laat nu den heer Betz rusten, maar moet nog den Minister van Financiën twee vragen van mij zelven doen. Waarom hebt gij de voorstellen tot het heffen van eene inkomstenbelasting en tot het afschaffen van de patentbelasting ingetrokken? Ik vertel geen geheim wanneer ik zeg, dat gij u als een voorstander van dat eerste ontwerp hebt doen kennen. Waarom dan niet van den beginne af daaraan moeite besteed en het des noods gewijzigd weder aan de Kamer ingediend?

In de tweede plaats. Er blijkt uit de stukken, van u uitgegaan, dat gij, wanneer gij schatkistbiljetten noodig hebt, die niet wilt uitgeven, maar in de schatkist houden. Nu is de vraag: over welke fondsen beschikt gij dan, waarover bij de wet nog niet is beschikt? Want alle kasgelden behooren tot het spoorwegfonds of tot de Indische dienst, of tot de dienst van 1871. Gij moogt die gelden niet uitgeven tot dekking van tekorten over 1871, al is het voor schatkistbiljetten, zonder magtiging der Kamers.

Ik hoor den Minister van Financiën zeggen, dat ik de zaak niet begrijp. Wat ik bedoel is 'tgeen de Minister zegt in de Memorie van Toelichting: „Zoolang de schatkistbiljetten in portefeuille »blijven, kunnen zij geacht worden door den Staat bij zich zelf »geplaatst te zijn. Een onschadelijker gebruik is er zeker niet van »te maken." Nu is er berekend — ik laat hier de mogelijk nog te wachten Indische bijdragen over 1868 en 1869 buiten aanmerking — een tekort op de dienst van 1870 van f 2 700 000. Tot betaling der schuldeischers heeft men die som noodig. Daarvoor kan men nu de gelden nemen, die in kas zijn voor het spoorwegfonds, voor de Indische dienst of voor de dienst van 1871, en daarvoor schatkistbiljetten in de schatkist nederleggen, maar, ik herhaal het, dat mag men niet doen zonder magtiging van de wetgevende magt, die aan deze gelden reeds eene bestemming heeft gegeven. Wanneer er dus verwarring bestaat, is dat bij den Minister van Financiën.

De conclusie van mijne kritiek omtrent de voornemens der Regering op militair en financiëel terrein is, dat de politiek van deze Regering treffend gelijkt op die van het Ministerie Van Zuylen-Schimmelpenninck. Men zal zeggen: dat Ministerie had geen constitutionelen zin. In antwoord daarop vraag ik: verraadt het constitutionelen zin de Volksvertegenwoordiging en het Volk onkundig te laten van de voornemens der Regering omtrent zoo vele gewigtige onderwerpen van Staatsbestuur? En in het bijzonder: verraadt het constitutionelen zin van den Minister van Marine, wanneer hij na het votum der Kamer de quaestie van het huwelijk van zee-officieren laat zoo als zij was?

Ik draag roem op den naam van liberaal, met niets er bij en niets er af; en ik heb er steeds naar gestreefd en hoop het te

kunnen volhouden, dat bij mij altijd overeenstemming tusschen mijne woorden en daden zou blijven bestaan. Maar juist *omdat* ik *liberaal* ben, ben ik *niet ministeriëel*. Ik acht het noodig dat, bij den geschetsten staat van zaken, allen die het wèl meenen met het vaderland, de politiek van de Regering veroordeelen. Op welke wijze zal men die veroordeeling uitspreken? Door het aannemen van eene motie, die omtrent de hoofdpunten van het politiek beleid eene affirmatie behelst van de liberale beginselen? Ik ben overtuigd, dat de goede werking van het constitutioneel stelsel op overreding en overtuiging berust. In die meening zou ik ongaarne de liberalen *plotseling* in de noodzakelijkheid stellen om te kiezen tusschen de liberale beginselen en eene politieke krisis. Maar op één punt is er *periculum in mora*: de opdrijving der oorlogsuitgaven. Wanneer men de begrooting van Oorlog aanneemt en daardoor een stap met de Regering mededoet, treedt men op den weg, die naar mijne heilige overtuiging het vaderland ten ondergang voert. En het is die heilige overtuiging, welke mij genoopt heeft op te treden tegen dit Kabinet, gelijk ik in deze rede deed. Ik heb in mijn leven nog geen zoo ernstigen strijd gehad als in den laatsten tijd, nu ik de noodzakelijkheid zag om mij op politiek gebied te stellen tegenover den Minister van Binnenlandsche Zaken, voor wien ik van kindsbeen af eerbied en bewondering heb gekoesterd. Onze wegen loopen uiteen, gelijk onze jaren, maar ik ben toch zeker, menige snaar te hebben aangeroerd, die den Minister aan vroegere jaren zal herinneren; dat er menige gedachte is geuit, welke bij hem weerklank vindt, en ik ben ook overtuigd dat het eenig antwoord, dat de heer Thorbecke van de veertiger jaren mij zou kunnen toevoegen is: even als ik in dien tijd, hebt gij nu *te vroeg* gelijk.

Tegen de kritiek dezer rede repliceerde ik als volgt:

Het zal, geloof ik, weinige leden verwonderen, dat ik behoefte gevoel nog een oogenblik de aandacht der Kamer te vragen tot opheldering en beantwoording van hetgeen tegen mijne eerste rede is ingebragt.

Als voorstander, in de wetenschap en in de politiek, van de *historische* rigting — wel te onderscheiden van de *Christelijk-*

historische rigting — wil ik altijd, nevens krachtig voorwaarts streven, geleidelijke ontwikkeling, aanknooping aan het bestaande, handhaving van verkregen regten. Niemand kan in mijne woorden, geschriften of daden de minste verloochening van die beginselen vinden.

De heer Fransen van de Putte heeft mij in den mond gelegd, dat ik het budget voor de Eerediensten zou willen afschaffen. Dit zou in strijd zijn met het beginsel van eerbiediging van verkregen regten. De beschuldiging rust dan ook eenig en alleen op een misverstand. Ik heb alleen aangeraden stuiting der *toeneming* van dit budget.

Wanneer ik genoodzaakt ben oppositie te voeren, voer ik altijd eene *opbouwende* oppositie. Alvorens den minsten eisch te doen, overweeg ik bij mij zelven of de eisch uitvoerbaar is en of ik, gezeten op de plaats van dengene tot wien ik mij rigt, het gevraagde zou doen. Iets eischende, wijs ik tegelijk, in den regel uitvoerig, in hoofdtrekken de uitvoerbaarheid aan van hetgeen ik vorder. Ik herinner slechts, wat het financiëel gebied betreft, aan het geschrift dat ik nu reeds anderhalf jaar geleden aan de Kamer aangeboden heb.

Met dien trek voor opbouwen, hangt ook zamen mijne voorliefde voor het regt van initiatief, waarvan ik, naar 't oordeel van menigeen, reeds te veel gebruik gemaakt heb, en evenzoo mijne voorliefde voor amendementen. Zelden bestrijd ik iets zonder het betere te formuleren.

De heer 's Jacob heeft, terwijl hij op mij doelde, gevraagd: »zouden hij en zijne vrienden, zoo hij ze heeft, (*zoo hij ze heeft?*) »aan het bewind gekomen, en met de verantwoordelijkheid der »uitvoering belast, bij magte zijn om $^{1}/_{10}$, zelfs $^{1}/_{20}$ gedeelte van »het geteekende programma uit te voeren?"

Het personele element uit de vraag verwijderende, want daar kan ik zelf moeijelijk iets op zeggen, antwoord ik gerust: dat een bekwaam Ministerie, dat wil vooruitgaan, en dat (met het oog op hetgeen men in deze Vergadering over coalitiën heeft gesproken voeg ik dit er bij) *eensgezind* is, alles zou kunnen uitvoeren wat ik ooit van deze plaats heb gevraagd, en zelfs meer.

Ik durf dit verzekeren, omdat ik weet niets te vragen dan hetgeen uitvoerbaar is.

De kracht van een politiek man ligt niet in de gaaf om eene redevoering te houden. Dan ware onwaar wat de heer Heydenryck aanhaalde: *n'est pas politique qui veut.* Om politiek man te wezen, moet men dit niet alleen *willen*, maar ook *kunnen* zijn, en het *kunnen* ligt juist in de opbouwende kracht.

Ik onderscheid van elkander opbouwende en negative kritiek, opbouwende en negative oppositie. De Minister van Binnenlandsche Zaken onderscheidt opbouwende en polemiserende, negative liberalen. Hij wenscht dat men hem onder de opbouwende rangschikke. Mag men ten aanzien van die qualificatie niet zeggen, dat zij telken dage op nieuw moet worden verdiend? En waarom neemt de Minister het begrip van liberaal zoo ruim, dat daarin plaats is voor niet-opbouwende liberalen?

Te midden van den lof, door verschillende sprekers aan mijne vorige rede toegezwaaid, en waarvoor ik hun dankbaar ben, klinkt hier in de Vergadering en daar buiten in de pers te mijnen aanzien een: »wacht u voor hem!"

Het doel van dien alarmkreet ligt voor de hand.

Iets dergelijks deden de Bonapartisten en de liberalen van de soort van Ollivier in de tijden van het plebisciet. Men wenscht te *discrediteren.* Daarom neem ik een en ander daarvan op.

In de eerste plaats een gezegde van mijn vriend, den spreker uit Appingadam, die zeide: »Ik ben niet zoo als de heeren van »Houten, Cremers en anderen, die de grondbelasting niet als be»lasting beschouwen." Die bewering is wat mij betreft onjuist. Ik heb hier en elders meermalen gezegd: ik beschouw de grondbelasting wel als belasting, doch niet als eene inkomstenbelasting. Ik beschouw ze als eene kapitaalbelasting, en wel, goed geregeld, als eene regtvaardige kapitaalbelasting. Mijne stelling steunt op eene wetenschappelijke analyse en de wetenschap beslisse tusschen den spreker uit Appingedam en mij. Maar als de wetenschap moet beslissen, waarom dan juist met betrekking tot deze quaestie twee afgevaardigden uit Groningen met name genoemd?

Als schakel van dit punt tot het punt van het kiesregt, waartoe ik overga, herinner ik de Vergadering aan eene phychologische waarheid, dat er namelijk een zeer moeijelijk te verbreken ver-

band bestaat tusschen hetgeen men voor waar houdt en datgeen wat men in zijn belang acht.

De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft gezegd, dat bij mijne opvatting van het kiesregt alleen het algemeene stemregt mij kon bevredigen. Ik ben homogeen met den heer Thorbecke van 1844. Ik heb diens woorden hier reeds eenmaal herinnerd, maar ik herhaal ze en geef ze aan de Regering op nieuw in overweging. De Minister zeide toen: »Dat het beginsel van *algemeen* »stemregt in de staatsgeschiedenis onzer eeuw ligt, schijnt even »onmiskenbaar als dat zij het gestadig, schoon trapsgewijze, tracht »te verwezenlijken." Ik reken den tijd gekomen, waarop wederom een stap op dien weg moet worden gedaan; doch ik wensch, alvorens tot het algemeene stemregt te komen, niet eenmaal, maar nog meermalen halt te houden. Ik zou thans een algemeenen census van *f* 20 voorstellen.

Ik zal over het kiesregt en de keuze van dat cijfer niet verder spreken; ik wensch alleen aan hen, die volstrekt bij de uitbreiding van het kiesregt aan de zoogenaamde capaciteiten het kiesregt willen verschaffen, te herinneren, dat zij dan door eene zeer geringe wijziging van art. 24 § 5 der wet op het personeel hun doel kunnen bereiken. Wanneer men aanneemt, dat de belasting van een gehuurd kwartier op naam van den huurder kan worden overgeschreven ter verkrijging van het kiesregt, dan zal men bij een census van *f* 20 zeer weinige der bedoelde capaciteiten buitensluiten.

De heer Heydenryck verweet mij: weldaden te willen opdringen. Aan een getrouwen zoon der Kerk past het niet, daarvan een verwijt te maken, want, zoo er eenige instelling is, die hare weldaden opdringt en hem, die ze niet wenscht te ontvangen, van de wieg tot aan het graf vervolgt, dan is het zijne Kerk. De liberale politiek strekt juist om het individu van dien druk te bevrijden, en hem in staat te stellen om de weldaden der Kerk te aanvaarden of te weigeren.

Eindelijk het *koor*, zamenstemmende in blaam over mijne opvatting van de tegenwoordige gebeurtenissen te Parijs.

Een waterval ontstaat door de opstuwing van water, tengevolge van belemmering in zijn natuurlijken loop. Nu laat ik aan ande-

ren over te disputeren, of de waterval ontstaat uit den stroom van het water, dan wel uit de belemmering, als men toch weet, dat beide elementen moeten zamenkomen. Maar wie den waterval wil wegnemen, moet de bedding egaliseren. De belemmering ophoogen, ziedaar wat de conservativen willen. Het kan dan nog eenigen tijd duren, maar later wordt de val des te sterker. En mogt het zelfs gelukken den grond zóó hoog op te hoogen, dat alle water blijft stilstaan, dan krijgt men een stinkend moeras in plaats van een levenden stroom.

Ik wil de bedding egaliseren; de heer van de Putte en anderen willen het met mij. Wij zijn het ook eens dat, als wij de daad bij het woord voegen, ons land niet in beroering zal komen; meer wil ik niet, en ik wil niet dat men medewerke uit vrees, maar uit gevoel van pligt en regt.

De heer van Nispen tokkelde de snaar der vrees. Ik verzoek dien geachten spreker om zijn betoog over de verschijnselen, die hij bespeurt, niet tot mij te rigten. Ik bemerk ze ook, maar ik weid er niet over uit. Laat hij, hetgeen hij daarvan weet, zeggen aan hen die in de gerustheid van den heer van de Putte deelen en aan anderen, die, meer nog dan deze, het oog voor die verschijnselen willen gesloten houden.

De heer van Nispen voegde mij verder toe: gij vergoêlijkt wat in Parijs gebeurt. Ik heb getracht het te verklaren en dat is geen vergoêlijking. Maar als men de feiten kan verklaren, dan oordeelt men zacht. Dit zal ook de heer van Nispen mij toegeven, als hij het zinrijk woord begrijpt: alles weten is alles vergeven.

Het luidst wordt het koor gehoord over mijne opinie aangaande het besluit tot afbreking der Vendôme-zuil. Heeft men er aan gedacht, dat openbare monumenten middelen van volksopvoeding zijn, ook in slechten zin? Verheerlijking van het geweld tegenover anderen, verheerlijking der suprematie van Frankrijk over andere natiën, dit is de gedachte der Vendôme-zuil geweest! En niet om geld te maken is het besluit genomen om die zuil af te breken, maar uit de zuivere, reine gedachte, welke ik in mijne woorden heb vertolkt. De *Staatscourant* van 16 en 17 April zegt het volgende, 'twelk zeker door de choristen niet is opge-

merkt: »Den 13den heeft de Commune in haar dagblad bekend »gemaakt, dat zij besloten heeft de zuil, die op het Vendômeplein »binnen Parijs het aandenken aan de wapenfeiten van Napoleon I »levendig houdt, te doen afbreken en wegruimen, en wel om »reden, dat „die zuil een eereteeken is voor het redeloos geweld", »welks aanwending altijd te betreuren en bijna altijd af te keuren »is, en dat het gezigt van dat gedenkteeken aanhoudend voedsel »geeft aan den soldatengeest, welke maar al te lang de burger»maatschappij beheerscht en haren vooruitgang tegengehouden heeft."

Zal een spreker na overweging dier woorden herhalen, dat hij niet in staat is om het grootsche van die gedachte te begrijpen?

Tot den Minister van Financiën een paar woorden. Men moge bij dit woord bedenken, dat ik bij het binnentreden der staatszaal mij heb gehouden aan het woord, dat boven eene geregtszaal te Groningen staat: Al wie hier binnentreedt, legge vriendschap, toorn, haat en alle hartstogten af.

Ik constateer dan, dat ik van dien Minister geen antwoord ontvangen heb op mijne vraag: uit welke beweegredenen de intrekking van het voorstel omtrent de incometax van den Minister van Bosse is voortgevloeid; dat bij 's Ministers opinie omtrent de schatkistbiljetten alleen een budget van uitgaven, maar geen wet op de middelen noodig is; dat de Minister geen uitvoering geeft aan art. 1 van elke middelenwet.

Ik wensch echter vooral een woord tot den Minister van Financiën te spreken over zijne optreding en dan kan ik mij zijn optreden, zonder van den beginne af een vast stelsel ten aanzien van onze financiën te kunnen huldigen, alleen verklaren uit zekere sentimentele motiven. Toen de formeerder van dit Kabinet u aanbood in 's lands dienst te treden, hadt gij niet te beoordeelen of gij *hem* daardoor een dienst beweest, maar of uw optreden *voor het land* dienstig was. Zonder vast stelsel als Minister van Financiën optredende, reken ik uwe optreding niet in 's lands belang.

De Minister van Binnenlandsche Zaken verklaarde eerbied te hebben voor de grondgedachte van den leeftijd, doch, vroeg hij, wie ontdekt ons die? Ik vraag op mijne beurt aan den Minister: wie ontdekte u die in vroegeren tijd, toen gij haar vertegenwoor-

digdet? Wat deed u spreken, reeds in 1839, van het algemeene gevaar, dat als het ware de lucht vervulde? Uit welke bron kendet gij dat gevaar? Meer en meer, en naarmate de tijd voorbij gaat sterker, schijnt mij uit alles eene waarschuwende stem tot de Regering te spreken en van die waarschuwende stem is de grondgedachte: niet langer personen maar zaken, niet langer woorden maar daden.

Kroon en Ministers. Kabinet des Konings.

Nog een paar discussiën met den heer Thorbecke meen ik hier in extenso te mogen overnemen, n.l. die over het Kabinet des Konings en over de noodzakelijkheid van maatregelen ter bestrijding van kinderarbeid. De eerste discussie is als eene inleiding te beschouwen op hetgeen ik steeds heb gedaan om de verhouding van Kroon en Ministers te verbeteren; vooral door strenge handhaving der beginselen van het parlementair stelsel.

De uitgave der gedenkschriften van den oud-directeur A. G. A. van Rappard had licht geworpen op de zonderlinge stelling van dien ambtenaar, en ook aan den in 1868 afgetreden de Kock werd onregelmatige invloed op den gang van zaken toegeschreven. Het wezenlijke kwaad zat natuurlijk niet bij den ambtenaar, maar bij den Koning, die gewoon was zich tegenover zijne liberale ministers en verantwoordelijke raadgevers te stellen. Het kan van den drager der kroon niet gevergd worden, het met zijne ministers eens te zijn, wel, zich met waardigheid in de eigenaardige eischen der wederzijdsche stelling te schikken. In een van democratischen, ja republikeinschen geest doortrokken land, als het onze, is het Koningschap in onzen tijd slechts houdbaar, indien de Koning zich beschouwt als de mede-uitvoerder der democratische gedachte, door hen, die aan die gedachte het best vorm en leven weten te geven, in overeenstemming met den uitslag der verkiezingen, als ministers te roepen en, na hen geroepen te

hebben, hen niet alleen te dulden, maar hoog te houden en te steunen in de vervulling hunner, juist in een democratisch gezind land, nimmer gemakkelijke taak. In de regeeringsperioden van Willem II en Willem III was dit wel een zware eisch, wijl inderdaad in die perioden de anti-democratische en anti-nationale machtsusurpatie voor het koningschap, welke Willem I in 1813 en 1814 had weten te bewerken, ongedaan moest worden gemaakt, en de werkelijke persoonlijke macht des Konings teruggebracht worden binnen zoodanige grenzen, als met onzen republikeinschen geest bestaanbaar waren. Maar de noodzakelijkheid dier transformatie kon aan de Kroon en haar vertrouwden niet ontgaan. Zij heeft, ondanks haar verzet, toch geleidelijk plaats gehad; de kamerontbindingen van Heemskerk hebben haar zeer bevorderd, daar de Kroon tweemaal de uitspraak der kiezers heeft ingeroepen — wat onderstelt dat de kiezers de hoogere macht zijn — en zij zich, hoe onwillig ook, aan hunne ongunstige beslissing heeft moeten onderwerpen, toen het ministerie Heemskerk, dat het vertrouwen des Konings genoot, in de minderheid bleef. Door het kiezerslichaam zoodanig uit te breiden, dat de beteekenis van het nog overblijvende „volk achter de kiezers'' gering is geworden, omdat het noch intellect, noch geldelijken invloed in zich bergt, gelijk mede door de aftreding der Tweede Kamer in haar geheel, is bij de hervormingen van 1887—1896 een regelmatige democratische gang van zaken verzekerd, dien de Kroon, ook zoo zij dit mocht willen, niet meer zou kunnen tegengaan. Slechts de leiders der meerderheid stellen zich beschikbaar, aan eene opdracht der Kroon gehoor te geven. Deze zou in de uiterste verlegenheid geraken, indien zij de aanwijzing, in den uitslag der verkiezingen gelegen, bij de samenstelling van een Kabinet wilde voorbijzien. In de eerste periode van mijn Kamerlidmaatschap was die vaste gang van zaken

nog niet verzekerd. In de keuze van een kabinetsformateur door de Kroon lag steeds iets willekeurigs. Elk eerzuchtig staatsman kon hopen te zullen slagen, indien de Koning hem slechts steunde. Een militant gezind ministerie der minderheid had steeds twee middelen ter hand om den strijd tegen de meerderheid te beginnen. Vooreerst kamerontbinding, wijl deze in eens alle leden aan herkiezing onderwierp en dus eene andere uitkomst kon geven, dan de verkiezing bij helften. Zoo kamerontbinding niet lukte of geen kansen aanbood, kon de Kroon het ministerie machtigen het initiatief te nemen voor kiesrechthervorming, waarvan de noodzakelijkheid na het amendement Heemskerk en de voordracht van Fock door geen der partijen meer kon worden betwist.

Het Kabinet des Konings was in zijn oorsprong het orgaan voor de bevelen des Konings aan de Ministers; daarin leefden dus van zelf de traditiën van het persoonlijk gouvernement voort. Het moest worden, gelijk het thans is, het ambtelijk orgaan der verantwoordelijke Ministers voor de staatkundige handelingen, waarbij het Hoofd van den Staat betrokken is. Ook deze transformatie heeft geleidelijk plaats gehad; grootendeels enkel door wijziging der opvattingen van alle betrokken personen. Formeel ook in 1893 (K. B. van 14 December, no. 17) door het archief te brengen onder het ressort van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Er blijft echter nog deze ééne vraag open, welke ik tegenover Thorbecke opnieuw in behandeling bracht, nadat hij zelf haar reeds vóór zijn eerste Ministerie aan de orde had gesteld: behoort niet de raming voor de uitgaven van het Kabinet op een der Hoofdstukken voor de Departementen overgebracht te worden? De beheerder van dit Departement zou daardoor ook formeel als de verantwoordelijke chef voor de handelingen van den directeur en de ambtenaren van het Kabinet erkend wor-

den. Dit ware uit een administratief oogpunt zeker regelmatig, maar de administratieve vraag compliceert zich met eene belangrijke politieke vraag, wegens de gevolgtrekking, welke uit de plaatsing op een der Hoofdstukken der begrooting zou kunnen gemaakt worden ten aanzien van de verhouding der Ministers onderling. De vraag zou dan van zelf ontstaan, of niet de Minister, onder wien het Kabinet ressorteert, daardoor kwam te staan tusschen de Kroon en de overige Ministers, daar hij de gelegenheid kreeg, geregeld kennis te nemen van het overleg tusschen de Kroon en zijne ambtgenooten over zaken, die niet in den Ministerraad behoeven te komen. Feitelijk is het wel reeds in den laatsten tijd de loop der ontwikkeling van onze Ministeriën, dat een der Ministers eene hoogere plaats inneemt. Het sterkst komt dit uit bij de Kabinetsvorming; degeen, die met de Kabinetsformatie wordt belast, draagt zijne ambtgenooten voor, en er zou ook door niemand aanstoot aan kunnen worden genomen, indien de Kroon, bij later verschil met een hunner, de zaak met den formateur behandelde. Het is dan ook te billijken, dat die formateur de leiding van het door hem gevormd Ministerie behoudt. Ook ware het geenszins met den loop der constitutioneele ontwikkeling in strijd, indien hem de hoofddirectie van het Kabinet werd opgedragen. Zelfs niet, wanneer die hoofddirectie de eenige werkkring werd van den formateur-*premier*, zonder dat hij bovendien een der tegenwoordige Ministeriën beheerde. Bij elke organisatie moet men met de krachten der menschen rekenen. De leiding van de Regeering als geheel; kennisneming van en praeadvies aan den Ministerraad ten aanzien van alle onderwerpen, waarbij deze zijne goedkeuring heeft te verleenen; zoo noodig voorafgaand overleg met den betrokken Minister; de vertegenwoordiging der Regeering in de Kamers bij alle on-

onderwerpen, waarbij het algemeen regeeringsbeleid betrokken is; het volgen van de behandeling van alle andere onderwerpen bij de Kamers, om officieus of officiëel te kunnen ingrijpen, wanneer zulks door het algemeen regeeringsbeleid mocht worden gevorderd; dit alles eischt de geheele kracht van een leidend staatsman, terwijl als regel ook onze Ministeriën de geheele kracht van hun bestuurder in beslag nemen. Neemt men bovendien in aanmerking, dat uit den aard der zaak de stelling van leidend staatsman gewoonlijk eerst bereikt wordt, wanneer hij zijn beste levensjaren achter den rug heeft, dan is het duidelijk, dat hier nog verandering dient te komen. De betrekking van *premier* zou, om redenen waarvan de uiteenzetting hier niet op haar plaats zou zijn, eigenaardig met het lidmaatschap der Kamer verbonden kunnen wezen, maar kwalijk met den dagelijkschen arbeid van een hoofd van een departement. Zoo is het aan geen twijfel onderhevig, dat Thorbecke, in 1870 de leiding van zaken aanvaardende en zich zelf belastende met het, toen ook nog het waterstaatsbestuur omvattende Ministerie van Binnenlandsche Zaken, een zwaardere taak op zijn schouders nam, dan van iemand op zijn leeftijd mocht worden gevergd. En de vraag heeft weder actualiteit, nu Dr. Kuyper aan zijn taak als leider omvangrijke, hem vreemde bestuurswerkzaamheden moet verbinden.

Onder het licht dezer beschouwingen neme men kennis van de gedachtenwisseling, die ik aldus opende:

Ik wensch deze gelegenheid aan te grijpen tot het openen eener openbare gedachtenwisseling over de vraag: of het Kabinet des Konings bij voortduring op den tegenwoordigen voet eene plaats zal innemen onder, of nevens, de Hooge Collegiën van Staat. In hoofdstuk II der Staatsbegrooting worden de behoeften geraamd voor eenige in de Grondwet genoemde Hooge Collegiën van Staat en daarnevens, als een

appendix, de gelden voor het Kabinet des Konings uitgetrokken. Wanneer ik dat Kabinet bespreek, moet ik vooropstellen, dat ik den tegenwoordigen titularis noch persoonlijk, noch in zijn werkkring ken en ik niet weet of hij een heilzamen, een nadeeligen of in 't geheel geen invloed op ons Staatsbestuur uitoefent. Ik wensch de organisatie en de instelling te bespreken, geheel afgescheiden van den persoon, die de betrekking bekleedt. Eene slechte organisatie en eene slechte instelling hebben altijd een nadeeligen invloed, ook al worden de nadeelige gevolgen tijdelijk door de bijzondere eigenschappen van den titularis getemperd.

Het Kabinet des Konings heeft, gelijk bekend is, een historisch bestaan. In den tijd, toen Koning Willem I niet alleen het hoofd was van de Regering, maar ook van het bestuur, stond hem een Minister Secretaris van Staat ter zijde. Bij de invoering van het beginsel der ministerieele verantwoordelijkheid bij de Grondwetsherziening van 1840, rekende men dat die toestand verandering moest ondergaan. De Secretarie van Staat werd opgeheven en in de plaats daarvan trad een Kabinet des Konings. De titularis, die aan het hoofd van die instelling werd geplaatst, werd tevens belast met de functie van secretaris van den Raad der Ministers.

De kosten van dit Kabinet werden van dien tijd af uitgetrokken op de wijze, gelijk thans nog het geval is. Tot op 1862, dat ik dit vooropstelle, had het Kabinet een uitgebreider werkkring dan thans, omdat het toen ook was belast met de zorg voor de afkondiging der wetten, die in 1862 aan het Departement van Justitie is overgegaan.

Over het Kabinet des Konings vinden wij in de Parlementaire Redevoeringen van den Minister van Binnenlandsche Zaken een belangrijk advies uit den tijd, toen hem nog geen ministerieele betrekking was te beurt gevallen. Men leest daar op blz. 127 van Deel I het volgende:

»De andere aanmerking betreft den directeur van het Kabinet »des Konings. Ik wil nu niet het onderhoud van zoodanig bureau »op landskosten tegenspreken; evenmin de uitgetrokken som, »maar de plaatsing hier, in het tweede hoofdstuk, schijnt mij on»juist. Ik laat daar, wat de directeur in de persoonlijke dienst »des Konings verrigt; ik vraag of hij het niet is, die de wetten

»onderteekent? of op hem niet rust tweeërlei hoogst gewigtige »taak: 1°. het toezigt, dat het af te kondigen exemplaar met het »oorspronkelijke overeenstemme en 2°. de afkondiging in het *Staats-»blad*? Ik twijfel niet, dat de directeur voor zijne pligten, gelijk »elk ambtenaar, in het algemeen verantwoordelijk moet worden »geacht. Maar ik vraag, of die twee verrigtingen niet zijn werk-»zaamheden van algemeen bestuur? Zijn zij het, dan behooren zij, »naar den regel der Grondwet, die alle verrigtingen van algemeen »bestuur, voor welke zij zelve niet bijzondere ligchamen bij uit-»zondering aanwijst, onder ministeriële departementen wil verdeeld »hebben, aan een of ander dier departementen te worden verbon-»den, of gelooft men, dat de Koning deelen van algemeen bestuur »naar goedvinden buiten eenig ministerieel departement en de »stellige ministeriële verantwoordelijkheid om zich kan voorbe-»houden? Ik geloof dit niet, en meen derhalve, dat ook de be-»zoldiging van den Kabinetsdirecteur, zooveel hij pligten van alge-»meen bestuur vervult, op eene departementsbegrooting moet »voorkomen."

Een gedeelte van dit advies heeft zijne waarde verloren ten gevolge der wijziging, waarop ik reeds doelde. Maar twee punten worden in dat advies op den voorgrond gesteld, waarmede ik ten volle instem en welke nog belang hebben: vooreerst dat, daar de Grondwet dergelijk collegie van Staat niet kent, deze gelden niet op het tweede hoofdstuk behooren, en ten tweede, dat, behoudens de uitzonderingen der Grondwet, ieder ambtenaar in de staatsdienst moet zijn òf zelf verantwoordelijk òf ondergeschikt aan een verantwoordelijk Minister.

In het najaar van 1849 werd een lang gekoesterde wensch bevredigd door de optreding van den heer Thorbecke aan het hoofd van Binnenlandsche Zaken. Een lang gekoesterde wensch der natie, die gaarne zag, dat dit Departement opgedragen werd aan hem, in wien zij den lust en de kracht vond, om de toen noodig geachte hervormingen tot stand te brengen. De inrigting van het Kabinet werd echter niet veranderd: ik maak daarvan geen grief; ik zal er nimmer een grief van maken, dat niet alles, wat herziening vordert, te gelijk wordt ter hand genomen. Maar ik moet toch veronderstellen, dat er in dezen eene bijzondere reden voor

het behoud van den bestaanden toestand bestond, eene veronderstelling waartoe mij aanleiding geeft iets, dat ik opgeteekend vind in het werk van den heer de Bosch Kemper over jhr. A. G. A. van Rappard, die van 1840 tot 1854 de betrekking van directeur van het Kabinet bekleed heeft. Wij vinden daar uit de aanteekeningen van den heer van Rappord opgeteekend, dat op 2 October 1850 in den Ministerraad ter sprake kwam de benoeming van den heer van Rappard voor eene toen bestaande vacature in den Raad van State. De heer van Rappard teekende aan, dat al de Ministers zich met die voordragt konden vereenigen, behalve de Minister van Binnenlandsche Zaken, die verklaarde daartoe niet te kunnen medewerken. »Hij liet ter zijde mijne particuliere belangen, maar »beoogde alleen het openbaar belang. Ik was de eenige persoon »die het volle vertrouwen des Konings genoot en het ook ver»diende om de diensten aan den Koning bewezen. Ik was de »eenige man die geschikt was, in geval van verschil tusschen Zijne »Majesteit en de Ministers, als bemiddelaar op te treden." Is dit beoogd, dan is mijns inziens de regel der Grondwet aan de utiliteit van het oogenblik ten offer gebragt.

Ik vraag nu niet of het inzigt in den toestand van het oogenblik juist was; of een bemiddelaar noodig was; maar ik merk op, dat uit hetzelfde werk van den heer Kemper blijkt, dat die bemiddelaar, hoe geacht van karakter, niet een *onpartijdig* bemiddelaar was. De heer Kemper publiceert een brief van den heer van Rappard van 1852, waarin deze zich jegens den heer Kemper volgenderwijze uitlaat: »Ik geloof waarlijk dat indien men er »nog eens over denkt eene nieuwe constitutie zamen te stellen, »en indien de Koning iets meer zal zijn dan de volgzame onder»teekenaar der besluiten, welke hem worden voorgelegd door mi»nisters, die eigenlijk niet zijne ministers zijn maar die der ver»tegenwoordigers des volks, die hen aan den Vorst aanwijzen (om »niet te zeggen opdringen), dat men dan behoort voor het Ko»ningschap uit te denken een soort van publiek ministerie, hetwelk »voor de regten en de belangen van het Koningschap waakt en »het kan verdedigen waar het pas geeft."

Ik geloof deze aanhalingen te mogen doen, omdat zij betreffen feiten, die eenigermate tot de geschiedenis behooren en omdat die

feiten beter dan eenige andere argumenten kunnen staven, dat zelfs de meest gewenschte, meest geachte titularis, gelijk de heer van Rappard was, onwillekeurig door eigen inzigten wordt medegesleept om de rol van bemiddelaar op vreemde wijze op te vatten. Een bemiddelaar toch, die zich in particuliere correspondentiën uitlaat op eene wijze als de heer Kemper vermeldt, werkt niet mede om botsingen te vermijden. De directeur was in 1853, ook al weder blijkens eene aanteekening in hetzelfde werk, betrokken in de kabinetsformatie van dat jaar, naar aanleiding van de zoogenaamde Aprilbeweging; althans de heer Kemper zegt van hem te hebben vernomen, dat het zoo onaangenaam voor hem geweest was, om als secretaris van den Ministerraad tegenwoordig te zijn, »toen de Ministerraad, op voorstel van den heer Thorbecke, »den bekenden brief van 16 April aan den Koning vaststelde".

De mogelijkheid van dergelijke voor den historicus, voor de beoordeeling van toestanden zeer belangrijke mededeelingen, maar waarvoor in een goed, in een krachtig en gemakkelijk regeringsbeleid de gelegenheid moet ontbreken, is in 1862 afgesneden, toen de directeur van het Kabinet uit den Ministerraad werd verwijderd, en het secretariaat van den Ministerraad aan een van de Ministers werd opgedragen. De werkzaamheden van den directeur zijn te gelijker tijd, bij de optreding van het tweede Ministerie Thorbecke, belangrijk ingekrompen, maar ik geloof dat er nog werkzaamheden zijn overgebleven, die behooren te geschieden door een verantwoordelijk Minister of door een aan een verantwoordelijk Minister ondergeschikt Staatsambtenaar. Die werkzaamheden zijn: de behoorlijke bewaring van de oorspronkelijke staatsstukken en de uitgifte der stukken aan de verschillende ministeriën.

Dat zijn volgens het Staatsregt van Kemper de officiële werkzaamheden thans aan het Kabinet opgedragen. Ook nu nog meen ik dat de lijnen, door den heer Thorbecke in zijn eerste advies getrokken, binnen welke het Kabinet des Konings grondwettig moet worden georganiseerd, niet worden in acht genomen. In mijne afdeeling behandelde ik deze zaak meermalen, de laatste maal echter niet met zooveel vrucht dat daarvan in het Verslag blijkt. Ik kan dus niet vergen, dat de Regering thans met mij trede in een debat over mijne argumenten; zij zou kunnen zeggen

hieromtrent onvoorbereid te zijn. Daarom meen ik mijne rede te mogen besluiten met een verzoek aan de Regering en aan de Kamer, om den tegenwoordigen toestand nog eens èn uit een grondwettig èn uit een utilitair oogpunt in ernstige overweging te nemen, en daarvan bij eene volgende begrooting te doen blijken. Mogt dan nog bestendiging van den toestand, dien ik noch grondwettig noch goed acht, worden voorgedragen, dan zal de Kamer *en connaissance de cause* kunnen beslissen.

De heer Thorbecke, Minister van Binnenlandsche Zaken: Natuurlijk heb ik geen advies omtrent den tijd, dien de Kamer zal willen nemen om dit punt nader te onderzoeken; doch ik heb geen tijd noodig om te antwoorden. Ik herinner mij met den geachten afgevaardigde gezeten te hebben in eene Afdeeling, waar hij dergelijke bedenkingen als nu, evenwel niet zoo uitvoerig, inbragt. Zij hebben toen haar antwoord gevonden; herhaald in de Commissie van Rapporteurs, werden zij andermaal beantwoord, en daarbij bleef het zonder verdere tegenspraak.

Welke zijn nu de bedenkingen van den geachten spreker? Vooreerst: het Kabinet des Konings behoort niet in een hoofdstuk met het opschrift: *Hooge Collegiën van Staat*. Volkomen juist. Het Kabinet is geen Collegie. Maar is dat nu eene zaak van groot belang? Wij hebben te doen met de begrooting; wij trekken gelden uit voor de Hooge Collegiën van Staat, en daaronder heeft men, zoo als sedert jaren, het Kabinet des Konings opgenomen. Wil men nu liever een afzonderlijk hoofdstuk voor het Kabinet des Konings, in de zaak zal het geen verschil maken, althans die hervorming ware, zoo zij tot stand kwam, geene hervorming van groote portée.

De betrekking van den Directeur. Mijnheer de President, ik weet daarover niets anders te zeggen dan hetgeen ik den geachten spreker in de Afdeeling heb geantwoord, en op nieuw verleden zomer in de gedrukte Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag over het tweede hoofdstuk [1]). Wat doet de Directeur van

[1]) „Door eenige leden werd de tegenwoordige inrigting van het Kabinet des Konings geacht niet geheel in overeenstemming te zijn met den geest van onze grondwettelijke instellingen." Blijk-

het Kabinet? Welke ook voorheen de verwarring bij den Secretaris van Staat tusschen bepaalde regeringsfunctiën en secretarisdiensten, aan den Koning persoonlijk te bewijzen, moge geweest zijn, die verwarring heeft geheel opgehouden.

Het Kabinet des Konings is tegenwoordig en was sedert jaren niets anders dan het correspondentiebureau van den Koning in zaken van regering, en de Directeur heeft hoegenaamd geene verrigtingen of bevoegdheid van regering. Van de tusschenkomst in vroegeren tijd, waarvan de geachte spreker gewaagde, is niets meer over, behalve hetgeen natuurlijk en onvermijdelijk is. De Directeur van het Kabinet en de ambtenaren onder hem leggen aan den Koning dagelijks de groote massa stukken voor, die in de eerste plaats van de Ministeriën en voorts van elders den Koning toegezonden worden. Ik meen mij te herinneren, dat ik in de Afdeeling aan den geachten spreker de vraag voorlegde: wil men den Koning verpligten de stukken zelf te openen? De Koning moet iemand hebben die van zijnentwege antwoorde daar, waar de Koning te antwoorden heeft. Menige correspondentie met de Ministers moet schriftelijk worden gevoerd; het zou onmogelijk zijn alles mondeling af te doen. Er is derhalve één Kabinet noodig, en men zal het dan ook in iederen Staat, monarchischen of niet, ten dienste van het hoofd van het bestuur vinden. Wat is daarin minder constitutioneel?

Wordt door den Directeur, die geenerlei bevoegdheid van regering heeft, eene handeling gepleegd grijpende in de regering, dat is de zaak van de Ministers; daarvoor zijn zij verantwoordelijk.

Ik twijfel zeer, Mijnheer de President, of een Minister tegenwoordig, bij onze ontwikkeling van het begrip en de praktijk der ministeriële verantwoordelijkheid, zou toegeven dat, zelfs in stilte,

---

Blijkbaar stellen die leden zich den werkkring van het Kabinet des Konings niet juist voor. De directeur heeft geene bevoegdheid van regering. Kan hij, zoo als men onderstelt. invloed uitoefenen, dan zal het die zijn van een particulier, wiens advies gevraagd wordt. In ieder geval blijven de Ministers voor al hetgeen daarvan op regeringsgebied het gevolg zou kunnen zijn aansprakelijk; gelijk in het algemeen Kabinet en directeur onder de ministeriële verantwoordelijkheid staan.

handelingen van regering door den Directeur van het Kabinet wierden uitgeoefend.

Wat kan hetgeen men uit een verleden tijdvak aanhaalt afdoen, dat een Directeur van het Kabinet tevens was secretaris van den Ministerraad; dat uit particuliere brieven blijkt, dat een Directeur misschien niet altijd onpartijdig was; wat kan dit ter beoordeeling van den tegenwoordigen toestand afdoen? Wanneer men terug wil gaan tot den tijd van Koning Willem I, dan zou men nog wel meer kunnen ophalen wat thans niet meer toepasselijk is.

Zoo als ik de eer had te zeggen, het Kabinet des Konings is het correspondentie-bureau van den Koning in zaken van regering; de directeur met den secretaris en de referendarissen zijn diegenen die de stukken aan den Koning voorleggen en van Koningswege antwoorden; niets meer en niets minder.

De Directeur is geen secretaris meer van den Ministerraad; hij heeft voor de afkondiging van wetten en besluiten niet meer te zorgen; maar de Directeur is nog — het bevreemdt mij dit als eene grief te hooren bijbrengen — de bewaarder van het archief der Staatsstukken.

Waarom zou de Directeur dit niet even goed als een ander zijn? Die andere zou in zooverre dezelfde positie hebben als nu de Directeur.

Is daarin iets aan de verantwoordelijkheid der Regering onttrokken? Dat die stukken goed worden bewaard, daarvoor is de Minister van Binnenlandsche Zaken aansprakelijk, onder wien de Directeur als bewaarder evenzeer staat als een ander archivaris zou staan.

De heer van Houten: In één opzigt ben ik door het gesprokene van den Minister teleurgesteld. De Minister vindt blijkbaar in de tegenwoordige positie niets abnormaals; hij acht althans nadere regeling en voor zich zelfs nadere overweging van dit onderwerp onnoodig. Op dit punt verschilt de Minister van menigen schrijver over dit vraagstuk, ook onder anderen van den heer de Bosch Kemper. Ik voor mij meen, na de rede van den Minister gehoord te hebben, dat door hem meer op den feitelijken toestand dan op het strenge regt wordt gelet. Wanneer men, zoo vraagt hij, een

post toestemt voor dit onderwerp, is het dan eene zaak van groot belang in welke van de hoofdstukken van de Staatsbegrooting die post is opgenomen? Dit punt werd door den tegenwoordigen Minister vroeger van genoeg belang geacht, dat hij zelf over die plaatsing aanmerking heeft gemaakt. In mijn oog is het van groot belang omdat, zoo ooit, hier: *la forme emporte le fond.* Juist door de plaatsing in het tweede hoofdstuk en niet in een ander hoofdstuk, voor welks beheer één Minister verantwoordelijk is, is deze ambtenaar aan de gewone verantwoordelijkheid onttrokken.

De Minister zegt: wanneer de directeur van het Kabinet des Konings medewerkt tot handelingen van regering, die niet tot zijne bevoegdheid behooren, dan zijn daarvoor de Ministers verantwoordelijk. De Minister veroorlove mij te onderscheiden, en die stelling slechts ten deele aan te nemen. De Ministers zijn er voor verantwoordelijk, dat zij dadelijk alles doen om dergelijke magtsoverschrijding in hare gevolgen te keeren en verder onmogelijk te maken. Maar voor de daden zelve van den directeur, geloof ik, dat het te ver gaat de Ministers verantwoordelijk te stellen.

De Minister vraagt mij of ik den Koning zou willen verpligten om zelf de werkzaamheden te doen, die nu door het bureau verrigt worden. Ik geloof dat noch van mijne zijde, noch door eenig ander voorstander van mijn gevoelen ooit iets is aangevoerd, dat tot dergelijke *charge* aanleiding kan geven. Wij wenschen natuurlijk dat de Koning zich doe adsisteren, voor zoo ver het staatszaken zijn door staatsambtenaren, die zelven verantwoordelijk zijn of aan verantwoordelijke Ministers ondergeschikt; en voor zoo ver particuliere zaken betreft door uit de civile lijst betaalde beambten. De Minister spreekt, als of de tegenwoordige positie volkomen regelmatig is, en de zaak in alle constitutionele Staten op gelijke wijze is geregeld. Voor zoover mij bekend is deze zaak overal elders in den natuurlijken toestand. Men heeft òf een verantwoordelijk staatsambtenaar òf een ambtenaar van de civile lijst. Eene staatsinstelling, niet behoorende tot de civile lijst en niet tot eenig Ministerie, is naar ik meen in Nederland alleen te vinden. Ik onderwerp ook deze consideratiën nog aan mijne medeleden. Ik mag echter niet op een punt van zooveel gewigt zoo rauwelijks hunne beslissing vragen, daarom verzoek ik hen er hunne ge-

dachten over te laten gaan, opdat dit onderwerp bij de volgende begrooting op nieuw kunne behandeld worden en tot eene beslissing gebragt.

Kinderarbeid.

Was de overlading met werkzaamheden wellicht ook de oorzaak, dat Thorbecke de zaak van den kinderarbeid niet ter hand nam en mij als het ware forceerde dit te doen? Hetgeen hij mij antwoordt toont, dat voortgezette overweging in zijne denkbeelden verandering kon hebben gebracht. In het algemeen lag het natuurlijk niet in den aard van Thorbecke, het initiatief uit handen te geven.

De hier volgende gedachtenwisseling strekte ter voorbereiding mijner latere actie op dit gebied.

Bij deze afdeeling is in de stukken de vraag behandeld, of het Staatsbestuur moet tusschenbeide komen om het misbruiken van den arbeid van kinderen te weren. De Minister durft daarop nog geen bepaald antwoord te geven. Ik voor mij heb lang geaarzeld, alvorens te besluiten in den een of anderen zin een advies te geven. Bij mij heeft bij de behandeling van dit en dergelijke vraagstukken steeds zwaar gegolden het beginsel, dat niet dan bij de uiterste noodzakelijkheid het Staatsbestuur heeft tusschenbeide te komen in aangelegenheden, welke in de eerste plaats het familieleven betreffen. Maar ik ben van mijne aarzeling teruggekomen. Ik geloof, wanneer men de vraag stelt of het Staatsbestuur zich hebbe te bemoeijen met den arbeid van kinderen, dat men dan niet te doen heeft met eene zaak van geheel gelijksoortigen aard, als bijv. het verpligt onderwijs. Wil men verpligt onderwijs, dan moet men tusschenbeide treden door aan den vader eene verpligting op te leggen en des noods die verpligting met bedreiging van straf te handhaven. Maar dit is niet het geval, wanneer men wettelijke bepalingen wil maken ten aanzien van den arbeid van kinderen. Men heeft daar geen verpligting op te leggen aan het hoofd van het gezin, maar aan den werkgever, aan degenen die kinderarbeid willen gebruiken.

De vraag is, naar het mij voorkomt, in de stukken op een te beperkt terrein gebragt, en niet alleen in de stukken, maar ook in de bekende wetgevingen omtrent dit onderwerp. Men heeft, voor zoover mij bekend is, altijd vooral het oog gehad op den arbeid van kinderen in fabrieken, en te regt merkt men op, dat, wanneer men eenzijdig wettelijke voorschriften geeft ten aanzien van den arbeid van kinderen in fabrieken, men de zaak onvolledig regelt, omdat van den arbeid van kinderen evenzeer misbruik wordt gemaakt bij wijze van huis- en bij wijze van veldarbeid. Het is mij daarom voorgekomen, dat eene wettelijke regeling van dit onderwerp niet enkel fabrieksarbeid moet omvatten, maar dat, wanneer de wetgever zich deze zaak aantrekt, hij den loonarbeid van kinderen beneden een bepaalden leeftijd *in het algemeen*, en niet enkel in fabrieken, moet verbieden.

Ik zou wel wenschen, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken, of, zoo men het onderwerp in dien geheelen omvang mogt willen opvatten, de Minister van Justitie in overleg met hem, deze zaak in ernstige overweging wilde nemen. Ik heb daarvoor vooral deze aanleiding. Het is eene bekende zaak, dat in ons land de school te veel verzuimd wordt. Ik zou ongaarne overgaan tot invoering van verpligt onderwijs, maar het komt mij voor dat men door de loondienst van kinderen wettelijk tegen te gaan, langs indirecten weg een gunstigen invloed op het onderwijs kan uitoefenen. Ook onder de arbeidende klasse wordt het zeer goed gevoeld, dat onderwijs een van de eerste middelen is om tot verbetering van haren toestand te geraken. Aan de Vergadering zal niet zijn ontgaan, dat een initiatief in deze is uitgegaan van de werkmansvereenigingen te Assen en, als ik mij wel herinner, te Leeuwarden, die beide in hare statuten de bepaling hebben opgenomen, dat de leden zich onderling verbinden hunne kinderen tot 12- of 13jarigen leeftijd onderwijs te doen geven. Wanneer men van pogingen in die rigting gunstige gevolgen wil zien, moet men ook zorgen dat de ouders, die hunne verpligting jegens de kinderen in allen deele willen vervullen, niet bij anderen achterstaan, en niet andere kinderen, die vroeger aan het onderwijs worden onttrokken, de hunne kunnen voorgaan.

Als de Regering de noodzakelijkheid van eene wettelijke voor-

ziening erkent, zal zij voorzeker bij pogingen om die tot stand te brengen krachtigen steun vinden.

Op de onlangs gehouden vergadering van de Vereeniging voor de statistiek, waar, naar ik meen, ongeveer 60 leden tegenwoordig waren, werd na het uitbrengen van een rapport door den heer Coronel — waarbij op wettelijke voorziening werd aangedrongen — door den voorzitter herhaaldelijk gevraagd of iemand zich verklaarde tegen staatsbemoeijing; doch geen der aanwezige oekonomisten, statistici of medici stond op om het tegenovergesteld gevoelen te verdedigen. Verre is het van mij te beweren, dat daardoor reeds werd beslist, dat allen wettelijke voorziening noodig oordeelden, maar het gevoelen dat dit onderwerp buiten den werkkring des wetgevers ligt, meermalen verdedigd, vond er bij geen enkele bijval.

Ter beantwoording van het argument des Ministers, dat de omvang van den fabrieksarbeid van kinderen in ons land zoo groot niet is, voeg ik nog hierbij, dat mijns inziens wettelijke voorzienlng niet zoozeer noodig is om te vernietigen wat reeds bestaat, maar om te voorkomen, dat meer en meer de industrie den arbeid van kinderen misbruike. De zaak heeft welligt thans nog niet dien omvang bereikt, dat voorziening *dringend* noodig is; maar het is bekend, dat de arbeid van kinderen goedkoop is; en naar mate de industrie uit dien hoofde meer daarvan gebruik maakt, zou die voorziening moeijelijker zijn, omdat er steeds grootere belangen door zouden worden gekrenkt.

De heer Thorbecke, Minister van Binnenlandsche Zaken: De omvang en de beteekenis van deze vraag zijn van dien aard, dat eene discussie, geëvenredigd aan de waarde van het thema, bij de Staatsbegrooting niet wel eene plaats vindt.

De geachte sprekers hebben mij evenwel genoegen gedaan dit punt ter sprake te brengen, nadat mij reeds de gelegenheid gegegeven was om mijn voorloopig advies bij de Memorie van Antwoord aan de Kamer te onderwerpen.

De heer van Houten, die eene wetgevende regeling voorstaat, belijdende dat hij lang geaarzeld heeft, kan het den Minister niet ten kwade duiden dat hij niet zoo voetstoots besluit, noch dat hij

meer tegen dergelijke wetgeving opziet, dan een congres van staathuishoudkundigen. De Minister heeft, ter oplossing van zulke problema's, andere punten te bedenken, dan waarmede congressen zich behoeven bezig te houden.

Eene eerste vraag: bestaat er volstrekte noodzakelijkheid? Niemand zal toch verlangen, dat eene wetgeving van dezen aard worde voorgesteld of aangenomen zonder noodzaak.

Voorts, hoe te regelen? Een congres heeft zich daarover niet veel te bekommeren.

Ten derde dient de Minister de middelen te beramen en te verzekeren, om de regeling te handhaven.

Hij heeft eindelijk de gevolgen voor de maatschappij wel te berekenen.

Wat mij betreft, ik durf nog geen besluit aan de Vergadering mededeelen. Ik zeg niet, dat het in mijn geest onmogelijk zal wezen zekere regelen bij de wet vast te stellen, maar ik waag ook niet stellig te zeggen, dat ik ze zal kunnen voordragen.

Teregt hebben de geachte sprekers herinnerd, dat wij in een gansch anderen toestand verkeeren dan de meeste andere landen, waarin dergelijke maatregelen genomen of beproefd zijn. Fabriekskinderen in den eigenlijken zin van het woord is hier te lande een exceptioneel klein gedeelte der bevolking, rari nantes in gurgite vasto. Doch wanneer men aan regeling denkt, dan moet men aan kinderarbeid die ruime beteekenis hechten, waarin de geachte eerste en laatste spreker daarvan gewaagden: men moet dan niet alleen denken aan het lot der kinderen die in fabrieken werken, waar zij soms zeer goed, beter dan in de ouderlijke woning behandeld worden; maar aan alle kinderen die, waar ook, in huis, in grootere of kleinere werkplaatsen, op het land of in het veld, arbeiden. Men zal dan allen dienen te omvatten, en vinden dat, zoo er een wetgevende maatregel genomen kan worden, mogelijk voor ééne klasse van werkende kinderen goed of billijk, die voor eene andere klassen niet zou baten of zonder toepassing zijn.

De waarheid is deze: men heeft veel gehoord en gelezen van de misbruiken buitenslands, en nu was het doorgaans de weerklank, die hier medelijden heeft opgewekt, zonder dat men zich juist heeft afgevraagd hoeveel grond er hier te lande voor mede-

lijden bestond. Reeds deze gedachte moet den Minister zich niet alleen tweemalen, maar misschien nog een derden keer doen bedenken, eer hij eene voordragt aan de Vertegenwoordiging onderwerpe.

De heer van Houten heeft, in zeker opzigt juist, de vraag gesteld, of, zoo er al voor het oogenblik geen dringende noodzakelijkheid is, men niet moet bedacht zijn op de toekomst? Of men niet preventief maatregelen moet nemen om een misbruik, dat welligt de overhand zou kunnen krijgen, bij tijds te keeren?

Ik wil niet ontkennen dat die grond eenige waarde hebben kan. Maar staat er niet iets anders tegenover?

De heer Idzerda herinnerde dat men op de fabrikanten, op de werkbazen, op de landbouwers het vertrouwen dient te stellen, hetgeen een natuurlijk gevolg is van het belang dat zij bij goeden arbeid hebben. Dit leidt mij tot de vraag: mag men niet, alvorens bij de wetgeving tot dwangmaatregelen te besluiten, eene poos de ontwikkeling afwachten van hetgeen sedert eenige jaren door werkgevers voor de kinderen wordt gedaan? Hetgeen zij kunnen doen is ver te verkiezen boven hetgeen waartoe het Gouvernement en de wetgeving bij magte zijn. In Duitschland is dat eene gansch andere zaak; maar onze wet zou enkel verbieden en er niets voor in de plaats of daarnevens kunnen stellen. Althans zie ik dat nog niet.

Zegt men eenvoudig, dat kinderen beneden zekeren leeftijd niet voor werk mogen aangenomen worden, en kan men geene zorg in de plaats brengen voor hetgeen men verbiedt, dan zouden zij nog wel eens meer bedorven kunnen worden dan het werk hen had kunnen bederven.

Wat door de kracht van de burgerij kan worden te weeg gebragt, al duurt het iets langer, dat moet de wetgever niet willen doen; en dat de burgerij medewerkt is gebleken, al is het nog niet overal het geval.

Ten slotte verzoek ik tegenover het verlangen van den geachten spreker uit Groningen: »Gij moet in de wetgeving eenige pre»ventieve kracht leggen," te bedenken, dat, zoo de wetgever de taak opneemt, deze uit handen van de burgerij wordt genomen, die, naar mate de wet meer doet, minder zal doen.

Ziedaar waarom ik tot dusverre geaarzeld heb. Zoo de aarzeling

van den geachten spreker uit Groningen is geëindigd, de mijne heeft nog niet opgehouden.

De heer van Houten: Indien de algemeene beraadslaging over dit hoofdstuk niet vroeger ware afgeloopen dan ik had gedacht, dan zou ik ook statistische gegevens over deze zaak hebben bijgebragt. Die spoedige afloop heeft mij eenigszins verrast en ik ben daardoor eenigermate onvoorbereid. Wanneer ik niettemin na den Minister nog eenige oogenblikken uwe aandacht vraag, dan is het omdat de geest van 's Ministers rede op mij den indruk heeft gemaakt, dat deze zaak, even als bij zoo menig ander, voor den Minister een punt van weifeling is. Misschien is het den Minister gegaan als mij; welligt is ook bij hem de overtuiging, dat men deze zaak aan de vrije werking der sociale krachten moet overlaten, langzamerhand aan het wankelen geraakt. Daarom wensch ik nog eenige redenen, door den Minister voor zijne aarzeling bijgebragt — en bij deze discussie is het niets anders dan wisseling van redenen — te bespreken.

De Minister vreest dat door de bemoeijing des wetgevers de zorg der particulieren zal verminderen. Ik voor mij heb de overtuiging, dat die bemoeijing juist het tegengesteld gevolg zou hebben. Laat ik eerst zeggen welke bemoeijing ik van den wetgever vraag. Het is geen andere dan deze. De wetgever verbiede aan ieder gebruiker van arbeid, kinderen beneden zekeren leeftijd in loondienst aan te nemen. Welke leeftijd moet bepaald worden, of dit de 12jarige moet zijn of wel een vroegere, beslis ik nog niet, maar ik wensch aan den werkgever een *absoluut* verbod te stellen om kinderen beneden den te bepalen leeftijd in loondienst tenemen.

En welke zal nu de invloed daarvan zijn op de particuliere krachten, die zich deze zaak aantrekken? Naar mij voorkomt deze, dat eene hoofdreden, die er nu van terughoudt om in het algemeen kinderen uit den arbeid te houden, zal ophouden te bestaan. De geachte spreker uit Sneek heeft die reden reeds aangevoerd. Als meerdere fabrikanten kinderarbeid bezigen en een van hen genegen is, uit zorg voor de kinderen, van dien arbeid af te zien, dan zal hij, juist wegens de goedkoopheid van

den arbeid der kinderen, tegenover zijne concurrenten in nadeeligen toestand zijn. Die concurrentie, die verpligting bij den tegenwoordigen stand der industrie om ten sterkste tegen elkander te concurreren, houdt menigeen er van terug, dat goedkoopste middel om arbeid te verkrijgen vaarwel te zeggen.

Wij zien, blijkens de mededeeling van den geachten spreker uit Sneek, de werking van dien invloed zelfs bij den landbouw, ofschoon die bij den landbouw niet zoo zwaar weegt. De landbouwers toch, op wie hij wees, zijn, niet individueel uit menschlievendheid, maar in onderling overleg er toe gekomen kinderen tot 12 jaren niet voor den arbeid te gebruiken.

De geachte spreker uit Sneek heeft mij een bezwaar tegengeworpen, waarin ook door den heer Rombach is gedeeld: het verbod van kinderarbeid zal een slechten invloed uitoefenen op den oekonomischen toestand van de gezinnen, die thans van de kinderen eenige inkomsten trekken. Ik antwoord daarop met den Engelschen oekonomist Fawcett, dat de goedkoope arbeid van kinderen het loon van de ouderen drukt. Ik geloof dat hij gelijk heeft wanneer hij beweert, dat verbod van den arbeid van kinderen verhooging van de andere loonen ten gevolge zal hebben, zoodat door het verbod de oekonomische toestand der arbeidersgezinnen verbetering zal ondergaan. Nu kan men tegenwerpen, gelijk de geachte spreker uit Sneek deed, dat er industriën zijn, welke zouden moeten te niet gaan, wanneer zij den goedkoopen kinderarbeid niet kunnen gebruiken. Wanneer eene industrie in ons vaderland niet kan bestaan, dan gebaseerd op dat schandelijk misbruik, laat die industrie vallen. Misschien zou dit bij voorbeeld het geval kunnen zijn met eene glasfabriek te Maastricht, waar zeer véle kinderen werkzaam zijn, zoodat verbod van kinderarbeid een belangrijken invloed zou kunnen hebben op de exploitatiekosten. Maar mogten ook al enkele fabrieken daaronder lijden, dit mag ons niet terughouden van een heilzamen maatregel.

De geachte spreker uit Sneek heeft er op gewezen, dat wat hier is tegen te gaan, niet de fabrieksarbeid alleen is, maar ook vooral veldarbeid van kleine kinderen. Op dit terrein zal de schadelijke werking, die hij vreest, niet kunnen worden gevoeld.

De Minister heeft zich eenigzins ironisch uitgelaten over het-

geen in eene bijeenkomst van staathuishoudkundigen en statistici over deze zaak is voorgevallen. Ik heb hierover alleen gesproken met het oog op de vraag, of omtrent dit punt de publieke opinie eene bepaalde rigting erlangde. Dit was een weêrslag op hetgeen door den vorigen minister is gezegd: dat de publieke opinie omtrent dit punt nog te zeer onzeker was, om deze zaak van regeringswege ter hand te nemen. Maar ik geloof dat de Minister hier had in acht te nemen, dat niet de vraag gedaan werd door eene vereeniging, welke ook, maar uit de Kamer, en ik geloof, dat, wanneer door een lid een eisch aan de wetgeving wordt gesteld, de Minister niet mag uitgaan van de onderstelling dat dit lid, wat hij eischt, niet ernstig genoeg zou hebben overwogen. Al de vragen, door den Minister gedaan, zijn ook bij mij opgerezen, alvorens ik hier als volksvertegenwoordiger op wettelijke regeling aandrong.

In de eerste plaats de noodzakelijkheid. Het aangehaald rapport bewijst de nadeelige gevolgen van den kinderarbeid in de fabrieken op hunne gezondheid en ontwikkeling. Die arbeid, en vooral ook die op het veld, zijn de naaste oorzaak van het schoolverzuim en van de ongunstige plaats die ons land, wat het onderwijs onder de laagste klassen betreft, inneemt. Door die feiten ben ik gekomen tot de conclusie, dat wettelijke voorziening zeer *noodig* is. Men behoort alles in het werk te stellen om de onkunde onder de lagere standen tegen te gaan, en daartoe prees ik den maatregel aan.

Van welken aard kan de regeling zijn? vraagt de Minister. Ik antwoord: van zeer eenvoudigen aard; bloot verbod om de kinderen in dienst te nemen, een verbod, hetwelk gemakkelijk kan worden gehandhaafd, omdat het niet tegen de ouders maar tegen de werkgevers gerigt is. Ik heb eindelijk aangewezen dat de nadeelige gevolgen, mij in deze discussie tegengeworpen, niet bestaan, en dat men niet zoo ernstige vrees behoeft te koesteren, dat de maatregel op de inkomsten der arbeidersgezinnen in haar geheel een nadeeligen invloed zal uitoefenen. De Minister zal mij ook wel toegeven, dat zijn voornaamste argument, de verlamming van de werkzaamheid der particuliere krachten, niet boven ernstigen twijfel is verheven.

Er zijn twee wegen om het vraagstuk op te lossen: de eerste is de door mij aanbevolene tusschenkomst des wetgevers; de tweede de invloed der werkmansvereenigingen. Den eersten weg acht ik verkieslijk, omdat de pogingen der werkmansvereenigingen gepaard gaan met een industriëelen strijd tegen de werkgevers, en het pligtmatig is dezen, waar het kan, te voorkomen.

De heer Thorbecke, Minister van Binnenlandsche Zaken: Wanneer een lid der Kamer aandringt op wettelijke regeling van eenig onderwerp, en zegt dat hij alle gevolgen daarvan heeft berekend, dan is zijne taak eer zelf het initiatief te nemen, dan een Minister, die nog aarzelt, tot het nemen van het initiatief aan te moedigen. Hij zal dat veel beter en spoediger doen dan het van den Minister te verwachten is.

De geachte spreker acht de regeling, die hij vraagt, zeer eenvoudig, en kan niet inzien, hetgeen de Minister zegt, dat bij wettelijke regeling de zorg der particulieren in gelijke mate zal verminderen. Mij dunkt, de gedachte is toch duidelijk en juist. Wat gebeurt nu? Bij geenerlei beperking kinderen in dienst te nemen, vindt men de werkgevers zorg voor die kinderen dragen. Voor duizende kinderen wordt hier te lande aldus beter dan door de ouders gezorgd. Indien verboden wordt kinderen beneden een zekeren leeftijd te laten werken, dan zullen die aan hun lot overgelaten blijven, en zullen degenen, die boven de jaren zijn, als gewone arbeiders worden behandeld. Thans wordt gezorgd voor onderwijs aan de kinderen, die daarnevens geen zwaren arbeid hebben te verrigten. Niet de fabrikant, maar de kinderen zullen het slagtoffer van het verbod wezen; voor hen toch zal onze wet niet kunnen doen hetgeen de fabrikant alleen of in vereeniging doet.

Het is gemakkelijk te zeggen, dat een verbod zeer wel te handhaven zal zijn. Maar men gelieve een weinig over de middelen tot handhaving door te denken bij zulk een greep in de particuliere vrijheid. Wat mij betreft, Mijnheer de President, ik vergenoeg mij voor het oogenblik met eene sterke aanbeveling aan de inspecteurs van de geneeskundige dienst, om overal, waar zij kunnen, te letten op den toestand van arbeidende kinderen. Toonen de berigten van tijd tot tijd inkomende de noodzakelijkheid aan,

dat de wetgever tusschen beide kome, dan zal, hoop ik, mijne aarzeling kunnen worden overwonnen op eene wijze, waardoor de particuliere vrijheid zoo min mogelijk wordt gekrenkt.

Het is niet mijn eenig argument, maar een argument, waaraan ik veel hecht: zoolang het niet beslist is of de sociale kracht in staat zij te voorzien, mag de wetgever niet opkomen voor eene taak, die eigenlijk de zijne niet is.

Gezantschap bij den Kerkelijken Staat. Verhouding van Kerk en Staat.

Dat den heer Thorbecke de lust ontbrak om stappen te doen tot voltooiïng der scheiding van Kerk en Staat, was reeds bij de opheffing der administratiën voor Kerkelijke Zaken gebleken. Dat zijn Ministerie evenwel een gezant bij den Paus zou willen handhaven nadat de Kerkelijke Staat bij Italië was ingelijfd, ging verder, dan zelfs zijn trouwste niet-Katholieke vrienden openlijk op hun verantwoording wilden nemen. Hier deed zich het eerste der later zeer talrijke gevallen voor, waarin ik moest vermijden mijn naam op eenigerlei wijze aan een voorstel te verbinden, teneinde het aangenomen te krijgen. Ik was in zóóver *„accoucheur"* van het amendement-Dumbar om den op de begrooting van 1872 voorgedragen post te strijken, dat men wist dat, als Dumbar geneigd mocht zijn het terug te houden, ik het zou hebben voorgesteld. Ik heb er echter niet over gesproken, teneinde aan dat amendement door angstige zielen ook de beteekenis zou kunnen worden gegeven van eene eenvoudige bezuiniging door opheffing van een onnoodigen gezantschapspost. Het bezuinigings-argument was inderdaad geen waardig argument. De vraag kon nog slechts zijn, of het de roeping was van den Nederlandschen Staat door een gezantschap tot den luister van het Pausdom bij te dragen; zoo ja, dan behoorde het veeleer een van den hoogsten rang te zijn, dan de nog rondwarende schim van een vroegeren vertegenwoordiger bij een der

kleinste Staten. Of men de toevoeging van den Kerkelijken Staat aan Italië rechtmatig of onrechtmatig vond, deed niets ter zake. Wij konden bij een Staat, die feitelijk niet meer bestond, het bij zijn opheffing bestaande gezantschap niet blijvend behouden, evenmin als b.v. thans een vertegenwoordiger bij de Zuid-Afrikaansche Republieken. De Katholieke Minister van Buitenlandsche Zaken, Gericke van Herwijnen, wilde echter, *quasi* door voortzetting van het gezantschap bij den *Kerkelijken Staat*, een gezantschap bij den Paus, *als hoofd der Katholieke Kerk*, binnensmokkelen, gelijk dan ook de gezant van het Hoofd van den *Kerkelijken Staat* hier te lande stillekens is getransformeerd in een vertegenwoordiger van den *Pauselijken Stoel*. Met dien Stoel nu kan een Staat, waar Kerk en Staat gescheiden zijn, geen betrekkingen onderhouden. Van tweeën een: òf men beschouwt het Katholieke Kerkgenootschap, even als andere Kerkgenootschappen van geringer omvang en minder groot verleden, als zuiver privaatrechtelijke vereenigingen en geeft hun diensvolgens dezelfde vrijheid, ook ten aanzien van internationale verbindingen, die aan elke vereeniging toekomen; dan kan ook de Bisschoppelijke hierarchie hier bestaan zonder *exequatur* en zonder surveillance harer betrekkingen met den Paus van Staatswege. Of wel, men laat het heden nog beheerschen door de opvatting der middeneeuwen, waarbij de Paus overeenkomstig de leer der twee zwaarden de geestelijke heerscher was, die er met recht naar streefde de Staatshoofden te maken tot zijne dienaren; eene voortzetting in gewijzigden vorm van de Romeinsche Caesars. Met die opvatting, bij welke de Katholiek zich als lid zou moeten beschouwen van meer dan een Staatsverband, het Nederlandsche en het Roomsch-Pauselijke, kan wrijving en naijver tusschen de gezaghebbers niet uitblijven, waarvan de geschiedboeken dan ook vol zijn en nog elke dag nieuwe voorbeelden toevoegt.

Thorbecke heeft in 1853 het standpunt ingenomen, dat het den Staat niet aanging, of de Katholieken hier te lande bisschoppen hadden of niet, omdat de kringen van den Staat en de Kerkgenootschappen elkander niet raakten; de Staat eenerzijds zich niet mengde in geloofszaken, maar ook anderzijds ten aanzien van Staatsburgerlijke rechten en plichten geen onderscheid maakte naar gelang van het geloof.

Herstel van het gezantschap bij den Paus is dan ook in onze dagen een valsche leus. Wij hadden een gezantschap bij den Paus als hoofd van den Kerkelijken Staat en het zal hersteld kunnen worden en zeker ook dadelijk hersteld worden, wanneer de Kerkelijke Staat herleeft. Wat ook zonder die herleving mogelijk zou wezen, d. i. het zenden van een gezant bij den Paus *als hoofd der Katholieke Kerk*, zou eene nieuwigheid zijn en voor de Katholieken een tweesnijdend zwaard. *Onze Katholieken* hebben voor hunne Kerk, als naar ons Staatsrecht privaatrechtelijke vereeniging, grondwettige aanspraak op vrijheid van organisatie en internationale relatiën; zij zijn ook vrij het hoofd hunner vereeniging te eeren en zelfs te dienen en te gehoorzamen, voor zoover het niet in strijd is met de Staatsburgerlijke plichten; maar een Romeinsche Paus-Caesar zou volstrekt geen aanspraak hebben op vrije organisatie van *zijne* macht hier te lande, noch op vrije machtsoefening over zijne in Nederland wonende onderdanen. Mij dunkt de Internuntius, dien de Paus desniettemin gelieft hier te onderhouden, moet zich hier al heel vreemd gevoelen, daar er niet alleen officiëel niets voor hem te doen is, maar niets te doen kan zijn. Sedert het internationale Hof van Arbitrage hier is gevestigd, moet het hem duidelijker dan ooit zijn geworden, dat hij hier, waar geen Kerkelijke Zaken met den Staat en geen Staatszaken met het Hoofd

der Katholieke Kerk te behandelen zijn, niet te huis behoort, al moge onze Regeering uit *courtoisie*, ook tegenover andere mogendheden, die op grond van concordaten of van andere traditiën omtrent de behandeling van de Zaken van Kerk en Staat geregeld of van tijd tot tijd *Staatszaken* met het Hoofd der Katholieke Kerk te behandelen hebben, aan den abnormalen toestand niet op eene bruske wijze een einde kunnen maken.

Gelijk gezegd, had ik mijne redenen om mij niet in het debat te mengen. Wel om ook eene andere uiting van de slapheid van het Ministerie in deze soort van zaken te bestrijden, n.l. de handhaving der jaarlijksche uitdeeling van een post voor *douceurs* aan de Kerkgenootschappen die er om solliciteerden, op de begrooting voor de Kerkgenootschappen, hoewel men door de opheffing der administratiën met het stelsel van bemoeiing met de Kerkgenootschappen *als zoodanig* gebroken had.

De gedragslijn, welke ik wenschte gevolgd te zien, werd door mij verdedigd bij de volgende rede:

Bij de behandeling van de begrooting van dit loopende dienstjaar heb ik een amendement ingezonden, dat de strekking had om door de Kamer te doen uitmaken, dat voor nieuwe subsidiën geen crediet meer aan de Regering zou worden verleend. Daardoor zou de Regering in de noodzakelijkheid worden gebragt om elk nieuw subsidie voor tractementen van leeraren door de Kamer vooraf te laten goedkeuren. Thans wordt op de begrooting aan de Regering crediet verleend voor behoeften die nog moeten worden erkend. Ik zou getracht hebben daarvoor in de plaats te stellen het beginsel, dat de Regering slechts voor *erkende* behoeften gelden van de Volksvertegenwoordiging aanvraagt. Ik ben niet in de gelegenheid geweest dat amendement in de Vergadering te verdedigen; het is dus bij de loopende begrooting niet in stemming gekomen. Bij het onderzoek in de afdeelingen van de nu voorgedragen begrooting is echter gebleken, dat dit beginsel door meer leden wordt beaamd. In het Voorloopig Verslag lezen wij:

»*Artt.* 63 *en* 73. Vele leden verklaarden zich tegen de voortdurende verhooging van deze posten. Zij wenschten, dat elke verhooging in het bijzonder worde onderworpen aan het oordeel der wetgevende magt.

»*Artt.* 68, 75, 78, 82. Ook elke verhooging van deze artikelen verlangden sommige leden door de wetgevende magt beoordeeld te zien. Eene vermeerdering dezer posten zouden zij slechts bij uitzondering kunnen toestaan."

Dit financiëel beginsel heeft ook bij de behandeling der begrooting van Binnenlandsche Zaken een onderwerp van gedachtenwisseling in deze Kamer uitgemaakt.

Bij de behandeling van het amendement van den heer van Delden, over de aanvrage van den Minister van Binnenlandsche Zaken om een crediet tot uitdeeling aan hulpbehoevende gemeenten voor salarisatie van geneeskundigen, is hetzelfde beginsel vooropgesteld, en de Kamer heeft zich daarmede vereenigd.

Ik meen daarom ook nu dat beginsel bij de begrooting voor Eeredienst te mogen verdedigen.

Ik heb voorgesteld en doen ronddeelen een amendement op art. 75, betrekkelijk de subsidiën voor kerkgebouwen voor de Roomsch-katholijke Eeredienst.

Indien misschien een der leden mogt hebben gemeend, dat ik enkel eene vermindering bedoel voor het subsidie aan het Roomsch-katholijk kerkgenootschap, dan heeft hij in eene dwaling verkeerd.

Het is er mij niet om te doen om enkel voor dat kerkgenootschap vermindering van subsidie te verkrijgen, maar om het financiëel beginsel te doen zegevieren, zoowel voor de verschillende kategoriën van Protestanten, als voor de Katholijken.

Ik heb alleen op art. 75 een amendement kunnen voorstellen, omdat ten aanzien van de overige posten der begrooting niet de scheiding kon worden gemaakt, zoo als de noot 71 veroorlooft te doen voor het subsidie aan het Roomsch-katholijk kerkgenootschap. Om het beginsel in toepassing te brengen, moeten de overige genoemde artikelen, indien ik wel heb, geheel vervallen. Ik zal de vrijheid nemen bij art. 63 eenige inlichtingen van den Minister te vragen. Indien daaruit mogt blijken, dat er reeds toezeggingen zijn gedaan, die uit dit artikel moeten worden betaald

en waarop door de betrokken personen in billijkheid kan worden gerekend, zal ik natuurlijk voorstellen om daaraan gestand te doen. Alleen wil ik zulke sommen wegnemen, als den Minister voor *nog niet erkende* behoeften zouden worden toegestaan. Daar dit beginsel op verscheidene artikelen betrekking heeft, wensch ik het thans bij de algemeene beraadslaging over de afdeeling nader toe te lichten uit een staatsregtelijken en een politieken grond.

Ten aanzien van den staatsregtelijken grond: het is bekend, dat de Nederlandsche Staat in de laatste tijden nog al eenige wisseling heeft ondergaan wat de verhouding van Kerk en Staat betreft.

Onder de Republiek was de Gereformeerde Kerk Staatskerk en werden de kosten van die eeredienst, voor zoover daarin door de leden van dat kerkgenootschap niet werd voorzien, door den Staat gedragen. Voor andere kerkgenootschappen werd geenerlei subsidie verleend.

Bij de staatsregeling van 1798 verviel het beginsel van *Staatskerk*, en in de algemeene bepalingen, welke deze staatsregeling vooratgaan, wordt ten aanzien van de verhouding van Kerk en Staat het beginsel, dat ik voor volkomen juist houd, uitgedrukt in de artt. 20 en 21.

Art. 20 luidt: »Geene burgerlijke voordeelen of nadeelen zijn »aan de belijdenis van eenig kerkelijk leerstelsel gehecht."

En art. 21 zegt: »Elk kerkgenootschap zorgt voor het onder»houd van zijnen eeredienst, deszelfs bedienaren en gestichten."

Dat beginsel heeft in de praktijk niet kunnen doordringen, en bij de staatsregeling van 1801 heeft men beproefd een ander beginsel te doen zegevieren. Deze staatsregeling, die gelijkstelling van de kerkgenootschappen huldigde, maar geen volkomen vrijheid van geloof en meening, bepaalde in art. 12: »Elk hoofd eens huis»gezins en op zichzelf staand persoon van beiderlei kunne, mits »den ouderdom van veertien jaar bereikt hebbende, doet zich in»schrijven bij een of ander kerkgenootschap, hetwelk vrijwillig kan »verlaten worden, om tot een ander over te gaan. Voor ieder »kerkgenootschap wordt van de alzoo ingeschreven leden tot on»derhoud van deszelfs dienaren en eigendommen eene jaarlijksche

»gift gevorderd, niet te boven gaande eene zekere bepaalde som, »achtervolgens hetgeen aangaande dit een en ander nader bij de »wet zal worden vastgesteld.”

Deze nadere vaststelling bij de wet is ook achterwege gebleven en men is, waarschijnlijk onder den invloed van het Keizerlijk Napoleontisch staatsregt, hier te lande gekomen tot het subsidie-stelsel. Men betaalde toen niet meer alleen voor de leeraren van de oude Staatskerk de subsidiën, die vroeger waren verleend, uit, maar begon ook aan de andere kerkgenootschappen nieuwe subsidiën te verleenen. Dat stelsel is in zoover opgenomen in de Grondwet van 1815, als daarin in art. 168 wordt gezegd, dat de wetgever niet zal terug komen op de subsidiën, die op dat oogenblik verleend waren, en hem bevoegdheid wordt verleend om de subsidiën voor leeraren in het vervolg te vermeerderen.

Van die bevoegdheid is sedert een ruim, in mijn oog al te ruim, gebruik gemaakt.

De Grondwet van 1815 huldigt, in strijd met de Grondwet van 1801, in beginsel de scheiding van Staat en Kerk, en dit laatste beginsel is, voor zoover het door eene kleine verandering van redactie kon geschieden, nog meer bevestigd in de Grondwet van 1848. Lang heeft het geduurd, eer dat beginsel eenigermate kracht en leven in de praktijk heeft erlangd, en in menig opzicht vindt men nog in onze wetgeving sporen van een vroegeren toestand.

Ik constateér echter, dat in den laatsten tijd de scheiding van Staat en Kerk meer en meer wordt gehuldigd, en men meer en meer overtuigd wordt, dat alleen het consequent vasthouden aan dat beginsel kan te weeg brengen, dat de Staat blijft buiten den strijd, op kerkelijk gebied gevoerd. Dat beginsel moet meer en meer in de wetgeving worden opgenomen. Wij mogen niet blijven staan op het punt, waarop wij nu gekomen zijn. In het vorige jaar heeft men een grooten stap gedaan door de afzonderlijke afdeelingen voor Eeredienst op te heffen en daardoor, wat den vorm betreft, ons Staatsbestuur vrij te maken van kerkelijke invloeden. Maar ik meen, dat men nog een stap verder moet gaan en het subsidie-stelsel zelf moet herzien, en dat men niet moet voortgaan op den tot dusverre gevolgden weg, namelijk steeds nieuwe subsidiën aan kerkgenootschappen toe te kennen.

De gebreken van het subsidie-stelsel liggen voor de hand. Het maakt de Kerk afhankelijk van den Staat; die klagt wordt, vooral van de zijde der Gereformeerden, meermalen gehoord. Het is voor staatslieden moeijelijk — wij hebben daarvan de voorbeelden in de praktijk gezien — zich er van te onthouden, hunne positie te gebruiken om de kerkelijke rigting, die hunne sympathie heeft, te bevorderen. En wat de geestelijkheid betreft, die staatssubsidiën ontvangt, ik geloof dat, hoe vrij zij ook van den Staat wezen moge, altijd eenige gevolgen waar te nemen zullen zijn van de waarheid, vervat in het spreekwoord: »Wiens brood men eet, diens »woord men spreekt."

In de tweede plaats is dat subsidie-stelsel absurd, waar verschillende met elkander strijdende kerkgenootschappen bestaan. In hetzelfde hoofdstuk worden subsidiën gevoteerd voor de verschillende erkende kerkgenootschappen, voornamelijk het Roomsch-katholijke en Hervormde. De katholijk stemt voor het bevorderen door Staatsmiddelen van een kerkgenootschap, dat lijnregt tegenover het zijne staat. Ik geloof bijna niet, dat het met de beginselen, welke tegenwoordig in het Roomsch-katholijke kerkgenootschap de overhand hebben, bestaanbaar is, zijne stem te geven tot het onderhouden van eene met de Roomsch-katholijke Kerk strijdige eeredienst; en voor zoover de Gereformeerde Kerk nog staat op het standpunt der Dordsche belijdenis, volgens welke de overheid verpligt is alle afgoderij en valsche godsdienst te weren en uit te roeijen, is het moeijelijk te begrijpen dat een Gereformeerde, die aan die belijdenis vasthoudt, het voor zijn geweten kan verantwoorden, dat hij tonnen gouds voor de Roomsch-katholijke eeredienst toestaat.

Wat dus natuurlijk is in een toestand, waar Staat en Kerk verbonden zijn en de Staat dus van het beginsel uitgaat, dat er slechts één ware godsdienst is, datzelfde is ongerijmd in een toestand waar vrijheid van godsdienst bestaat. En ook wanneer men alle kerkgenootschappen in dezelfde verhouding bijdragen van den Staat laat genieten, heeft men nog onbillijkheid bij een toestand, waarin men de vrijheid erkent om tot geen kerkgenootschap te behooren. Die in dit geval verkeeren worden indirect verpligt bij te dragen tot de eeredienst, terwijl zij zelven buiten de kerkgenootschappen

staan. Bovendien is er één kerkgenootschap, het Christelijk Gereformeerde of Afgescheidene, dat nooit subsidie van wege den Staat heeft genoten. Tegenover deze afgescheidenen en tegenover hen die ten opzigte der in de begrooting genoemde kerkgenootschappen onzijdig zijn, handelt men hoogst onbillijk door Staatsgelden voor de eeredienst van die kerkgenootschappen te bestemmen.

Deze zijn de gebreken van het subsidie-stelsel in het algemeen, gebreken die mij er toe zouden geleid hebben, indien wij nu in het geval waren om te beslissen, of het subsidie-stelsel al dan niet zou aangenomen worden, met alle kracht tegen het opgaan van dien weg te protesteren. Maar wij staan thans voor een in ons land gevestigden toestand.

Er zijn een aantal subsidiën verleend en op dien grondslag hebben zich vele gemeenten gevormd. Daarvan mag de Staat zijne voedende hand niet terugtrekken. Maar zij die met mij het subsidie-stelsel in beginsel verkeerd achten, moeten beginnen zoo spoedig mogelijk gebruik te maken van de bevoegdheid die art. 168, alinea 2, der Grondwet laat, om geen nieuwe subsidiën te verleenen. Alleen dan als de stem, die uit *de Heraut* en uit eene brochure van professor Gratama, een der hoofden van de Christelijk-historische partij, is opgegaan en de Kerk van alle Staatssubsidie wil losmaken, in de groote kerkgenootschappen zal zijn doorgedrongen, en van hen aandrang tot verandering uitgaat, zal ik blijde de gelegenheid aangrijpen, om aan het gansche subsidiestelsel een einde te maken. Maar zoolang de kerkgenootschappen zelve niet het verkeerde van Staatssubsidie inzien, zal ik op deze plaats niet verder gaan, maar mij er toe bepalen de uitbreiding daarvan tegen te gaan.

Het oogenblik is, meen ik, goed gekozen om dit punt ter sprake te brengen. Wij zien de groote beweging, die zich in de Katholijke Kerk in Duitschland openbaart; wij zien welke rol een bisschop van een der hier te lande erkende kerkgenootschappen, van de Oud-bisschoppelijke Klerezy, bij die kerkelijke beweging in Duitschland speelt. En wat zal nu het geval zijn, als die beweging uit Duitschland naar hier overslaat, als ook hier de strijd tusschen Oud- en Nieuw-Katholicisme opkomt? Zal dan de Staat gebruik maken van den memorie-post van art. 78, voor subsidiën voor

kerkelijke gebouwen en pastoriën der Oud-bisschoppelijke Klerezy? De Regering zegt: de behoefte aan subsidie voor kerken der Oud-bisschoppelijke Klerezy is nog niet te bepalen, en daarom wordt er niets voor uitgetrokken. Maar als wij de begrooting aannemen zoo als zij ligt, dan wordt toch het beginsel erkend om, bij opkomende behoefte, ook voor die kerken subsidie toe te staan. Met het oog op de moeijelijkheden, die zich dan zouden kunnen voordoen, zou ik het raadzaam achten, het beginsel reeds nu aan te nemen, dat de Staat zijne voedende hand onttrekt aan nieuwe behoeften der kerk.

Het is hier ook de plaats om een paar opmerkingen te maken naar aanleiding van het debat, over de begrooting van Binnenlandsche Zaken gevoerd. Het ontgaat mij niet, en evenmin zal het ontgaan zijn aan ieder, die belang stelt in de schoolquaestie, dat de anti-revolutionaire partij ten deele van houding en banier is veranderd.

Dezelfde partij, die vroeger aandrong op leerstellig Staatsonderwijs, verlaat die banier en zegt nu: de vrije school *nevens* de vrije kerk. Voor hem, die in de Staatsschool slechts het middel ziet om goed leekenonderwijs te erlangen, kan die verandering van banier nog al van invloed zijn op zijne beoordeeling. Maar hebben zij, die nu de banier van: »de vrije school *nevens* de vrije kerk" opheffen, wel bedacht welk beginsel zij daarmede huldigen. Ik zou het als een zeer grooten vooruitgang beschouwen, wanneer het gebied der beschaving meer en meer onttrokken wierd zoowel aan den Staat als aan de Kerk. Tot nu toe hebben wij slechts te kiezen gehad tusschen den Staat of de Kerk; beperking van die beide ligchamen heeft tot dusver nog nimmer in de magt van de liberalen gestaan. Maar juist om het gewigt der zaak, waarvan ik al de gevolgen wel overzie, maar hier niet verder kan bespreken, omdat men te zeer gewoon is aan mijne woorden eene verkeerde uitlegging te geven, mag de vraag rijzen: of die bekeering wel ernstig gemeend is, en of zij, die nu spreken van de vrije school nevens de vrije kerk, het in dien eisch gehuldigde beginsel wel in zijn vollen omvang willen.

De gewone grief, die hier telken jare tegen de Staatsschool weêrklinkt, is dat men met het geld van alle belastingschuldigen

eene Staatsschool onderhoudt, die ongodsdienstige gevoelens aankweekt en voor een deel der bevolking niet bruikbaar is. Ik spreek nu niet over de gegrondheid of ongegrondheid dier klagt; maar ik meen mij de vraag te mogen veroorloven, of bij hen, die telkens deze klagt zoo luide doen klinken, nooit de vraag is opgekomen: of men dan wèl handelt, de uitgaven voor eenige eerediensten uit de Staatskas te betalen, terwijl er een kerkgenootschap bestaat, dat geene gelden trekt, en zoowel zij, die tot dat kerkgenootschap behooren, als degenen, die onzijdig staan tegenover alle kerkgenootschappen, indirect, door hunne bijdragen aan de schatkist, in die uitgaven deelen. De ongeloovigen en afgescheidenen worden alzoo mede bestreden uit hun eigen geld.

Mijn oordeel is dat degenen, die klagen over de Staatsschool, in hunnen gedachtengang hadden moeten beginnen hun regtsgevoel te doen spreken ten aanzien van het budget van eeredienst. Hun klagt staat tegenover de klacht over het budget van Eeredienst in dezelfde verhouding, als de splinter in het oog van een ander tot den balk in het eigen oog. Het voorstel, dat nog altijd in de lucht hangt, omtrent art. 194 der Grondwet en waaromtrent wij weêr gehoord hebben, dat het »*nu* niet en *nog* niet" komt, zou in den eigen gedachtengang der voorstellers moeten gepaard gaan met afschaffing van art. 168, zoo als ook wordt voorgesteld door prof. Gratama en door den redacteur van *de Heraut*. Wanneer men geene bedoelingen heeft, die liggen buiten hetgeen men openlijk verkondigt, zou men consequent tot dat tweeledige voorstel moeten komen. Zoodanig voorstel zou ook de krachtige ondersteuning van den geachten afgevaardigde uit Nijmegen, den heer Heydenrijck, moeten hebben, die nog onlangs verklaarde te stemmen voor het amendement van den heer van Delden, alleen om te doen blijken van zijne bereidwilligheid om de Staatszorg in te krimpen *op elk gebied*. Welnu, dan zal de geachte afgevaardigde wel toegeven, dat het eerste gebied waarop de Staat zich kan onttrekken is de eeredienst. Het is welligt wegens mijne onbekendheid met de parlementaire antecedenten van den geachten spreker, zoo ik niet geloof dat hij ooit heeft behoord onder hen, die de bedoelde Staatszorg eenigermate willen beperken.

Ik acht deze beschouwingen van algemeenen aard voldoende om mijn beginsel bij de Kamer in ernstige overweging te brengen, en voeg hierbij thans nog eenige overwegingen van politieken aard.

Wij hebben de afzonderlijke afdeelingen voor de Eerediensten opgeheven in de meening, dat daardoor bij de Ministers minder zou worden gevraagd naar hunne kerkelijke politiek en naar hunne kerkelijke gezindte. De tweede vraag is vervallen door de beide afdeelingen onder denzelfden Minister te brengen; maar de vraag, welke meening men is toegedaan ten aanzien van de ondersteuning van kerkgenootschappen, is overgebleven. En nu zal de keuze voor een Ministerie, zoo gewigtig als dat van Financiën, welligt worden geïnfluenceerd door de gevoelens van hen, die in aanmerking komen ten aanzien van de ondersteuning der kerkgenootschappen. Als bijv. eens tegenover elkander stonden de geachte afgevaardigde uit Deventer, de heer van Delden, die hier steeds heeft gestreden voor het beginsel, dat ik thans verdedig, en een ander, die zich vereenigt met het hier door den heer Thorbecke eens uitgesproken beginsel: »met geld zou ik mild zijn", dan geloof ik dat de balans ligt naar den laatste zou overhellen, althans bij de kerkelijke partijen in ons vaderland. Immers bij alle geloofsverdeeldheid tusschen de geestelijkheid der onderscheidene kerkgenootschappen, is men toch op één punt zeer weinig verdeeld; men is eendragtig in den wensch naar het ontvangen van subsidie uit de Staatskas. Nog slechts weinig sporen van geloofsverdeeldheid omtrent dit punt worden onder de Christenen waargenomen.

Wil men dat de keuze van een Minister van Financiën alleen geschiedt naar de financiëele bekwaamheid, dan moet men ophouden eene groote beteekenis te geven aan de vraag, wie de afdeeling voor Eerediensten beheert. Deze politieke beschouwing mag, mijns inziens, wel door de Kamer in aanmerking genomen worden bij de beslissing over de vraag, of aan de Regering al dan niet gelden voor leeraren of kerken ter distributie zullen worden gegeven. De aanneming van mijn beginsel neemt echter niet weg, dat de Regering in exceptionele gevallen er toe kan overgaan om in de begrooting voordragten tot subsidiën op te nemen. Ik heb hier het oog vooral op een geval, als het vestigen van

nieuwe gemeenten in nieuw ontgonnen streken. Daar is de oprichting van een kerkgebouw en het plaatsen van een leeraar, in de bestaande omstandigheden, ook een zuiver burgerlijk belang. Onverschillig welk genootschap zich daar vestigt, strekt die vestiging om het ontstaan van dorpen te favoriseren. Voor dat geval wil ik gaarne eene uitzondering toelaten.

Alzoo als regel handhaving van de subsidiën, waarop de tegenwoordige toestand is gevestigd; als uitzondering voor de bevordering van *burgerlijke* belangen nieuwe subsidiën, maar dan afzonderlijk voorgedragen en aan de goedkeuring van de wetgevende magt onderworpen.

Ik breng dit beginsel bij deze afdeeling in het algemeen ter sprake. Ik zal bij de behandeling van art. 63, behelzende de nieuwe posten voor tractementen bij de Hervormden, opheldering vragen of die post, naar dit beginsel, geheel kan vervallen of ten deele gehandhaafd moet worden. Zoo dit laatste het geval is, zal ik een amendement voorstellen tot vermindering en anders stemming over het artikel vragen. Wordt het artikel onveranderd aangenomen, dan zal ik bij de volgende, in strijd met het ontwikkelde beginsel voorgedragene posten, geen tegenstand voeren, ten ware er bij de discussie mogt blijken, dat er leden zijn, die groot onderscheid maken of het geldt *tractementen*, of subsidiën voor *gebouwen*. (Hand. 6 Dec. 1871).

Mijne inzichten werden bestreden door van der Maesen de Sombreff (liberaal katholiek), Luyben en den Minister Blussé.

Op hunne argumenten repliceerde ik:

Men heeft gesproken over het opwekken van hartstogten en over het verontrusten van gemoederen. Zelfs aan de Ministerstafel heeft men die woorden gebruikt. De Minister heeft er evenwel op laten volgen, dat de nieuwe subsidiën golden kleine, nietige posten, die men beter deed hem op zijn bureau te laten beslissen.

Indien het waar mogt wezen, dat door het verdedigen van mijne meening hartstogten opgewekt of gemoederen verontrust zijn, dan lag dat dus niet in de zaak die ik ter sprake bragt, maar in subjective gevoeligheid van hen, wier hartstogten reeds worden opge-

wekt of wier gemoederen verontrust door kleinigheden, zoodra zij de eeredienst betreffen.

Ik wensch geen hartstogten op te wekken, maar integendeel een toestand te doen geboren worden, waarbij, wanneer de hartstogten op het gebied der kerk opgewekt zijn, daarvan geen weêrklank worde gehoord in deze Vergadering. Wanneer wij de twistappels wegnemen, die hier aanleiding geven tot het ter sprake brengen van kerkelijke zaken, en beginselen handhaven waardoor kerkelijke bewegingen buiten deze Vergadering worden gehouden, dan geloof ik dat juist aan degenen, die in mijn gevoelen deelen, de lof toekomt, dat zij vermijden wat aanleiding zou kunnen geven tot beroering en hartstogt.

De geachte spreker uit Maastricht heeft de zaak overgebragt op het terrein der interpretatie van art. 168, 2de lid, der Grondwet. Daarin wordt gezegd dat de Staat de leeraarstractementen kan vermeerderen en nieuwe toestaan.

De heer Luyben heeft reeds op dat woord *kan* gewezen.

Onwedersprekelijk is het, mijns inziens, dat daar waar de grondwetgever aan den wetgever de *bevoegdheid* verleent om te geven, deze ook de bevoegdheid heeft om *niet* te geven.

Maar ik wil mij stellen op het standpunt van den heer Luyben en met hem zeggen: de Grondwet bevat eene *aanmoediging* om op den weg der subsidiëring voort te gaan, eene uitnoodiging om nieuwe leeraarstractementen te geven. Mag ik dan echter niet de opmerking maken, dat de grondwetgever de aanmoediging *niet* gegeven heeft, waar het geldt het subsidiëren voor het *bouwen van pastorijen en kerken?*

Mag ik ook verder de vraag niet opperen: of de grondwetgever van 1815 zou hebben gewild, dat men zijne aanmoediging ook volgde bij veranderde omstandigheden?

Destijds was men nog te naauwer nood ontgroeid aan den toestand, die is neêrgelegd in de Staatsregeling van 1801; een toestand, waarin men geen bezwaar vond om iedereen de verpligting op te leggen tot een kerkgenootschap te behooren, zoodat men wel uit een kerkgenootschap treden mogt, maar alleen onder de voorwaarde van zich in een ander te laten opnemen. In zulk een toestand kon aan die aanmoediging worden gehoor gegeven.

Sedert is evenwel een geheel nieuw kerkgenootschap ontstaan: dat der Christelijk Gereformeerden of Afgescheidenen.

Voorts zijn er thans veel meer personen dan toen, die zich op een onzijdig standpunt tegenover alle kerkgenootschappen plaatsen. En nu vraag ik of er dan, ook in het stelsel van den heer Luyben dat de Grondwet eene aanmoediging inhoudt, geen redenen voor ons zijn om tot den grondwetgever te zeggen: »Wij geven in »dezen tijd aan uwe uitnoodiging geen gevolg meer, want dit zou »ons op een verkeerden weg leiden"?

Men zegt dat van het financiëel beginsel, hetwelk ik voorsta, namelijk dat de behoefte aan subsidie eerst moet worden erkend en het subsidie eerst daarna aan de wetgevende magt mag worden voorgedragen, ook afwijkingen worden gevonden in de begrooting van Binnenlandsche Zaken. Dat is zoo, maar die afwijkingen zijn dan ook reeds herhaaldelijk besproken, en, als ik wel heb, is de som voor subsidiën voor publieke werken, die vroeger tot een hooger cijfer was uitgetrokken, bij amendement tot het geringe bedrag van *f* 4000 teruggebragt.

De heer van der Maesen heeft gezegd dat de toepassing van het subsidie-stelsel tot geen moeijelijkheden aanleiding geeft, en dat dit stelsel niet medebrengt dat men aan ieder gelijkelijk geeft, maar dat men geeft daar waar behoefte bestaat.

Is die geachte afgevaardigde wel met al de behoeften der verschillende kerkgenootschappen bekend? Is hij in het bijzonder bekend met de behoeften van dat eene kerkgenootschap, het Christelijk Gereformeerde, dat geen subsidie ontvangt? Meent hij dat dit kerkgenootschap uit zulke vermogende elementen bestaat, dat het, bij uitzondering, geen behoefte hebben zou aan subsidiën van den Staat?

Zou men, het land doorreizende, bij het zien van de kerken van de Afgescheidenen en die van de Katholijken, zeggen, dat de eersten gebouwd zijn door een kerkgenootschap dat geen behoefte heeft aan Staatssubsidie, terwijl de laatsten zijn opgerigt door een kerkgenootschap dat uit behoefte giften van den Staat ontvangt?

Hiermede geloof ik de voornaamste bedenkingen, die tegen de zaak zijn ingebragt, te hebben wederlegd; maar ik mag niet nalaten een antwoord aan den laatsten spreker te geven ten aanzien van mijne eigene gezindheid.

Hij meende, dat bij mij een gemis van billijke gezindheid tegenover de kerkgenootschappen in het algemeen bestond. Ik heb alleen dit te zeggen, dat ik tot het kerkgenootschap, waarin ik aangenomen ben, nog behoor en hoogen prijs stel op zijn bloei. Van onbillijke gezindheid tegenover alle kerkgenootschappen kan men mij dus kwalijk beschuldigen. Maar al ware ik niet nog aan mijn kerkgenootschap verbonden, al stelde ik geen prijs op zijn bloei, dan zou ik nog durven beweren, dat ik zooveel prijs stel op geestelijke ontwikkeling, en op alle vereenigingen die ten doel hebben de bevordering van geestelijke belangen, dat de beschuldiging mij in de verste verte niet kan treffen. Zou de geachte spreker meenen, dat ik voorbij zag dat de geestelijke behoeften verschillen en dat, naar mate van het verschillend standpunt van ontwikkeling, het geestelijk leven zich in andere vormen voordoet? Ik geloof nooit iets gezegd te hebben, dat aanleiding kan geven tot die dwaling.

Den heer Heydenrijck moet ik nogmaals verwijzen naar hetgeen hij gezegd heeft bij de bespreking van het amendement van den heer van Delden. Hij heeft toen beperking van de Staatszorg als beginsel gesteld; hij wenschte *op elk gebied* de Staatszorg te beperken. De woorden, die ik van hem heb aangehaald, zijn niet gelijkluidend met die, waarin hij zich thans heeft uitgedrukt.

Overigens heb ik bij deze discussie twee uitingen gehoord, die mij zeer veel genoegen hebben gedaan, vooreerst die van den heer van der Maesen, die zeide: »zouden wij in elk geval niet eenen »overgangstermijn moeten laten?" en ten tweede van den laatsten spreker, die zeide: »Deze posten zijn reeds verminderd en ge»stadige vermindering is in uitzigt." Die uitingen doen mij zien, dat, wanneer nu of later mijne wenschen verwezenlijkt worden, toch bij die geachte sprekers de verzoenende gezindheid zich zal openbaren, welke reeds in die woorden lag opgesloten.

Het amendement, hetwelk mijne zienswijze belichaamde, werd met 38 tegen 26 stemmen verworpen. Eerst in 1883 (Hand. 1883/'84, p. 676) huldigde de Kamer het door mij verdedigde beginsel, door aanneming van het bekende amendement-Donner.

Vervanging van de artt. 414—416 Code Pénal (Coalitiën).

De Minister Jolles gaf gevolg aan de toezegging om den rechtstoestand der werklieden te verbeteren, door het voorstellen van een halven maatregel. Zelfs die halve maatregel van Jolles vond tegenstand bij de geheele conservatief-christelijke partij en werd ook vurig bestreden door den oud-Minister Godefroi, die destijds tot de liberalen werd gerekend. Bij de stemming over artikel 1 kwam ik met hen in dezelfde stemlijst, omdat ik er niet toe kon besluiten, eene verouderde en veroordeelde wet, welker strenge toepassing geen Openbaar Ministerie meer voor zijne verantwoording zou durven nemen, te vervangen door onjuiste nieuwe bepalingen, welke natuurlijk, omdat zij nieuw waren, wel zouden worden toegepast. Zoo staakten eerst over artikel 1 de stemmen. Bij de tweede stemming werd dit, even als de geheele wet, met 37 tegen 34 stemmen aangenomen. Ik onthield mij; de geheele clericaal-conservatieve oppositie stemde tegen. Bij het strafwetboek van Modderman kwam de zaak geheel onder het gemeene recht. Eene dertigjarige ervaring doet zeker geene bizondere strafbepalingen terug wenschen; wel kan de vraag rijzen of ons strafwetboek geene bepalingen behoort te bevatten tegen het opzettelijk molesteren van anderen door handelingen, die het Duitsche strafrecht als *grober Unfug* qualificeert; altijd onder waarborgen dat daarmede door de organen der strafrechtspleging niet zulk een *grober Unfug* kan worden gedreven als in Duitschland. [1])

---

[1] Tijdens de bewerking van dit geschrift viel de merkwaardige korte werkstaking voor van het lagere spoorwegpersoneel en dreigde eene werkstaking van gemeentelijk personeel te Amsterdam. Deze feiten doen mij besluiten aan dit geschrift als bijlage het ontwerp van wet met toelichting toe te voegen, op p. 73 bedoeld, hetwelk wel niet officiëel bij de Kamer aanhangig is gemaakt, maar de wet-Jolles heeft uitgelokt. Ook vooral om in het licht te stellen, dat de zaak toen alleen privaatrechte-

Ter verdediging der afschaffing werd door mij de volgende rede gehouden:

Het is voor mij zeker onnoodig in eene breedvoerige adstructie te treden van de beginselen, die ten grond liggen aan dit wets-

---

lijke verhoudingen betrof, terwijl de werkstaking van het personeel der spoorwegmaatschappijen, in werkelijkheid half-publiekrechtelijke lichamen, en van personeel in dienst der gemeenten, ten behoeve van als takken van publieken dienst georganiseerde bedrijven, een ander probleem aan de orde brengt, dat destijds niet aan de orde was en slechts vluchtig is aangeroerd. Artikels 123—126 van den Code Pénal tegen coalitie van ambtenaren bleven in stand. Bonden van ambtenaren waren wel geoorloofd; ook zij konden in onderlinge vereeniging hunne belangen bevorderen. Zij kwamen echter in strijd met wet en openbare orde, wanneer zij door tijdelijke schorsing een tak van publieken dienst mochten willen desorganiseeren en deze schorsing bij bondsbesluit decreteeren. Daaromtrent is ons tegenwoordig strafrecht onvoldoende, hetwelk de aangehaalde artikelen van den Code Pénal niet door gelijksoortige verving. Grond van strafbaarheid ligt in de aantasting van de *wettelijke organisatie*, tegen welker uitvoering werkstaking of bondsbesluit gericht is. Niet tegen werklieden in *geconcessioneerde* bedrijven, maar tegen werkstaking *van ambtenaren en van geëmploijeerden in publiekrechtelijk georganiseerde bedrijven* zou, indien noodig, de tusschenkomst der wetgevende macht kunnen en moeten worden ingeroepen.

Het opgewekte vereenigingsleven onder de werklieden heeft in het algemeen hier te lande de gunstige gevolgen gehad, welke ik daarvan bij het ontwerpen van mijn wetsvoorstel verwachtte. Wel heeft ook de schaduwzijde, namelijk werkstakingen, die voor ondoeltreffende, zelfs onmogelijke loonregelingen of wegens onbeduidende grieven werden ondernomen, niet ontbroken; maar voor de gewenschte nieuwe ontwikkeling der verhouding uit dienstcontract, als verhouding tusschen *gelijkwaardige* elementen der maatschappij, zijn de barensweeën niet overmatig zwaar geweest.

De strijd van het spoorwegpersoneel betrad uit tweeërlei oogpunt een ander terrein. Hij strekte vooreerst om aan de Directie de vervulling van eene wettelijke verplichting — en niet van eene onverschillige, maar van de absoluut noodzakelijke en absoluut rechtvaardige verplichting om ieder gelijkelijk ten dienste te staan — onmogelijk te maken. Uit het openen van zulk een strijd ontstaat een conflict, dat niet opgeheven is door de

ontwerp. Ik heb de eer gehad die in eene brochure neder te leggen, waarvan destijds aan ieder der leden een exemplaar is toegezonden. Wanneer ik dus thans eenige oogenblikken het woord neem, kan ik mij er toe bepalen, om nog eens de quaestie te

---

capitulatie der Directie. Die capitulatie vestigt geen duurzamen vrede. Gaat het personeel op dezen weg voort, dan mag nog eens en nog eens weder eene capitulatie volgen, maar te eeniger tijd moet de strijd principiëel worden aanvaard en uitgestreden. Alleen inzicht in ongelijk van de zijde van het personeel kan hiervoor behoeden.

Ook het economisch doel van dien strijd was nieuw en bedenkelijk. Ook dit moge zich ieder duidelijk voor oogen stellen. Hij was niet gericht tegen de werkgevers als zoodanig, noch ook voor eigen voordeel ondernomen, maar hij beoogde *een arbeidsmonopolie der georganiseerde werkliedenbonden tegenover andere werkzoekenden* te bevorderen. Er vormen zich langzamerhand arbeidersgilden met feitelijk monopolie; een soort van gesloten vierde stand, die de maatschappij dwingt voor de diensten hunner leden een hoogeren prijs te betalen, dan waarvoor niet tot de organisatie toegetreden, wellicht daarin niet toegelaten, werklooze of slechter betaalde werklieden — die dan als 't ware een vijfden stand vormen — dezelfde diensten kunnen en willen verrichten.

Het heeft allen schijn, in aanmerking genomen de talrijkheid der „onderkruipers", die zich aanbieden zelfs bij gebrekkige bescherming en bij het vooruitzicht, om door den werkgever bij het sluiten van den vrede toch weder te worden opgeofferd, dat de loonstandaard van de georganiseerde werklieden reeds nu hooger is, dan bij de talrijkheid der beschikbare werkkrachten uit vrije concurrentie van vraag en aanbod op het gebied van den arbeid voortvloeit. Men declameert tegen die economische wet en wil niet, dat daardoor de arbeidsloonen worden geregeld, maar men maakt er juist zelf eene der hatelijkste toepassingen van. Men beperkt kunstmatig het aanbod; drijft door geweldige pressie een deel der beschikbare werkkrachten terug en bedingt dan den gevraagden prijs; men past in anderen vorm het beginsel toe van de O.-I. Compagnie bij hare beperking van het aanbod van notenmuscaat. Deze liet den voorraad, waarvoor zij tegen den gewenschten hoogen prijs geen koopers vond, verrotten of verbranden; de georganiseerde werkliedenvereenigingen laten de „onderkruipers" in werkloosheid verkommeren en ondergaan. De leiders der georganiseerde werklieden-vereenigingen doen zich steeds voor als voorvechters der *algemeene* arbeidersbelangen, inderdaad strijden zij slechts voor egoïstische wenschen van een deel. In staats- of gemeentebedrijven,

resumeren en eenige bedenkingen, die ik in de discussie heb hooren maken, te beantwoorden.

Ik kan niet, gelijk de vorige spreker, dit wets-ontwerp terugbrengen tot de verhoudingen van een eenvoudig wets-ontwerp, strekkende tot interpretatie van eene bepaling van den Code Pénal. Die qualificatie past ook weinig bij zijn betoog, daar het

---

waarin slechts een vast aantal werkzaam kan zijn, voeren zij dien strijd ten gunste van de gecoaliseerden tegen de belastingschuldigen; in gemonopoliseerde bedrijven, die in gelijke omstandigheden verkeeren, voeren zij dien strijd tegen de aandeelhouders. Belastingschuldigen en aandeelhouders kunnen zich beklagen, wanneer de door hen gekozen besturen te scheutig zijn; eene overwinning der gecoaliseerde werklieden doet in deze afdeeling van maatschappelijken arbeid op zich zelf geen nadeel. Anders echter in de takken van nijverheid, waarin debiet en bedrijvigheid vermeerderen of verminderen in omgekeerde evenredigheid met de kosten van productie, d. i. in alle groote takken van nijverheid die, als de ijzer- en textielnijverheid en zoo menige andere, aan internationale concurrentie het hoofd hebben te bieden en vooral ook in het voor ons land, bepaaldelijk voor onze werklieden, zoo belangrijke transitverkeer, dat door eene kleine *marge* in de kosten ten onzen voor- of nadeele kan worden verplaatst. In al deze bedrijven gaat loonsverhooging, onder normale omstandigheden, direct gepaard met vermindering van werk, zoodat eene overwinning der werklieden-vereenigingen wel hooger loon voor hen, die werk behouden, te weeg brengt, maar tevens werkloosheid voor de overige vakgenooten. De sympathie van den onbevooroordeelde mag natuurlijk steeds verzekerd zijn aan pogingen tot verbetering der arbeidsregelingen met het oog op gezondheid en duurzaam behoud der werkkracht des arbeiders, maar aan loonsverhooging slechts onder zoodanige omstandigheden, dat zij niet met vermeerderde werkloosheid gepaard gaat. De georganiseerde arbeiders bestrijden „onderkruipers” als *paria's*, die zij met minachting mogen bejegenen; die strijd is inderdaad slechts uiting van eene zuiver egoïstische opvatting en is zoowel gericht tegen het recht van medeburgers om te arbeiden tegen een loon, dat *zij zelve* voldoende achten, als tegen het algemeen belang der maatschappij, dat èn wegens de bevordering van verhoogde bedrijvigheid, èn wegens het belang des verbruikers, bij lage prijzen gebaat is, zoolang althans de loonen, die een element der lage kosten van voortbrenging uitmaken, voldoende zijn voor onderhoud van werkkracht en gezondheid der werkliedengezinnen. Dit laatste hangt inzonderheid af van het deel van het loon, dat de arbeiders gewoon zijn voor huishoudelijke

wets-ontwerp dan geene aanleiding kon geven tot breedvoerige uitweidingen over de oekonomische zijde der zaak.

Theoretisch kan men tweeërlei stelsel onderscheiden ten aanzien van de verhouding van den Staat tot het huishoudelijk leven der maatschappij: het stelsel van het individualisme en van het socialisme. Bij het eerste wordt het oekonomisch streven overgelaten aan het individu en aan vrijwillige associatiën. Het Staatsgezag laat ieder voor zijn belang strijden; het waakt alleen tegen inbreuk

---

uitgaven aan hunne vrouwen ter hand te stellen, wat naar publiek gerucht gewoonlijk heel wat verschilt van het loon dat hun uitbetaald wordt.

De werklieden-vereenigingen zien er niet tegen op, elke in haar vak, „onderkruipers" te weren en hen dus ten slotte bij de armenkas te land te doen komen. Zij zijn ook bij zulk egoïstisch streven binnen de grenzen van haar recht, maar niet minder zijn de „onderkruipers" in hun recht, wanneer zij den arbeid opnemen tegen voorwaarden, die de georganiseerde arbeiders onvoldoende vinden. Het recht om te arbeiden en om zelf te beslissen op welke conditiën, is even heilig als het recht, om gunstiger voorwaarden te eischen. De gebruikelijke sympathie voor elke uiting van het vereenigingsleven, die gericht is tegen onverstand en hebzucht des werkgevers, moet dus niet verspild worden aan handelingen, die ten doel hebben aan de leden der vereenigingen een feitelijk monopolie te bezorgen.

Gaat men na, hoe geweldig en gewelddadig bij menige werkstaking de actie der stakers tegen „onderkruipers" is; met hoe stellige zekerheid men kan zeggen, dat dubbel en driedubbel genoeg werkkrachten bereid zouden zijn, op de bestaande conditiën het werk op te nemen, indien zij slechts durfden en verzekerd waren, ook na het beëindigen der werkstaking in dienst te worden gehouden, dan is, gelijk ik boven zeide, reeds in onze dagen de actie der werklieden-vereenigingen van karakter veranderd en geldt het tegenwoordig niet meer een strijd van den werkman, om in vereeniging met zijne vakgenooten als *gelijke des werkhuurders* te worden erkend en, als *met hem gelijkwaardig in ruilvermogen*, over arbeidsregeling en loon te debatteeren, maar om den werkhuurder te noodzaken, van hare leden duurder of op onvoordeeliger voorwaarden hunne diensten te koopen, dan anderen hem dezelfde diensten aanbieden.

Het zou in onze maatschappij anders kunnen zijn, indien niet jaar op jaar zulke groote aantallen jeugdige lieden opgroeiden en ook voor hun arbeid plaatsing zochten. Zullen de loonen op het verkregen peil kunnen blijven, en ook die nieuw ter arbeidsmarkt komende krachten plaatsing

op het regt; maar het tracht niet den strijd van de maatschappelijke belangen in den eenen of anderen geest te doen uitvallen; het blijft onzijdig.

Bij het stelsel, dat men het socialistische noemt, treedt het Staatsgezag op om het oekonomisch leven te regelen. Wij leven nu onder, en wenschen allen te behouden het stelsel van individualisme, van de vrijheid van ieder om zijne belangen in de maatschappij zelf naar eigen inzicht te behartigen.

---

vinden, dan moet onze nijverheid zich van jaar tot jaar sterk uitbreiden. Elke beperking dier uitbreiding valt op de werkliedenklasse zelve het zwaarst terug, daar, bij stationairen toestand der nijverheid of geringe vermeerdering daarvan, voor de diensten van haar opkomend geslacht geen vraag is of slechts ter vervanging van ouderen.

Wegens het gemis aan inzicht in het verband tusschen het bedrag der loonen en het quantum van het werk, hoort men zoo dikwijls onjuiste oordeelvellingen. Wie het belang der maatschappij als geheel doorziet, is slechts ingenomen met *algemeene* verhooging van loon- en levensstandaard, als gevolg van vermeerderde levendige vraag naar werkkrachten; met verhooging van gemiddelde algemeene arbeidswaarde, levenskracht en levensduur. Blijft eenig vak tijdens zulk eene algemeene verhooging ten achter, dan zal men bij eene staking weinig overlast van onderkruipers hebben. Partiëele verhoogingen echter, die zonder levendige algemeene vraag naar arbeid slechts door middel van sterke pressie tot wering van „onderkruipers" verkregen worden, zijn uit het oogpunt van het algemeen belang een nadeel. Eensdeels omdat zij als naaste gevolg werkloosheid kweeken of doen voortduren. Anderdeels, omdat zij als verwijderd gevolg het oprichten van nieuwe ondernemingen tegengaan, daar noch nieuw kapitaal, noch nieuwe ondernemers te vinden zijn, als dezen verhinderd worden eenige steekhoudende berekening omtrent de loonen te maken, en zij, zoodra het den leiders der arbeidersbeweging mocht goeddunken, door hunne arbeiders, slaafsche volgelingen der leiders als deze gebleken zijn te wezen, geterroriseerd worden.

Vermeerderde werkloosheid, nu en in de toekomst, is dus het duidelijk zichtbare gevolg, wanneer door stakingen loonsverhoogingen worden bereikt, terwijl het loon, goed besteed, een behoorlijk levensonderhoud oplevert en er tevens te kust en te keur geschikte „onderkruipers" gereed staan om de plaats der stakers in te nemen. Ook zulke werkstakingen te hebben aangemoedigd en gesteund is een schuld, welke menigeen op zich heeft geladen, die wijzer had behooren te zijn.

De voornaamste strijd, op dit oogenblik in de maatschappij gevoerd, is tusschen de twee factoren der productie, tusschen den arbeid en het kapitaal. Beide die factoren hebben in elke onderneming *één* gelijk belang en *één* strijdig belang.

Zij hebben een gelijk belang met betrekking tot de vermeerdering der productie, zoowel in quantiteit als qualiteit, zoowel in hoeveelheid als in waarde. Naar mate de onderneming meer produceert is er eene ruimere bate te verdeelen tusschen de factoren, die in de onderneming zamenwerken. Het strijdig belang treedt op den voorgrond, wanneer het product van de *gezamenlijke* werkzaamheid *verdeeld* moet worden. Dit is het terrein van den strijd tusschen den ondernemer-kapitalist en den werkman.

In dien strijd behoort het Staatsgezag neutraal te blijven, en is het zulks op dit oogenblik niet.

Wat men ook moge zeggen van de artikelen van den Code Pénal, en welke interpretatiën men er — voorzeker zonder nevenbedoelingen — in deze discussie aan heeft willen geven, de bedoeling van de artikelen van den Code Pénal is deze: dat het debat over de looncondititiën tusschen ieder industriëel en ieder werkman *afzonderlijk* zal gevoerd worden; dat van de eene zijde, tusschen verschillende ondernemers, geene overeenkomst mag bestaan om het loon *injustement et abusivement* te doen dalen, en dat van de zijde der werklieden geene coalitiën mogen plaats hebben, ten einde gezamenlijk bepalingen omtrent het loon met de ondernemers te maken.

Deze positie is uitstekend gunstig voor den ondernemer. Heeft hij met ieder werkman afzonderlijk te doen, dan heeft hij beslissend overwigt, want voor den werkman staat bij het overleg over het looncontract zijne geheele positie op het spel, en voor den ondernemer slechts het verlies van *één* werkman.

Zijn daarentegen de werklieden, welke zich op een of ander vak toeleggen, in eene vakvereeniging vereenigd, en debatteren zij te zamen met de ondernemers over het bedrag van het loon en de arbeidsconditiën, dan hebben de ondernemers er overwegend belang bij om met hen op een goeden voet te blijven. Kunnen zij niet met hen contracteren, dan zullen zij hunne onderneming moeten staken.

Het is bij den tegenwoordigen regtstoestand een strijd — het beeld is reeds door den geachten afgevaardigde uit Assen gebruikt — tusschen twee kampvechters, waarvan de Staat den één eene hand heeft vastgebonden.

Is het dan wonder dat, daar de arbeid zich niet kan doen gelden, de kapitalist bevoordeeld wordt; dat, terwijl de kapitalist zich verheugen mag in een hoogen rentestand, de toestand der arbeiders gedrukt is?

Men spreekt van de bepalingen van artt. 414—416 Code Pénal, als waren ze onverschillig, zonder invloed op de ontwikkeling der maatschappij. Ik beschouw ze volstrekt niet zoo. Ik ben van oordeel, dat, indien wettelijke maatregelen sedert den revolutietijd de vrijheid van organisatie der arbeidende klasse niet hadden belemmerd, wij op dit oogenblik volstrekt niet in die mate als thans, den maatschappelijken strijd zouden hebben, dien men onder den naam — dien ik echter, voor zoover ik mij herinner, nog nimmer daarvoor gebruikt heb — van de *sociale quaestie* aanduidt. Men heeft aan den kapitalist alle vrijheid van organisatie gelaten, de volle kracht om zich te doen gelden, ten einde zijn aandeel te verkrijgen van het product der zamenwerking van arbeid en kapitaal, terwijl men aan den factor arbeid zijne vrije ontwikkeling heeft ontnomen. Daarom houd ik dit voor een bijzonder gewigtig en belangrijk ontwerp van wet. Het heeft de strekking om in onze wetgeving in te voeren, te doen erkennen, de *trade-unions* die in Engeland sedert eenige tientallen jaren bestaan en aldaar grooten invloed uitoefenen. Het verwondert mij daarom, dat de spreker die mij voorafging en die zoo grondig bekend is met de toestanden in Engeland, geen grooter beteekenis aan dit wetsontwerp heeft kunnen geven. Hij moet bekend zijn met het feit, dat de *trade-unions* langzamerhand meer en meer de Engelsche maatschappij en de Engelsche politiek beginnen te beheerschen. De werkmansvereenigingen, die men hier te lande de *vak-vereenigingen* noemt, zijn de Engelsche *trade-unions*. Zonder twijfel zullen wij, als deze vereenigingen hier meer en meer ingang vinden, gelijksoortige verschijnselen zien als in Engeland aanschouwd worden.

Die verschijnselen zijn niet van dien aard dat wij, voor zoover

wij geen klasse-belang, maar een algemeen volksbelang behartigen, ze behoeven te vreezen.

Ik heb een geschrift voor mij: »*Die Trade-Unions oder Gewerkvereine*," van R. Jaunasch, Dr. jur. & phil. Basel, 1870.

De schrijver somt de resultaten op, welke de *trade-unions* in Engeland hebben opgeleverd. In de eerste plaats, wat betreft de *geestelijke* ontwikkeling van de arbeidende klasse. Deze is door de vereenigingen, door het najagen van gemeenschappelijke doeleinden, zeer bevorderd. Er wordt van gezegd: „Das Vereinsleben war »das einzige Mittel, um eine in ihren Zielen nicht klare und ihrem »Wollen nicht starke Arbeitermasse zu organisiren. Erst durch »das Vereinsleben lernte dieselbe die untersten Grundsätze, ohne »welche die Existenz eines Gemeinwesens unmöglich ist, kennen; »erst in den Vereinen bethätigte man den Grundsatz: keine Rechte »ohne Pflichten, keine Pflichten ohne Rechte. Erst durch das Ver»einsleben trat der einzelne Arbeiter in Verbindung mit dem »öffentlichen Leben.« (pag. 37).

Gelijksoortige gevolgen zien wij reeds nu ten onzent, terwijl nog slechts de eerste sporen van het vereenigingsleven onder de arbeidende klasse zigtbaar worden.

In de tweede plaats: de *zedelijke* ontwikkeling.

Het doet mij genoegen hier te kunnen wijzen op een feit, dat zeker de sprekers uit Gouda, Gorinchem en Arnhem nog al gerustelstellen kan. Zij hebben gezegd: »wanneer men iets voor de »mindere klasse doen wil, laat men dan zorgen dat het misbruik »van sterken drank wordt tegengegaan.«

In het werk, dat ik voor mij heb, vindt men daaromtrent deze merkwaardige getuigenis: »Wie das Vereinsleben geistig anregte, »so gewährte es auch den Vereinsmitgliedern einen sittlichen Halt. »Thatsache ist es jedenfalls, dass in *den* Gewerken, in welchen »die Trade-Unions festen Fusz fassten, die sittlichen Zustände sich »gebessert haben. Der Unmässigkeit im Genusse von Spirituosen, »welche zum specifischen Laster den geringeren Englischen Ar»beiterklasse geworden war, ist durch den Einfluss der Trade»Unions gesteuert worden.« (Ibid. pag. 37.)

Wanneer hier wordt gesproken van *Spirituosen*, dan worden daarmede niet enkel sterke dranken bedoeld, maar de Engelsche

trade-unions gaan verder dan menig philanthroop hier, want »die »*Teetotallers* haben unter ihnen viele Anhänger gewonnen« (ibid).

Tegenover dat feit had men meer behooren te stellen dan de redeneringen, die ik omtrent dat punt van verscheidene tegenstanders van dit wets-ontwerp gehoord heb.

Zijn nu de gevolgen uit een geestelijk en zedelijk oogpunt verblijdend, ook de materiële toestand is er door verbeterd. Dit wordt verklaard door ieder, die over de Engelsche *trade-unions* geschreven heeft.

In de brochure, die ik heb doen ronddeelen, heb ik de getuigenis aangehaald van Thornton, een zeer bezadigd schrijver. Wil men cijfers, dan kan men die vinden, met betrekking tot diezelfde groote vereeniging, waarvan de vorige geachte spreker gewaagde, *the amalgamated Engineers Society*, in eene bijlage tot het werk, getiteld: »Zur Geschichte der Englischen Gewerkvereine," van Lujo Brentano, Leipzig 1871. In die bijlage vindt men het resultaat van een onderzoek, ingesteld naar den stand der loonen van de leden der vereeniging en van degenen, die er geen leden van waren. De statistiek van 1851 wees aan, dat de leden gemiddeld een loon hadden van 28 sh. 6 d. en de niet-leden van 22 sh. $^4/_5$ d. De statistiek van 1862 gaf voor de leden gemiddeld 28 sh. $7^1/_4$ d. en voor de niet-leden 24 sh. 9 d.

Hoe verklaart men het feit, dat de leden der vereeniging een hooger loon bedingen dan degenen die geen leden zijn? Er is tweeërlei verklaring voor: òf dat zij beter in staat zijn om een hooger loon van hunne ondernemers te bedingen, òf dat zij beter arbeiden. In beide onderstellingen werkt de vereeniging gunstig en mag men in dit feit eene reden vinden om diezelfde inrigtingen hier te lande te bevorderen.

En nu de politieke gevolgen. Het is naar mijn oordeel natuurlijk dat degenen die voor de toekomst een bevoorregten toestand voor sommige klassen des volks willen blijven behouden, tegen dit wets-ontwerp moeten zijn: want stellig is het dat de verbeterde organisatie en oekonomische toestand der arbeidende klassen, even als het geval in Engeland reeds is, ook eene verandering op politiek gebied zullen ten gevolge hebben. Wie dus de politieke voorregten wil handhaven, moet dezen eersten stap niet doen,

Men heeft meer dan eens gewezen op den toestand van Frankrijk en deze is zeker niet verblijdend. Men heeft gezegd: in Frankrijk is ook de vrijheid van coalitie gegeven en daarvan heeft men in dat land deplorabele gevolgen ondervonden. Wanneer men op Frankrijk wil toepassen het *post hoc ergo propter hoc*, en dat land tot voorbeeld nemen, dan moeten wij onze constitutioneele instellingen doen verdwijnen, want de groote débâcle is gekomen toen Napoleon liberale instellingen wilde vestigen. Het is de vloek van het despotismus, dat het zelfs niet in een geest van regtvaardigheid verbeteringen kan invoeren zonder zich af te breken. Doch daar wij het geluk hebben in ons land een vrij gouvernement te bezitten, hebben wij zulke gevolgen niet te vreezen. Ons gouvernement wordt sterker, naar mate het voor allen regtvaardiger is.

Mijns inziens diende ieder, die uit den toestand en de wetgeving van andere landen wil argumenteren, voortaan van Frankrijk te zwijgen. De Fransche toestanden leveren ons het bewijs dat de Fransche wetgevers niët degenen zijn, die wij ons tot voorbeeld moeten stellen. En nu wil men ons zelfs afschrikken door het feit, dat door een paar van de 700 leden der Nationale Vergadering een ontwerp ingediend is om op de vrijheid terug te komen. De kracht van dit argument vat ik niet.

Met deze weinige woorden meen ik de beginselen, op grond waarvan ik op de indiening van dit wets-ontwerp heb aangedrongen, te hebben blootgelegd.

Ik moet nu in eene bespreking treden van eenige gronden, door andere afgevaardigden bijgebracht.

De heer Godefroi heeft een lange redevoering gehouden, die eigenlijk niets anders zou bewijzen, dan dat dit wets-ontwerp zijne geboorte verschuldigd is aan aandrang van mij. De geachte spreker moet wel bedoeld hebben *politieken* aandrang van mij op de Regering. Daartegen moet ik constateren, dat ik hier nog nooit zulk een aandrang heb gebezigd, maar mijne kracht altijd gezocht heb in mijne argumenten. Toen ik deze zaak hier het eerst ter sprake bragt — met andere zaken — heb ik zelfs uitdrukkelijk gezegd dat ik de werking mijner argumenten zou afwachten, en dat ik, zoo de Regering aan mijne wenschen niet voldeed, de begrootingen er niet om zou afstemmen. Nog nooit heb ik mijne onder-

steuning van een Minister afhankelijk gemaakt van de bevrediging van 't geen ik persoonlijk wenschelijk acht. Of ik er binnenkort toe zal komen, is een andere vraag.

De heer Godefroi heeft zich veel moeite gegeven om te betoogen dat vóór mij deze zaak hier in het geheel nog niet ter sprake was gebragt. Het feit is zeer belangrijk, maar niet voor deze quaestie; wel voor eene andere quaestie, die mijns inziens nog altijd aan de orde is: de quaestie van het kiesregt. Het is eene vraag of met een zoo hoogen census de belangen van alle volksklassen in deze Kamer behoorlijk vertegenwoordigd en behartigd worden. De rede van den heer Godefroi is eene zeer belangrijke bijdrage voor hare ontkennende beantwoording.

Ik was, toen ik dit punt en andere ter sprake bragt, het orgaan van eene beweging die werkelijk in ons land sterker is dan hier vermoed wordt. Van het oogenblik af dat deze zaak ter sprake was gebragt, is zij niet meer van de dagorde af geweest. De éénige vraag was: vervanging of afschaffing, maar overal in de pers werd de regtmatigheid en noodzakelijkheid van verandering erkend.

De geachte spreker zegt, er is nog niet ééne petitie over ingediend. Het was mij intusschen bekend, en de Minister van Justitie heeft mij dit nog heden ochtend bevestigd, dat de arbeidersvereenigingen te Amsterdam, kort na de werkstakingen waarvan de heer Godefroi gewaagd heeft, aan den Koning — want bij hunne rigting van denkbeelden petitioneert men niet aan deze Kamer — eene petitie heeft ingediend, met verzoek dat de onzekerheid van den regtstoestand der arbeiders mogt worden opgeheven.

Nog van eene andere petitie is mij het bestaan bekend, ofschoon zij misschien nog niet is ingediend. Den 15den Mei 1870 vond men in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* eene oproeping van de heeren Hugenpoth, Testas, Coronel, Mackay, prof. Buys, van Hengel, van de Wall Bake en de Jong van Beek en Donk, waarbij belangstellenden in het lot van de mindere klasse worden opgeroepen om te trachten middelen te beramen, ten einde den toestand en de wenschen dier klasse beter te doen kennen. Op die oproeping is eene vergadering gevolgd, waarop verschil van gevoelen is gebleken, 't welk ten gevolge heeft gehad dat eenige

van de onderteekenaren der circulaire zich hebben teruggetrokken. Maar de laatste hunner, de heer de Jong van Beek en Donk, heeft met loffelijke volharding de zaak, die op touw was gezet, volgehouden, en vooral door het krachtig initiatief van dien heer is een comité tot stand gekomen dat ten doel heeft de bespreking in het openbaar van onderscheidene tot deze zaak betrekkelijke vraagstukken. Dat comité heeft ook eene vergadering gehouden over de artikelen van den Code Pénal die ons thans bezig houden. Zonder eenige tegenspraak is toen besloten, zich te dier zake tot de Regering te wenden en ik heb eenigen tijd daarna vernomen dat het ontworpen adres reeds door 1800 werklieden was geteekend. Dat adres moet bij den Koning zijn ingekomen of binnen kort aan Zijne Majesteit verzonden worden.

Dus petitiën, ook van de arbeidende klasse, zijn er wel. Is die aandrang voldoende of wil men wachten tot die sterker wordt? Ik acht het voorzigtiger regtvaardig te zijn zonder dwang.

De geachte spreker uit Amsterdam heeft deze artikelen genoemd: artikelen van onbeduidende werking. Hij zeide: dit blijkt omdat in zoo vele jaren slechts 23 gevallen zijn voorgekomen, waarvan moeten afgetrokken worden de gevallen, die ook volgens de nieuwe wet strafbaar zouden zijn. Het getal gevallen wordt dan gereduceerd tot 2. In dit argument komt al de eenzijdigheid — om geen harder woord te bezigen, al ware het misschien juister — uit van juristen van de soort van den geachten spreker. Om de werking eener strafbepaling na te gaan slaan zij de geregtelijke statistiek op. Zij zeggen dan: zoovele gevallen zijn er voorgekomen, zooveel heeft dus de strafbepaling gewerkt; zij vergeten dat eene strafbepaling eerst goed werkt, wanneer zij de feiten die men met straf bedreigt *voorkomt. Deze* strafbepalingen beoogden de oekonomische desorganisatie van de arbeidersklasse, en ik geloof dat wanneer men op den toestand van onze arbeidersklasse let, men kan zeggen, dat deze wetsbepalingen eene enorme werking hebben gehad. Om dit argument te verduidelijken wil ik een voorbeeld nemen. Wanneer er sprake was van de strafbepalingen tegen bigamie, zou de geachte spreker uit Amsterdam de statistiek opslaan en vragen: hoe vele veroordeelingen hebben plaats gehad? Maar wanneer de wet bigamie niet tegen-

ging, zouden er dan niet meer gevallen zijn voorgekomen?

Een ander argument van den geachten afgevaardigde kan ik aldus zamenvatten: tegenwoordig genieten de arbeidersvereenigingen reeds *feitelijke* vrijheid en die is voldoende; de regtszekerheid behoeft daaraan niet te worden toegevoegd; men heeft voor het beursspel ook slechts feitelijke vrijheid. Ik begrijp niet dat iemand eene *feitelijke* vrijheid voldoende kan rekenen, noch voor zich, noch voor anderen. Men kan toch niet willen, dat onze arbeidende klasse, wanneer zij op regtmatige wijze haar belang najaagt, steeds het zwaard van Damokles boven het hoofd blijft hangen, en zij steeds kan worden bedreigd en vervolgd. Men bedenke dat er groot verschil is tusschen den beursspeculant en den arbeid. Gene heeft voor zijn gevoel regtszekerheid, want als hij wierd vervolgd zou de Minister van Justitie wel tusschenbeide treden; die zekerheid echter heeft de arbeider niet. Men schatte toch de schadelijke gevolgen van zulk eene onzekerheid van regt, van het scheppen der noodzakelijkheid, dat de arbeiders òf hun belang moeten verzaken òf zich buiten de wet moeten stellen, niet zoo gering.

Verder zegt men: de vrijheid dien gij den arbeiders wilt geven om in onderling overleg hunne loonvoorwaarden te bepalen en des noods het werk te staken, is eene gevaarlijke vrijheid. Ik beantwoord dit met twee citaten van den bij allen hoog aangeschreven auteur Beccaria, uit zijne verhandeling over misdrijven en straffen. In § 38 vindt men deze merkwaardige woorden, vooral behartigenswaard in deze Vergadering: »Die wetgever heeft een »verkeerd begrip van het nuttige, die duizend werkelijke voor»deelen aan de vrees voor een vermeend of onbeduidend kwaad »opoffert; die den mensch het vuur zou willen ontnemen omdat »het branden veroorzaakt en het water omdat iemand er in ver»drinken kan.« En in § 41: »Hoe ellendig zou het er voor ons »uitzien, wanneer men ons alles verbieden wilde, wat ons tot een »misdrijf verleiden kan. Men zou den mensch het gebruik zijner »zinnen moeten ontnemen.«

Er zijn andere zaken te doen, zegt de geachte afgevaardigde uit de residentie: het misbruik van den arbeid der kinderen moet wettelijk worden gekeerd. Ik zal de laatste zijn te ontkennen dat er nog andere zaken te verrigten zijn; en als deze zaak geregeld

is zullen er wel weder andere aan de orde komen. Zelfs ben ik bereid, als de Minister van Binnenlandsche Zaken mogt blijven volharden in zijne passive houding, met den geachten afgevaardigde uit de residentie een wets-ontwerp in te dienen betrekkelijk dien kinderarbeid. Maar toch wil ik hem deze overweging onderwerpen: Wil men met gevolg optreden om het misbruik van dien arbeid tegen te gaan, dan moet men eerst beginnen de arbeidersvereenigingen te bevorderen. Alleen de medewerking van deze kan de handhaving der te maken wetsbepalingen verzekeren, en voorkomen dat de wetgeving op het punt van den kinderarbeid eene doode letter wordt.

Overigens heeft de geachte spreker uit de residentie een argument gebruikt, hetwelk, toen ik het voor het eerst las, vóór dat ik het hoorde, eenigen indruk op mij heeft gemaakt: »Gij vestigt »het vuistregt,« zoo ongeveer liet de geachte spreker zich uit, »gij »laat alles bepalen door het regt van den sterkste, de sterkste zal »in dezen strijd meester zijn. Is dat een toestand die goed is, die »in den *regts*staat geduld mag worden? Moet niet hier het Staats- »gezag regelend tusschenbeide treden?« Gelijke argumentatie las ik in een boek — 't welk ik niet weet of door den geachten spreker is geraadpleegd — namelijk het werk van Proudhon, *De la capacité politique des classes ouvrières*, dat een uitnemender betoog bevat tegen de afschaffing van de artikelen 414—416 Code Pénal, dan eenige redevoering hier gehouden. Dat betoog vindt men op bladz. 403 - 438 van bedoeld werk. In Proudhon's systeem was dat volkomen consequent; hij wil geene *anarchie économique;* hij wil dat de Staat ook op dit gebied regelend en handelend optrede, ten einde te bepalen welk loon ieder zal genieten. Proudhon's betoog is geschreven naar aanleiding van de behandeling der zoogenaamde wet van Ollivier. Zijne woorden kunnen de heeren die deze wet bestrijden, volkomen tot de hunne maken. Hij noemde de discussie over die wet, waarbij, even als thans hier, sommigen geheele afschaffing en anderen vervanging der artikelen van den Code Pénal verlangden: »assaut entre législateurs à qui s'enten- »drait le mieux à renverser l'ordre social« (p. 403).

Juist omdat ik geen socialist ben, omdat ik het stelsel van individueele vrijheid, maar dan ook voor allen volkomen gelijk, in

toepassing wil brengen, wensch ik deze artikelen te doen verdwijnen. Het is eene groote inconsequentie het socialisme te bestrijden en het behoud van de artt. 414—416 Code Pénal te verdedigen.

De geachte spreker uit de residentie gelieve zich overigens ter oplossing zijner bedenking slechts de vraag te stellen, wat het Staatsgezag zou doen, wanneer het over een verschil van loon zou moeten beslissen; wanneer, bijvoorbeeld, de arbeider vroeg *f* 2 en de ondernemer slechts *f* 1 wilde geven? Zou dan het Staatsgezag, dat altijd in den persoon van den Minister moet optreden, kunnen zeggen: ik vind *f* 1,50 voldoende, en den werkman, wanneer hij daarvoor nog niet verkoos te werken, wanneer hij het desniettemin onvoldoende mogt achten, er toe moeten *dwingen?*

Men kan den strijd tusschen industriëlen en werklieden verzachten door goede raadgevingen. Dat is juist; ofschoon ik die raadgevingen liever van particulieren dan van het Staatsgezag zie komen. Ik kan daarom ook niet ondersteunen, wat de vorige spreker tot den Minister zeide ter aanprijzing van wettelijk in het leven te roepen *conseils de prud'hommes* of *courts of conciliation.*

Ik wensch noch officiële noch officieuse inmenging van den Staat. Daardoor verzacht men den strijd niet.

Maar men kan dien wel verzachten door een geest van welwillendheid aan te kweeken. Ik erken dat zich in dit opzicht in de uitingen van de publieke opinie hier te lande in de laatste jaren zeer gunstige, verblijdende verschijnselen hebben voorgedaan.

Mogt dit wets-ontwerp worden verworpen, hetgeen mogelijk is, dan nog zal ik juist hierom er eene groote voldoening van hebben, dat deze zaak mede door mijn initiatief tot een onderwerp van bespreking bij het publiek en in deze Kamer is geworden.

Tot dusverre, wat de oekonomische en politieke quaestien betreft, welke zich aan dit wets-ontwerp vastknoopen, heb ik het genoegen volkomen homogeen te zijn met den Minister. Wat de vraag aangaat of de bepaling van art. 1 van dit wets-ontwerp moet aangenomen worden gelijk zij gesteld is, hierin verschil ik tot mijn leedwezen ten eenen male met hem. Ik hoop mijne redenen daarvoor te doen kennen bij de behandeling van het amendement door den heer van Beyma thoe Kingma aangekondigd.

De bedenkingen tegen mijne inzichten beantwoordde ik bij de volgende repliek:

Ik sta niet op het standpunt van den vorigen geachten spreker, dat de discussie mij nieuwe gezigtspunten heeft gegeven; ik zal mij dus bepalen tot eene eenvoudige repliek. Zij is vooreerst noodig geworden door hetgeen mij is geantwoord door den geachten spreker uit Amsterdam. Het doet mij genoegen de gelegenheid te hebben om dien geachten afgevaardigde te beantwoorden, omdat mij gisteren na de zitting gezegd is: gij hebt een verkeerd woord gebruikt toen gij zeidet: regtsgeleerden *van de soort* van den heer Godefroi. Het bleek mij uit den toon, waarop die geachte spreker die woorden van mij herhaalde, dat ook hij daarin eene onaangename qualificatie had gezien. Ik heb daarmede niets anders bedoeld dan hetgeen men met het Fransche woord *categorie* gewoon is aan te duiden. Ik ken tweeërlei soort van juristen: juristen die de wet kennen en juristen, die èn de wet èn het volksleven kennen. Het doet mij leed te moeten verklaren dat de parlementaire loopbaan van den geachten afgevaardigde mij aanleiding heeft gegeven om hem onder de eerste soort te moeten rangschikken, wel onder de allerdegelijkste, maar toch slechts in die soort. De discussie over deze wet kan mij niet tot een ander oordeel brengen. Zou iemand, die de wetten steeds in verband beschouwt met het volksleven, ter voorbereiding van zijn advies in deze zaak, even als de geachte afgevaardigde, het gewigtig gerekend hebben om allerlei oude stukken en oude verslagen van de Kamer na te pluizen, om te zien of er ook iemand was, die dit punt vóór 1869 had ter sprake gebragt? Zou het niet veeleer op een geheel ander onderzoek zijn gebouwd? Zou hij het niet noodig geacht hebben bij het bestuderen der quaestie, ook de oekonomische zijde er van en bepaaldelijk de quaestie der loonen en de historie van de arbeidersvereenigingen na te gaan? Niets van dit oekonomisch en historisch onderzoek blijkt uit het advies van den geachten afgevaardigde uit Amsterdam, en voor mij is er in dit debat tot mijn leedwezen geen aanleiding om van dien geachten afgevaardigde eene andere meening te hebben, dan ik gisteren heb willen aanwijzen met de woorden »een jurist van die soort."

Waarom *nu* de bepalingen af te schaffen? Om de redenen welke die geachte afgevaardigde heeft bijgebragt; wegens den feitelijken toestand van Amsterdam, vóór de indiening van dit wets-ontwerp.

Er hadden werkstakingen plaats. De wetten werden overtreden en niet toegepast. Er is door den geachten afgevaardigde niets bijgebragt tot refutatie van hetgeen ik omtrent het demoraliserende van dien toestand en den verkeerden invloed dien het op de arbeidersvereenigingen uitoefent, in mijne brochure en ook gisteren gezegd heb.

Waarom is er juist tegenwoordig zoo groote beweging onder de arbeidende klasse? Waarom valt juist nu de aandacht op deze artikelen en ziet men nu naar middelen uit om loonsverhooging te erlangen?

De reden is zeer eenvoudig. Er zijn tijden, waarin de waarde van het geld en de prijs der voornaamste levensbehoeften gelijk blijven. In dergelijke tijden worden de loonen als het ware door de traditie bepaald. Maar in tijden, waarin de waarde van het geld verandert en de prijzen der levensmiddelen rijzen, moet ook de stand der loonen veranderen. Juist in dezen tijd bestaat uit dien hoofde behoefte, dat de werkloonen niet meer naar de traditie, maar door eene nieuwe regeling worden beheerscht. Juist daarom wordt nu naar het middel van associatie gegrepen.

De geachte afgevaardigde heeft mijne rede van gisteren genoemd eene *provocatie* tot *werkstaking*. Hiertegen moet ik opkomen. Ik heb reeds vroeger hier gezegd: het doel is niet oorlog, maar weerbaarheid. Ik zou de arbeidende klasse niet tot werkstaking willen aanmoedigen, maar wel tot associatie. Daarin moet zij hare kracht zoeken, ten einde van de bazen en ondernemers, en indien de betaling van den arbeid aan dezen onvoldoende mogt zijn, van de gebruikers een hooger loon te verkrijgen. Slechts wanneer de associatie onvoldoende bleek te zijn, wanneer de stand van den tak van nijverheid loonsverhooging toeliet, en men zich tegen redelijke eischen bleef verzetten, zou er niets anders, in het uiterste geval, overblijven dan eene werkstaking te beproeven; in gelijk geval als waarin tusschen Staten een oorlog zou ontstaan.

De geachte afgevaardigde uit Gorinchem heeft de aanneming van dit wets-ontwerp genoemd eene eerste schrede op den socialistischen weg.

Het is eene gewoonte om alles wat gedaan wordt in het belang van de lagere volksklasse dadelijk te stigmatiseeren met allerlei woorden van grooten klank, waardoor men zoodanig streven in verdenking zou kunnen brengen.

De geachte afgevaardigde uit den Haag heeft dat te regt afgekeurd.

Ik laat dit punt verder ter debatteering aan de heeren onderling over en wensch alleen te constateeren, dat ons hier van de voorste bank der conservatieven eene les is gegeven uit een boek van Proudhon; terwijl in alle organen van de conservative pers altoos als een dooddoener beschouwd is, te zeggen: »die man is »het eens met of streeft naar hetzelfde als Proudhon.«

Ik moet hier een punt, gisteren door mij besproken, aanvullen. Ik zeide: het kapitaal is geheel vrij om zich te doen gelden bij de verdeeling van het product van den maatschappelijken arbeid, en de arbeid is dit niet.

Ik verzuimde er op te wijzen, dat tot 1857 het kapitaal nog lag onder een band, die sedert is afgeschaft: ik bedoel de woekerwet.

De geachte afgevaardigde uit den Haag zou, geloof ik, eene goede zaak hebben gedaan en licht over de zaak verspreid hebben, als hij had aangewezen, hoe Proudhon in zijn betoog de noodzakelijkheid handhaaft, zoowel van de woekerwet als van het verbod van coalitiën; en hoe dus ook de afschaffing der woekerwetten en van het verbod van coalitiën uit denzelfden gedachtengang voortvloeijen.

In 1857 heeft men den band, die het kapitaal verhinderde om meer dan 5 percent te maken, opgeheven, doch ten onregte den anderen band, de beperking van het regt van associatie van de arbeiders, laten bestaan.

De geachte afgevaardigde uit Gorinchem heeft eenige beschouwingen gegeven over de Engelsche wetgeving en gezegd te meenen, dat de laatste Engelsche wet op de coalitiën was van 1859. Er is ook eene wet van 1861, en in het vorige parlementaire zittingjaar werd weder eene *bill* voorgedragen. Ik heb die in den Engelschen *Economist* gezien, en later uit de dagbladen vernomen dat zij is aangenomen, onder tegenstand evenwel van een groot getal radicale leden van het Parlement, met Mundella aan het

hoofd, die wenschten de wetsbepalingen omtrent de speciale delicten van werklieden geheel afgeschaft te hebben.

Mogelijk kunnen wij aan Engeland een goede les ontleenen, waar wij ons voordeel meê kunnen doen. Daar heeft men met betrekking tot de *trade-unions* altoos halve stappen gedaan en de zaak blijft er altijd bij het Parlement aan de orde. Ik zou wenschen, dat de Nederlandsche wetgever, van wien men zegt dat hij de zaken laat aanvat maar goed afdoet, ook over deze zaak slechts *eens* beraadslaagde en dadelijk een flinken, radicalen maatregel nam.

Dezelfde spreker heeft gezegd: uit het belang der arbeiders is er een bezwaar tegen het wets-ontwerp; bij aanneming toch zullen ook de coalitiën van de meesters vrijstaan. Dit zal de arbeidende klasse niets deren, want art. 414 stond daaraan volstrekt niet in den weg, omdat de woorden *injustement et abusivement* zoo rekbaar zijn, dat het delict van de meesters nooit te bewijzen was. Onder de vigerende wet bestaan meer vereenigingen tusschen meesters, dan men vermoedt, maar zij komen niet in de *Staatscourant*. Mij is bekend, althans dikwijls verzekerd, dat tusschen de scheepsbouwers in de veenkoloniën vroeger altijd contracten bestonden, zoo ook onder de verveeners in meerdere streken. Of zij de qualificatie, dat zij *injustement et abusivement* de loonen drukken, verdienen, laat ik daar.

Eindelijk heeft de geachte afgevaardigde uit Gorinchem eene onjuiste oekonomische stelling verkondigd, namelijk, dat verhooging van de loonen de arbeiders weinig zal helpen, omdat daardoor ook de waren duurder worden. De afgevaardigde vergeet, dat het arbeidsloon niet het eenige element van den prijs is, maar dat ook de winsten van de ondernemers en de rente van het kapitaal daarvan een bestanddeel uitmaken. Bovendien is in den prijs der meeste zaken de rente wegens monopolie, vooral de grondrente begrepen. Bij eene verhooging van het arbeidsloon kunnen toch de prijzen der waren gelijk blijven door de daling van een dier andere elementen.

Dergelijk argument bezigende, moest men zich nauwkeuriger rekenschap van de zaak geven. Het groote belang voor de arbeidende klasse bestaat in de goede verhouding van den prijs van

den arbeid, dat is het loon, tot den prijs der levensmiddelen; en zou de geachte afgevaardigde nu durven verzekeren, dat de rogge- of tarweprijzen bij ons afhangen van het loon, dat de boerenarbeider krijgt, of dat de vleeschprijzen afhangen van het loon der arbeidende klasse? Zou de verhooging der loonen in Nederland eenigen invloed hebben op de prijzen der voornaamste levensmiddelen?

Een woord over de gevolgen van het wetsontwerp. De spreker uit Gorinchem heeft gezegd, dat hij zich niet zou verdiepen in profetiën. Ik kan dat standpunt moeijelijk begrijpen, want bij elken wetgevenden maatregel moet men de gevolgen van zijne handeling overwegen en dus profeteren, en als de geachte spreker zich niet in staat acht de gevolgen te voorzien en dus te profeteren, vat ik niet hoe hij tot een wetgevenden maatregel kan medewerken. In het verleden ligt het heden, en zoo ligt in het heden de toekomst.

Ik meen mij op het gebied der profetie in zooverre te mogen wagen, dat ik mij over de gevolgen eener verwerping van deze wets-voordragt met vrijmoedigheid durf uitlaten. Ik ben het eens met den spreker uit de residentie, dat wij in dezen tijd slechts eene zeer betrekkelijke rust hebben. De toestand in Europa is rustig, maar de oorzaken van onrust en wanorde zijn niet weggenomen. Van den tijd waarin wij verkeeren, vergeleken met de jaren 1870 en 1871. kan ik niets anders zeggen, dan dat wij eb hebben na vloed, maar dat de vloed onvermijdelijk zal terugkeeren; en vóór dat dit geschiedt, zou ik wenschen dat alles uit onze wetgeving ware weggenomen, wat met het regtsbewustzijn strijdt en wat nadeel kan veroorzaken aan de arbeidende klasse. Ik geloof, dat op die wijze alleen de orde verzekerd kan worden, in dien zin waarin orde identiek is met vrijheid en met regtvaardigheid. Dat doel zou de handhaving der bestredene bepalingen niet bevorderen.

Eene poging door mij in vereeniging met den heer Smidt ondernomen, om aan het artikel eene redactie te geven, die mij zou hebben veroorloofd er voor te stemmen, werd met 50 tegen 22 stemmen verworpen.

Bevordering der Officieren bij de Zeemacht.

Bij de behandeling van een wetsontwerp van den Minister Brocx, waarbij den officieren de waarborgen tegen willekeur zouden verliezen, die in verplichte bevordering bij ancienneteit van het grootste deel hunner gelegen zijn, voegde ik mij bij hen, die deze waarborgen wenschten te behouden. Een amendement-de Casembroot op artikel 12 (bevordering in de lagere rangen) werd, na overneming van eenige door mij aangegeven verbeteringen, met 47 tegen 14 stemmen aangenomen, terwijl de door mij voorgestelde amendementen betreffende de benoeming tot de hoogere rangen (artikels 13 en 14) door de Regeering werden overgenomen. (Hand. 1870/71, pag. 426—457).

Personeele Belasting.

Daar de Regeering geen gevolg gaf aan mijne billijke wenschen omtrent verbetering der personeele belasting, (vgl. p. 70, v.v.) maakte ik gebruik van het recht van initiatief en diende ik zelf een daartoe strekkend voorstel in, hetwelk na eenige discussie door de Kamer met 51 tegen 5 stemmen in overweging werd genomen. (Hand. 3 Nov. 1870). Het kwam op 1 Juli 1871 in openbare behandeling. Artikel 1, houdende vrijstelling van de belasting naar de huurwaarde voor de localiteiten voor uitpakking, uitstalling of verkoop van goederen of waren, voor zoover deze localen niet tevens dienen tot bewoning of tot het houden van een kantoor, werd met 30 tegen 19 stemmen verworpen, waarna het ontwerp door mij werd ingetrokken. (Hand. 1870/71, pag. 1075—1080). De Minister Blussé werkte niet mede; hij verwaardigde zich zelfs niet de beraadslagingen bij te wonen. Van ministeriëele zijde werd dit initiatief waarschijnlijk als eene daad van oppositie beschouwd; bij de door de Regeering aangenomen houding zou inderdaad de aanneming eene nederlaag voor haar zijn

legenheid is geopend ten tweeden male met verlof van de Vergadering te spreken, een verlof dat naar de omstandigheden en den loop der discussie zal worden verleend, dan is voor ieder genoeg gelegenheid voor uiteenzetting zijner meening geopend. Daarbij moet ik doen opmerken, hetgeen misschien aan iemand zou kunnen ontgaan zijn, dat de Commissie eene wijziging op dit artikel heeft voorgesteld, die het repliceren minder noodig maakt, en in mijn oog eene groote verbetering is. Het thans vigerend reglement bevat als slot-alinea, dat verkeerde opvatting van bijgebragte redenen niet aangemerkt wordt als een persoonlijk feit; deze bijvoeging is thans weggelaten, zoodat men nu ook bij misvatting van eene bijgebragte reden de bevoegdheid zal hebben even het woord te voeren om dadelijk daartegen op te komen.

Wanneer men, gelijk nu het geval is, deswege niet het woord mag vragen als wegens *een persoonlijk feit,* doch het regt heeft te repliceren, is het gevolg, dat men na het houden eener redevoering allerlei misvattingen, welligt een gevolg van eene onjuiste uitdrukking, moet laten voortduren tot dat alle ingeschreven sprekers het woord hebben gevoerd, en eerst daarna het woord erlangen kan.

Met het oog op die verbetering en op de gelegenheid om verlof van de Kamer te verkrijgen, geloof ik dat het *regt* van een lid tot spreken bij algemeene beraadslagingen kan beperkt worden tot éénmaal. Om aan het repliceren, als stelsel, als regel, een eind te maken, heb ik de eer mijn voorstel aan de Vergadering in overweging te geven.

Bij een ander gewichtig onderwerp, dat ook wel te eeniger tijd eens weder aan de orde zal komen, bleef ik, na bestrijding van van de Putte en Godefroi, met 10 tegen 49 stemmen in de minderheid, n.l. bij eene door mij gewenschte beperking van het recht van Ministers en voorstellers van wets-ontwerpen om in hunne voorstellen wijzigingen te brengen, zonder dat deze aan de goedkeuring der Kamer behoeven te worden onderworpen.

Daaromtrent stelde ik het volgende voor:

»Over de opname van wijzigingen, door de Regering of door »voorstellers van wets-ontwerpen in hunne ontwerpen gebragt na »de opening van de beraadslaging over de onderdeelen, wordt op »gelijke wijze beslist, als voor de in art. 82 genoemde wijzigingen »in de drie vorige artikelen is bepaald. Bijaldien deze wijzigingen »niet worden goedgekeurd, wordt de vorige lezing in het ontwerp »hersteld en de beraadslaging daarover geopend."

Ter toelichting voerde ik aan:

De praktijk, onder vigueur van het tegenwoordig Reglement van Orde, ten aanzien van wijzigingen die door de Regering of door voorstellers in een wets-ontwerp kunnen worden gebragt, geeft aanleiding tot groote bezwaren. Die bezwaren uiteen te zetten met het oog op bepaalde gevallen, die zich hebben voorgedaan, zou slechts aanleiding geven tot onaangename discussie. Ieder lid der Vergadering weet, dat zeer ligtvaardig wijzigingen in een ontwerp kunnen worden gebragt, wanneer de Regering amendementen overneemt of wanneer zij geneigdheid betoont toe te geven aan bedenkingen, welke tegen een ontwerp worden geopperd. Wij stellen er prijs op, dat in het vervolg de ontwerpen goed zullen worden bewerkt en geredigeerd en na naauwgezet onderzoek in de afdeelingen en door de commissie van rapporteurs hier ter tafel zullen worden gebragt. Ontwerpen, goed voorbereid, kunnen echter plotseling door den betrokken Minister worden veranderd. Wanneer men vreest voor geïmproviseerde wijzigingen in een ontwerp, dan keere men vooral die wijzigingen van de Ministerstafel, want geïmproviseerde amendementen van leden hebben in den regel een spoedigen dood. Ten gevolge van de bevoegdheid om een ontwerp staande de discussie te wijzigen, kan het ook gebeuren, dat bij verrassing eene wet, ook vooral eene begrootingswet, wijzigingen ondergaat, die bijna onopgemerkt voorbijgaan.

Ik stel dus voor op de wijzigingen, welke door de Regering in een ontwerp worden gebragt, de bepalingen toe te passen omtrent amendementen, zoodat zij eerst dan in het ontwerp worden opgenomen, wanneer de Vergadering na stemming verklaart zich er mede te vereenigen of beslist, dat eene hoofdelijke stemming

onnoodig is. De tot nu toe gevolgde gewoonte om wijzigingen van de Regering voetstoots, zonder stemming van de Vergadering, in het ontwerp op te nemen, dwingt nu dengene, die de wijziging niet goedkeurt, tot het voorstellen van de meest odieuse amendementen. Ik vind het onaangenaam, wanneer de Minister wijziging brengt in een voorstel of een amendement overneemt, een amendement voor te stellen om de oorspronkelijke redactie te herstellen. Het heeft niet zelden plaats, en het gebeurt ook meermalen dat dergelijke amendementen worden aangenomen, maar ik moet zeggen, dat is tegenover den Minister een onaangename zaak.

Nu is er echter een bezwaar om den regel voor amendementen toe te passen, waarin voorzien wordt door de laatste zinsnede van het voorgedragen amendement. Stelt een lid een amendement voor, dan blijft het ontwerp in beraadslaging. Maar indien de Regering wijziging brengt in een artikel, dan vervalt de oorspronkelijke lezing en is de discussie over de oorspronkelijke redactie niet te continueren. Wordt de Regeringswijziging niet aangenomen, dan keert de zaak door de werking van de bepalingen der laatste zinsnede van mijn amendement terug in den toestand, welke bestond voor dat de wijziging werd gemaakt.

Ten slotte merk ik nog op, dat in het voorgedragen amendement de drie vorige artikelen worden aangehaald. Ten gevolge der verwerping van art. 87 moet het cijfer 3 veranderd worden in 2.

En op de bedenking van van de Putte, dat daardoor aan de Regeering een recht werd ontnomen, nog:

De door den geachten spreker bedoelde bevoegdheid der Regering wordt haar door mijn amendement niet ontnomen. Slechts het ligtvaardig gebruik van die bevoegdheid wensch ik te keeren. Het geldt een ontwerp, door de Regering bewerkt en voorgesteld, en na de schriftelijke gedachtenwisseling met den Raad van State en de Kamer en gedurende de algemeene beraadslaging gehandhaafd. Zoodanig ontwerp behoort niet ligtvaardig gewijzigd te kunnen worden. Daarom wensch ik dat de leden der Kamer over de Regeringswijzigingen opzettelijk worden geraadpleegd.

Mijn amendement stelde zich op het standpunt, ook elders in wetgevende vergaderingen wel gehuldigd, dat een aan de vergadering ingezonden ontwerp onder het beheer staat van die vergadering en niet meer van den inzender, Regeering of voorsteller bij wijze van initiatief, die bij de behandeling in openbare beraadslaging slechts adviseerende stem behooren te hebben. Uit utiliteits-oogpunt, ter voorkoming van verrassingen, is eene verplichte stemming ook vooral nuttig, wanneer Ministers bij vermoeiende beraadslagingen over hunne begrootingen wat al te toegevend gestemd worden tegenover leden, die van die toegevendheid gebruik maken, om subsidiën voor locale belangen te verkrijgen, die dan licht zonder eenig voorbereidend onderzoek onder den hamer doorgaan.

Wetsontwerp houdende eene algemeene belasting op de inkomsten ter vervanging van het recht van patent en van de accijnzen op het geslacht en de zeep.

De hoofdschotel, door het derde Ministerie Thorbecke voorgediend, was het financiëele hervormingsvoorstel van den Minister Blussé. Het was een aan genereuse gedachten ontsproten voorstel, geheel in den geest der mannen van '48, zooals ik ze in mijn jeugd had leeren kennen en die in verschillende steden den last der gemeentelijke accijnzen mede op eigen schouders hadden overgebracht. Blussé, die tot de beste type's dezer groep behoorde, had hiertoe in Dordrecht krachtig bijgedragen en wenschte aan een maatregel in gelijken geest op het gebied van den Staat zijn naam te verbinden. Hij stak echter wel wat onberaden van wal. Hij hield geen rekening met de bekende bezwaren, aan eene rijks-belasting naar de geschatte inkomsten in eens verbonden, waarin de klassificatie door ambtenaren moet geschieden. Hij trotseerde den tegenstand der grondeigenaren, onder het census-stelsel dier dagen oppermach-

tig in de overgroote meerderheid der districten, tegen de opneming van de inkomsten uit landbezit in den aanslag in eene inkomstenbelasting. Hij hield ook geene rekening met de wetenschappelijke gronden ten gunste van andere stelsels van belasting, waarin zijne inkomstenbelasting niet paste en die zich nog hadden doen gelden bij het voorstel van Bosse van 1870 tot dekking der buitengewone uitgaven voor oorlog door eene tijdelijke inkomstenbelasting. Bepaaldelijk mocht ten slotte nog worden betwijfeld of hij wel kon rekenen op krachtigen politieken steun van den formateur van het Kabinet Thorbecke. Op mijne tot hem hieromtrent gerichte waarschuwing herinner ik mij van Blussé ten antwoord te hebben gekregen, dat Thorbecke had gezegd: „dat moet de Minister van Financiën weten," wat ik hem interpreteerde als te bedoelen: „dat doet de Minister van Financiën op eigen gevaar." Over de politieke geschiedenis der laatste maanden van het derde Ministerie Thorbecke is eene kleine rede van den heer van Kerkwijk interessant, door hem op 25 Mei gehouden, toen het Ministerie, na de verwerping van art. 1 van Blussé's voorstel, zijn ontslag had ingediend. Hij zeide als grond voor het aangevraagd ontslag de volgende veronderstelling te willen wagen:

De heer Thorbecke is sedert maanden ongesteld; sinds een half jaar kon hij niet, wat hij zoo gaarne doet, gemeenschap oefenen met het Parlement; de wets-ontwerpen, door den heer Thorbecke bij de Staten-Generaal ingediend, hoewel rijp voor openbare discussie, zijn door de ongesteldheid van den heer Thorbecke niet afgedaan kunnen worden en stilletjes blijven liggen; publieke audiëntie kon de heer Thorbecke niet verleenen aan de velen die er op wachtten in het laatste half jaar. Wanneer men nu het gansche politieke leven van den heer Thorbecke nagaat, van hem die steeds het algemeen boven zijn eigen belang op den voorgrond stelde, zou dan de oorzaak van de aftreding van het Kabinet

niet daarin kunnen liggen, dat de heer Thorbecke meent dat het landsbelang hem niet toelaat langer Minister van Binnenlandsche Zaken te blijven? Dit is, mijns inziens, de eenig mogelijke uitlegging; want aan te nemen dat de heer Thorbecke heengaat door de afstemming der inkomstenbelasting, ware in strijd met het geheele politieke leven van dien heer.

Sedert vele jaren heb ik het genoegen den heer Thorbecke te kennen, met hem hier en in de afdeelingen wets-ontwerpen behandeld en steeds heb ik den indruk gekregen, dat de heer Thorbecke voor de verbetering van ons belastingstelsel nooit eene inkomstenbelasting wenschte, zoo als die hier was aangeboden door den Minister Blussé. Ik herinner mij dat, toen in 1870 het eerste onderzoek plaats had over de inkomstenbelasting, ik het voorregt genoot dien grooten staatsman tot Voorzitter mijner afdeeling te hebben en dat hij toen nog behoorde tot hen, die het wets-ontwerp bestreden zoo als het ons was aangeboden door den heer van Bosse.

De heer Wintgens heeft in de Zitting van 13 November jl. er dan ook op gewezen dat de heer Thorbecke in der tijd de inkomstenbelasting heeft genoemd: *de hatelijkste van alle belastingen.* Ik neem dus niet aan, dat de afstemming der inkomstenbelasting de reden is, waarom dit Ministerie heengaat.

Intusschen betreur ik het dat een man als de heer Thorbecke, die zooveel gezag, zooveel vertrouwen bij de natie bezit, niet meer zal kunnen medewerken in een Ministerie, waaraan hij zijne kracht en zijn prestige verleent. Is het niet mogelijk dat de heer Thorbecke, gevoelende, dat het landsbelang, wat hij steeds boven zijn eigen belang stelde, vordert dat hij niet langer Minister van Binnenlandsche Zaken blijft, als Minister zonder portefeuille tijdelijk met het Voorzitterschap van den Ministerraad worde belast? Op die wijze zou men vertrouwen in het Kabinet blijven stellen en het land zou nog veel dienst van den heer Thorbecke kunnen hebben.

Tegen al deze actieve en passieve oppositie mocht Blussé slechts een *succès d'estime* verwerven. Ik steunde hem naar vermogen, gelijk later Pierson, niet wegens de belasting

die *opgelegd*, maar wegens de belasting, die *afgeschaft* werd. Had ik te beslissen gehad, dan ware de inkomstenbelasting aan de gemeenten overgelaten en had het Rijk heffingen georganiseerd ter zake der verteringen in eene klassenbelasting naar den grondslag der gemeubileerde woning. Maar gedurende den tijd van mijn Kamerlidmaatschap liep de stroom zoo constant in de richting naar Rijksinkomstenbelasting, dat ik er telkens toe heb medegewerkt, wanneer zij slechts diende ter vervanging van nog slechtere belastingen.

In zekeren zin waren de voorstellen van Blussé een toetssteen omtrent de werking van het beperkte kiesrecht. Zij waren zulks te meer, naarmate het belang van de kiezers bij de verwerping dier voorstellen in helderder licht werd gesteld. Ik deed ook hiertoe het mijne bij de algemeene beraadslaging door de volgende rede:

Ik wensch eenige opmerkingen in het midden te brengen over de inkomstenbelasting in het algemeen en over de *politieke* beteekenis van het votum over dit wets-ontwerp.

Over het eerste punt kan ik na al het gesprokene gedurende de vorige dagen kort zijn; over het tweede zal ik breeder zijn en de beschouwingen daaromtrent gemaakt en waarin ik volstrekt niet deel, beantwoorden..

Ten aanzien van de inkomstenbelasting in het algemeen zal ik mij bepalen tot: 1°. hare uitvoerbaarheid, 2°. hare verhouding tot andere belastingen.

De inkomstenbelasting (het is reeds aangevoerd) is uitvoerbaar; want zij bestaat in andere rijken. Zij is zelfs op tweeërlei wijze uitvoerbaar. In de eerste plaats kunnen als grondslag worden aangenomen de geschatte inkomsten in eens. Dat stelsel wordt gevolgd in Pruissen en ook in onze gemeenten. Het wordt óók gevolgd — en ik vestig ook daarop de aandacht van hen, die de uitvoerbaarheid van de inkomstenbelasting bestrijden — krachtens kerkelijke reglementen, tot dekking van de kosten van het kerkgenootschap in de Hervormde Kerk.

Volgens het reglement op het beheer der kerkelijke goederen van 1 October 1870 worden de kosten door hoofdelijken omslag gedekt, waarvoor plaatselijke bepalingen worden gemaakt. Bij die plaatselijke bepalingen wordt, ben ik wel geïnformeerd, het geschatte inkomen tot grondslag aangenomen.

Terwijl ik over het kerkelijk stelsel spreek, zij mij eene opmerking vergund aan de bestrijders van dit wets-ontwerp, die zich bij uitnemendheid *Christenen* noemen. Van hunne zijde zou ik wel eens een antwoord wenschen te bekomen op eene brochure ter verdediging van de inkomstenbelasting, in 1855 uitgegeven, getiteld: »Een antwoord op de vraag van mr. J. van Kuyk: Hoe »mogen de belastingen zijn? door een kiezer." Die kiezer is, blijkens zijne brochure, volbloed anti-revolutionair.

De schrijver verdedigt de inkomstenbelasting als de eenige die op den Bijbel is gebouwd, en de Christenen bij uitnemendheid, die ons verwijten hier een geheel onchristelijken gedachtengang te volgen, antwoord ik met eene verwijzing naar die brochure, waaruit ik alleen deze woorden zal voorlezen:

»Daar de Opperste wijsheid en de hoogste wetgever eenmaal »heeft goedgevonden en 't Hem heeft behaagd te bepalen, dat de »belasting zal worden opgebragt uit of van de inkomsten; het »beginsel van elke rechtvaardige belasting moet zijn, inkomsten- »belasting, onder welken vorm dan ook; en dat alle accijnzen hoe »ook genaamd en waarvan ook geheven, in strijd zijn met dit »goddelijk regts- en wetsbeginsel." Dit betoog is gebouwd op Leviticus 27, Numeri 18 en Deuteronomium 14.

Deze grond, dien de schrijver er voor aanvoert, heeft voor mij geene waarde, maar voor de bestrijders op Christelijk standpunt ware eene wederlegging op dit punt van het overigens inderdaad in menig opzigt voortreffelijk betoog van den schrijver gepast.

Het stelsel van schatting der inkomsten in eens is het eerste stelsel.

Het tweede stelsel is het in Engeland gevolgde, namelijk eene income-tax die bestaat uit een zamenstel van heffingen die, gelijktijdig en in onderling verband ingevoerd, ieder naar mate van zijne inkomsten treffen. Ik heb in redevoeringen en geschriften het denkbeeld ingang trachten te doen vinden, dat hier te lande eene

inkomstenbelasting naar het Engelsche stelsel, dat ik beter acht dan het Pruissische stelsel, zoo als door den Minister wordt voorgesteld, behoort te worden ingevoerd. Ik heb dit in eene redevoering in *Felix Meritis* in het breede uiteengezet en de voordeelen van het Engelsche stelsel aldus geresumeerd:

»*a*. Voor elke bron van inkomen kan de wijze van heffing »gevolgd worden, welke voor haar het meest passende is, te weten »voor inkomsten uit bedrijven, aanslag met reclame: voor inkomsten »uit bezittingen, voor zoo ver niet indirect door verhaal of inhouding »door den debiteur getroffen, aangifte met verpligting tot inlichting »en desgevorderd beëediging.

»*b*. Men vermijdt de bezwaren en willekeur, voortvloeijende uit »aanslag door Rijks-ambtenaren of Rijks-zetters, waar wij zelven »geene uitwendige kenteekenen tot leiddraad hebben, en aan de »belastingschuldigen de mogelijkheid tot het leveren van een streng »negatief bewijs is afgesneden.

»*c*. De publiciteit van het inkomen wordt vermeden, daar men »de openbaarmaking van kohieren, die het geheele inkomen aan»wijzen, en de daarin gezochte contrôle van het publiek niet noodig »heeft."

Ik wil dus niet ontveinzen, dat het mij grootelijks leed doet, dat de Regering, eene inkomstenbelasting willende invoeren, den weg gekozen heeft, die stellig niet de beste is. Het stelsel der Regering is meer arbitrair en laat meer dan noodig is aan de interpretatie van de belastingschuldigen en de taxatie van de schatters over. Mijne stelling tegenover dit wets-ontwerp is daarom wel eenigzins moeijelijk. Is er evenwel overwegend bezwaar om nu met de Regering mede te gaan? Zijn er niet integendeel zeer sterke gronden voor mij om thans de proef te nemen met 's Ministers stelsel?

De werking der wet zal arbitrair zijn, het is waar. Maar zijn andere belastingen het niet? De patentwet is meer arbitrair dan de inkomstenbelasting die de Minister voorstelt. Voor het debat tusschen zetters en belastingschuldigen heeft men bij dit wetsontwerp althans een grondslag en bij de patentwet niet.

Ook die belastingen, waarbij men grondslagen heeft, zijn toch arbitrair. Ik neem bijv. een der voornaamste elementen: schatting

der huurwaarde van een huis. Indien de geachte spreker uit Haarlem de scherpzinnigheid, waarmede hij het begrip van *zuiver inkomen* trachtte te ontleden, eens wijdde aan de analyse van het begrip van *zuivere* of van *onzuivere huurwaarde* van een huis, dan zou het hem geen moeite kosten om evenzeer den grondslag van huurwaarde te destrueren, als hij dit ten opzigte van het inkomen gedaan heeft. Bij elke belasting moet veel aan het arbitrium van eene jury, van zetters, worden overgelaten.

Eene absolute reden om deze belasting wegens het arbitraire niet aan te nemen, bestaat dus niet. En voor welke keuze word ik nu geplaatst? Ik heb niet te kiezen tusschen den slechteren weg, dien de Minister op wil en den beteren, dien ik zou wenschen, maar wel tusschen het *arbitrair* belasten en het *in het geheel niet* belasten van personen, die in de belasting *moeten* dragen. De Minister en ik willen beiden, dat uit de beurs van de gegoeden een grooter aandeel in de schatkist vloeije. Of nu de Minister dat doel langs dezen, en ik langs genen weg wil bereiken, is voor mij geen reden om niet met den Minister mede te gaan. De Minister gaat ruw en hardhandig te werk, maar ik heb liever dat het ruw en hardhandig gebeurt, dan dat het in het geheel niet gebeurt.

De weg, dien de Minister volgt, sluit ook geenszins uit, dat wij spoedig op een beteren weg komen. Ik vertrouw zelfs dat, als eenmaal deze belasting in werking zal zijn getreden, iedere Regering het zich tot taak zal stellen, den slechteren weg voor den beteren te verlaten. Zoo was het ook in Engeland. Misschien wel om gelijke redenen, als nu hier, ging men in Engeland in 1799 denzelfden weg op, als nu de Minister voorstelt; in 1806 is men den beteren weg gaan bewandelen. Dit bewijst dat de overgang van het slechtere tot het betere stelsel werkelijk is tot stand te brengen. Men vindt dit gedeelte van de geschiedenis der inkomstenbelasting van Engeland, op bladz. 120 en 121 van een »report of commissioners of inland revenue" van 1870. Het geldt nu den tegenstand tegen het betalen op zich zelf te breken. Of zou de geachte spreker uit Haarlem gelooven, dat de grond van tegenstand tegen deze belasting verdwenen zal zijn wanneer eene betere regeling later ingediend mogt worden?

Het tweede punt, de verhouding tot andere belastingen. Omtrent

die verhouding heerscht hier in de Kamer een groot misverstand, een misverstand dat de Minister op bladz. 8 van de Memorie van Beantwoording wel heeft trachten te bestrijden, maar waartoe hij door zijne redactie van art. 1 zelf aanleiding heeft gegeven. De belasting zou volgens het voornemen van den Minister worden geheven van de *personen*, en de *maatstaf* zou zijn het zuiver inkomen dat die personen genieten. Het object van de belasting is niet het inkomen, maar de persoon. De belasting wordt gedirigeerd tegen den persoon; het jaarlijksch zuiver inkomen is enkel de maatstaf. Art. 1 geeft aanleiding tot het misverstand dat het inkomen het object der belasting is. Wanneer de Minister in dit artikel een paar woorden bijvoegt, dan zou de aanleiding tot dit misverstand verdwenen zijn. Art. 1 zegt nu: »Er wordt eene »directe belastiug geheven van het jaarlijksch zuiver inkomen van »elk ingezeten der Rijks, die daarvan naar art. 9 niet is vrijge- »steld." In den gedachtengang van den Minister zou dit moeten luiden: »Er wordt eene directe belasting geheven *naar mate* van »het jaarlijksch zuiver inkomen van elk ingezeten des Rijks enz." Treft men het *inkomen*, dan mag men niet vrij laten het inkomen, genoten uit goederen van buitenlanders, hier te lande gelegen en mag men niet treffen het inkomen van Nederlanders, voor zoo ver het genoten wordt uit goederen buiten 's lands. Volgt men den persoon, dan is ieder ingezeten belastingschuldig, en zijn inkomen wordt tot maatstaf genomen, onverschillig waaruit het inkomen wordt gevormd. Daar ik niet gewoon ben te herhalen wat in de stukken staat, zoo verwijs ik voor de verdere argumenten naar bladz. 8 van de Memorie van Beantwoording.

Wij hebben hier dus te doen met eene persoonlijke belasting. Is het inkomen een goede maatstaf om zeker quantum van belasting over de personen om te slaan? Mijns inziens, ja, als hoofdregel, behoudens uitzonderingen ter wille van de billijkheid. Hetgeen iemand verteren kan, maakt zelfs een billijker en beter grondslag van belasting uit, dan hetgeen iemand werkelijk verteert, ofschoon ik het eens ben met den heer Smidt, dat eene personele belasting, naar mate van hetgeen men verteren kan, volstrekt niet onbestaanbaar is nevens eene belasting op hetgeen men werkelijk verteert.

Houdt men dit vast, dat de belasting den *persoon* treft, dan verdwijnt het dwaalbegrip, ook door den geachten afgevaardigde uit Haarlem geuit, dat wij zouden invoeren eene tweede belasting op de inkomsten van den grond.

Verschillende sprekers voeren aan, dat de grondbelasting en eene algemeene inkomstenbelasting, die tot maatstaf van aanslag heeft het geheele jaarlijksch inkomen, naast elkander onbestaanbaar zijn. Gesteld eens, dat men besloot de inkomstenbelasting in twee deelen te splitsen, en dat in het eene deel wierd getroffen de vertering, in het andere de opleg, dan zoude geen dier beide belastingen iets gemeen hebben met de grondbelasting.

Ik zal overigens over de *billijkheid*, dat grondbelasting en inkomstenbelasting nevens elkander bestaan, niet in het breede uitweiden; ik heb daarvoor theoretische gronden aangevoerd in eene destijds aan de leden der Kamer toegezonden beschouwing. Ook op historische gronden kan het bestaan van beide belastingen naast elkander verdedigd worden, en van dit standpunt is het argument afdoende, dat grondbelasting een zakelijke last is, waarop de koopers hebben gerekend.

Ten aanzien van eene vraag van billijkheid kan men zich moeijelijk aan afgetrokken bespiegelingen vasthouden, maar eene goede methode is de uitingen van het billijkheidsgevoel op ander terrein na te gaan; en dan zien wij dat volgens de wet en de praktijk in bijna alle gemeenten als elementen van gemeentelijk belastingstelsel nevens elkander staan: de opcenten op de grondbelasting, een algemeene omslag over alle inkomsten en opcenten op het personeel. De wetgever heeft er volstrekt geen bezwaar in gezien, aan de gemeenten op te leggen om grondbelasting *nevens* den hoofdelijken omslag naar de inkomsten te heffen, en alle gemeentebesturen hebben de opcenten voor zoo verre zij ze noodig hebben tot het *maximum* gebragt.

Door deze beschouwing vervalt ook het argument van den geachten afgevaardigde uit Haarlem, dat deze de laatste hervorming zou zijn. Hoe hij kan volhouden, dat deze inkomstenbelasting verdere verbetering van de grondbelasting, van personeel, van zegel- en registratieregten zal uitsluiten, verklaar ik van een man als hij niet te begrijpen.

Over verschillende punten, bij voorbeeld de raming van het cijfer der opbrengst, het vrij te stellen bedrag, de af te schaffen belastingen, zal kunnen worden gehandeld bij de artikelen.

Thans ga ik over tot de beschouwing van het tweede punt, de politieke beteekenis van het wets-ontwerp. De naaste aanleiding, dat ik hieromtrent reeds a priori in beschouwingen treed, voor dat het feit der aanneming of verwerping van de belasting aanwezig is, ligt in de omstandigheid, dat door een paar sprekers is gezegd: het geldt hier eenvoudig een oekonomisch en geen politiek votum. Ik meen zelfs, dat de aanhef der rede van den geachten spreker uit Rotterdam in substantie luidde: ik stem uw voorstel af, maar wij blijven daarom even goede politieke vrienden.

Men beweert dat het hier eene oekonomische en geene politieke quaestie geldt. Wat is eene oekonomische quaestie? Eene zoodanige, waarbij het huishoudelijk leven van de maatschappij betrokken is. Daar het hier betreft eene hoogst belangrijke oekonomische quaestie, geldt het hier een vraagstuk, waarbij het geheele huishoudelijke volksleven tot in zijne diepste vertakkingen betrokken is. Nu zou ik aan de sprekers uit Haarlem en Rotterdam wel willen vragen of eene zoodanige niet *per se* ook eene politieke quaestie is? Staat het politieke leven dan buiten het volksleven, buiten het volksbelang? Is het oordeel over een zóó overwegend oekonomisch volksbelang geen hoofdpunt van politieke groepering? Ik voor mij kan mij niet en wensch mij ook niet een begrip te maken van een band tusschen politieke vrienden, aan welks losheid of vastheid het oordeel over zulk eene quaestie niets zou afdoen. Overeenstemming omtrent volksbelangen is naar mijn inzien het eenige hechte cement van eene politieke partij.

Het onderscheid tusschen oekonomische en politieke quaestiën wil er dus bij mij niet in. Ik meen juist met het oog op onzen politieken toestand, dat de beslissing over deze wet bij uitnemendheid eene politieke beteekenis heeft en wel in de dubbele beteekenis, welke men aan dat woord kan hechten. In de eerste plaats is het een votum van politieke beteekenis, omdat het van invloed is op den *staatsregtelijken* toestand van het land en van invloed op de vraag: of staatsregtelijke hervorming al dan niet in de tegenwoordlge omstandigheden noodig is; in de tweede

plaats, in de engere beteekenis, omdat het van invloed is op de rolverdeeling in het politieke leven.

Wat het eerste betreft hebben wij in het oog te houden het niet te loochenen feit, dat de staatsregtelijke hervorming van 1848 het zwaartepunt van den staatsregtelijken invloed heeft gelegd bij de meerderheid van het gegoede een zesde deel der natie, en dat door die staatsregtelijke hervorming vijf zesden, men kan misschien zeggen zes zevenden van de bevolking van regtstreekschen staatsregtelijken invloed is verstoken.

Nu maak ik mij geenzins schuldig aan de dwaling dat eene staatsregeling eene logische afronding — de heer Reiger noemt het eene metaphysische volkomenheid — moet hebben; maar het is voor elke regering noodzakelijk, welke haar vorm zij, dat zij toone een open zin te hebben voor het gemeenebest, voor de volksbelangen. Eene oligarchie van rijken zoo als wij ze tegenwoordig bezitten, is alléén bestaanbaar, wanneer ook het heerschend deel der natie toont, doordrongen te zijn van de verpligtingen aan de heerschappij verbonden, en bewijst dat zij niet alleen politieken invloed wenscht, maar ook dat een daaraan geëvenredigd gedeelte in de lasten van den Staat op zijne schouders ruste. Wij hebben hier eene oligarchie, die *geene* lasten draagt; die zich voor eene kleine geldsom onttrekt aan de militaire lasten; die bij de inrigting van ons belastingstelsel in verhouding tot haar vermogen in de verste verte niet genoeg van de financiële lasten van den Staat torst. De militaire lasten drukken bij onze tegenwoordige organisatie voornamelijk op het volk achter de kiezers, en de financiële voor te groot deel eveneens op dat deel des volks, en voorts op den Javaan. Sedert de staatsregtelijke hervorming van 1848 heeft de volgens ons kiesrecht heerschende klasse zich nog geen enkelen last opgelegd. Het is beproefd in 1852, doch de Kamer heeft het voorstel verworpen.

Hoe was nu de toestand twee jaar geleden? Voor een deel ten gevolge van den aandrang, uitgegaan van den heer Heemskerk Az. en mede-onderteekenaren door zijn amendement in 1869, en ten gevolge van den steun, welke in die rigting tot uitbreiding van het kiesregt werd gevonden bij leden van de liberale partij, waaronder ik hier ook den heer Fransen van de Putte noem, en ge-

dreven door het juiste inzigt 't welk de toenmalige Minister van Binnenlandsche Zaken in zijne handelingen toonde, heeft deze voorgesteld om het kiesregt uit te breiden.

Dat toenmalig Kabinet wilde dus door het verlagen van den census een grooter gedeelte der bevolking tot het uitoefenen van politieke regten roepen. Gelijktijdig werd eene financiële hervorming ingediend. Op den te vestigen staatsregtelijken grondslag kon verder worden voortgebouwd. Dat Ministerie viel door oorzaken, welke voor mij zelf, die midden in het politieke leven ben geplaatst, niet geheel te verklaren zijn. Het Ministerie, dat daarna optrad, maakte op een gewigtig punt volte-face tegenover de politiek van het aftredend Kabinet.

Het Kabinet dat optrad schoof de uitbreiding van het kiesregt op den achtergrond en bragt op den voorgrond de financiële en de militaire quaestiën. De internationale omstandigheden hadden dat Kabinet de overtuiging gegeven dat de militaire lasten moesten worden vermeerderd, dat in verband daarmede de fiscale lasten moesten worden verzwaard en dat dat meerdere bezwaar moest worden gedragen door de meer gegoede klassen. Het steunpunt, de hoofdgedachte van de Kabinetsformatie van het derde Ministerie Thorbecke, in vergelijking met de rigting van het Kabinet dat aftrad, was vertrouwen op de tegenwoordige Kamer en op de tegenwoordige kiezers; de generositeit, de zin voor waarheid en regt werd geacht groot genoeg bij hen te zijn om de noodzakelijkheid in te zien om die meerdere lasten op *eigen* schouders te nemen. Was dat vertrouwen zeer ernstig? Het kan ernstig geweest zijn tegenover de Kamer, maar tegenover de kiezers, — daaraan twijfel ik, want men begon met de inkomstenbelasting in te trekken en het verslag omtrent den census niet te beantwoorden. In het algemeen liet de Regering zich vóór de verkiezingen niet uit over hare voornemens; zij deed geene bepaalde toezeggingen; niettegenstaande allen aandrang wist men alle verklaringen omtrent de voornemens van het Kabinet — behoudens de algemeene verklaring in de korte rede die de opgetreden Minister van Binnenlandsche Zaken voor het eerst na het optreden hier in de Kamer had gehouden — te vermijden met het argument, waarmede mijns inziens te velen genoegen namen, dat de

Regering, door aldus te handelen, een onregtmatigen invloed zou uitoefenen op de verkiezingen.

Ik moet nu nevens deze beschouwingen, welke zich vastknoopen aan den oorsprong van het Kabinet, eenige andere in het midden brengen en die tot op hetzelfde punt doorvoeren alvorens mijne conclusie te trekken. In 1848, toen de staatsregtelijke hervorming tot stand kwam, was men algemeen van meening, dat die hervorming ook vooral tot inwendige hervorming van het Staatswezen uit het oogpunt van de verdeeling der Staatslasten zou moeten leiden. Er werd in de eerste zitting na vernieuwing van de Kamer reeds op aangedrongen, dat men moest hebben een nieuw *stelsel van inkomsten en uitgaven*, geen half werk, maar eene ingrijpende hervorming. In de eerste jaren van het eerste Ministerie Thorbecke stond de organisatie van gemeente- en provinciale besturen op den voorgrond, maar daarop volgde in de orde de belastinghervorming. Het voorstel daartoe strekkende van den heer van Bosse werd in 1852 verworpen. Dit voorstel was de eerste handeling van de hervormende rigting van 1848 op financiëel gebied. Toen reeds werd de behoefte erkend om het roerend vermogen te doen bijdragen in de Staatslasten.

Sedert dien tijd — en hier moet ik vooral de Kamer op wijzen — zijn de omstandigheden zeer veranderd; doch in eene rigting die het nog veel noodzakelijker maakt dan toen, om met kracht den weg der financiële hervorming op te gaan.

Wanneer men spreekt met beurslieden te Amsterdam, worden er ontzaggelijke cijfers genoemd omtrent het bedrag van nieuwe Staats- en spoorwegleeningen, dat telken jare zijn weg vindt naar de Nederlandsche kapitalisten.

Gedurende een twintigtal jaren — als men van 1852 af rekent — is het roerend vermogen, in effecten, staatspapieren en schuldvorderingen, aandeelen in vreemde spoorwegmaatschappijen, enorm toegenomen, zoodat ik geloof, dat de meesten de schatting nog te laag zullen vinden, wanneer ik stel gemiddeld vijftig millioen 's jaars. Bij die schatting is het roerend kapitaal, dat ontsnapt aan de belasting sedert het voorstel van Bosse, met een milliard gulden vermeerderd.

De rentestand is sedert dien tijd ook zeer verhoogd. Wanneer

ik in aanmerking neem het rentebedrag dat door eene gemeente als Groningen, die bij uitstek solide is door de groote bezittingen welke die gemeente heeft, wordt betaald, dan is de rentestand ongeveer van den tijd af, dat het voorstel van Bosse in 1852 verworpen werd, met ongeveer één percent gestegen.

De gemeente heeft omstreeks dien tijd zelfs beproefd kapitaal te krijgen à 3½ percent. Dit is mislukt, maar zij heeft tegen 4 percent geld kunnen krijgen in overvloed.

Voor de laatste leeningen, tot zeer geringe bedragen, een *f* 50.000 en een *f* 100.000, heeft zij moeten betalen ongeveer 5 percent.

Aldus is de algemeene rente-standaard, die men natuurlijk moet berekenen door vergelijking van solide beleggingen, met ¼ toegenomen, en in dezelfde proportie het inkomen uit het roerend vermogen.

In de derde plaats, de vermeerdering van de waarde van de vaste goederen. Niettegenstaande den verhoogden rentestand, die natuurlijk de rigting heeft om de waarde van den grond te doen dalen, is de waarde van de vaste goederen ongeveer verdubbeld. Men heeft, om hier eene schatting te maken, een maatstaf in de statistiek. Door den staat van de opbrengst van de regten van overschrijving kunnen wij de waarde bepalen van hetgeen jaarlijks aan onroerende goederen van de eene in de andere hand overgaat. De opbrengst van de hypotheek- en overschrijvingsrechten bedroeg in het tijdvak 1842—1851 gemiddeld in hoofdsom *f* 245.000; in 1852—1861 *f* 337.000; in het achtjarig tijdvak 1862—1868 *f* 406.000; in 1869 *f* 474.000; in 1870 daalde zij, waarschijnlijk ten gevolge van den oorlog, op *f* 456.000; maar in 1871 klom zij weder tot *f* 509.000, en de staat van onze financiën wijst voor het van dit jaar verstreken driemaandelijksch tijdvak, in vergelijking met dit van het vorige jaar, eene vermeerdering aan, hoofdsom en opcenten, van *f* 168.000 tot *f* 234.000.

Nu is de maatstaf van de bij overdragt geheven belasting de zelfde gebleven; ik heb ook geen reden kunnen vinden om aan te nemen, dat de waarde van het overgedragen vast goed thans staat in eene andere verhouding tot de waarde van het niet overgedragene, als twintig jaren geleden.

Van de genoemde cijfers moet afgetrokken worden het bedrag

van de regten van inschrijving van hypotheken, welk bedrag varieert tusschen $^1/_9$ en $^1/_{10}$, en dan blijkt, dat het jaarlijks overgedragen gedeelte van het onroerend goed in de periode van 1842 tot 1851 ongeveer eene kapitaalswaarde had van 45 millioen, terwijl dat gedeelte thans eene kapitaalswaarde heeft van 85 à 90 millioen.

In het jaar 1849 werd de kadastrale waarde van het onroerend goed bij het kadaster geschat op ongeveer 70 millioen gulden; gekapitaliseerd tegen 4 per cent krijgt men voor de totale waarde van het onroerend goed 1800 millioen. Men zou dan niet ver van de waarheid zijn als men aanneemt, dat ieder jaar gemiddeld $^1/_{40}$ van de totale waarde van de onroerende goederen onder de heffing van de regten van overschrijving valt. De vermeerdering met ongeveer 40 millioen in twintig jaren zou — en ik heb geen reden dat cijfer overdreven te vinden — wijzen op eene vermeerdering van de waarde van het onroerend goed in ons land van 1600 millioen guldens.

Daarvan moet men iets aftrekken, en omdat de som zoo hoog is, kan die aftrekking ruim zijn.

Om te komen tot de juiste toeneming van de waarde der onroerende goederen, moet men in aanmerking nemen de vermeerdering door droogmaking en het aanbouwen van huizen, waarvoor ik 200 millioen stel, en de verbetering van den grond, door aanwending van kapitaal, die ik op 400 millioen stel en dan komt men tot eene niet door de aanwending van kapitaal ontstane verhooging van de waarde van het vast goed van 1000 millioen.

Die waardevermeerdering is grootendeels een gevolg van de werking van eene algemeene oorzaak: de uitbreiding van de bevolking, de werking van de zoogenaamde grondrentewet.

Men kan zeggen dat die veranderde waarde ook een gevolg is van de veranderde waarde van het geld. Indien dit waar is, indien elke gulden thans eene mindere waarde heeft, dan is het ook waar, dat de grondbelasting reëel verminderd is, omdat de grondbelasting gebleven is op het fixum in geld.

Ik hoor in mijne nabijheid zeggen: »de opcenten". De opcenten zijn inderdaad vermeerderd. Zij bedragen volgens de kohieren van 1868 op het ongebouwde *f* 1.145.000 en op het gebouwde *f* 1.632.000.

Maar van het gebouwde moet ik aftrekken *f* 800.000, welke ten gevolge van overgang van Rijksopcenten aan de gemeenten onder dit bedrag zijn begrepen Men heeft dus in het geheel een bedrag aan opcenten van ongeveer 2 millioen, tegenover hetgeen men voor 20 jaren betaalde, wat ik niet dadelijk juist kan zeggen. Wat beteekent dit tegenover een vermeerderd kapitaal van 1000 millioen?

Nu kan de vraag rijzen of ook de bijdragen, welke uit de Staatskas zijn gekomen, tot die vermeerderde kapitaalswaarde hebben bijgedragen, en ik aarzel niet toestemmend te antwoorden, dat de aanleg van Staatsspoorwegen en meerdere uitgaven, welke de Staat zich heeft getroost in dat twintigjarig tijdperk, voor een deel oorzaak zijn van die vermeerdering van kapitaalswaarde, zoodat de billijkheid op dien grond eene verhooging van de grondbelasting zou medebrengen.

Hier vindt men dus in cijfers (die natuurlijk geen aanspraak maken op absolute naauwkeurigheid, maar die in het algemeen bij benadering aanwijzen in welke mate de oorzaken hebben gewerkt) de uitdrukking van de algemeen bekende waarheid, dat in den laatsten menschenleeftijd ieder eigenaar van grond slapende rijk is geworden.

Maar die verrijking heeft ook eene keerzijde, namelijk den verhoogden prijs van de levensmiddelen, behalve wat de rogge betreft, die hier voornamelijk van buiten wordt ingevoerd en waarvan de prijs niet stijgt, ten gevolge van den gemakkelijken aanvoer uit verre streken. Inzonderheid zijn de prijzen van de aardappelen en van alle producten van veeteelt, warmoezerij en vruchtenteelt gestegen. De loop der prijzen in ons land gedurende de laatste twintig jaren heeft dus aan de eene zijde het draagvermogen zeer versterkt en aan de andere zijde het draagvermogen van degenen, die van hun arbeid leven, verminderd.

Die loop van de prijzen heeft aanleiding gegeven, dat in onze financiële geschiedenis ook eenige verandering is gevolgd wat aangaat de ontlasting van de mindere klassen. Men heeft de belastingen, welke die klassen drukten, verminderd, niet alleen in het Rijks- maar ook in het gemeente-belastingstelsel; doch het Rijksbestuur heeft de belastingen niet *vermeerderd* dáár waar een *grooter* draagvermogen ontstaan is. Men heeft bij belastinghervor-

ming steeds gerekend op de mild vloeijende Indische baten.

Nu hebben wij na eene langdurige periode van stilstand wederom een Minister, die ons een voorstel doet om met die hervorming voort te gaan, namelijk belastingen, die door arbeidsverdiensten worden opgebragt en die de lagere klassen drukken, te verminderen en nu exceptioneel die belasting eens niet over te brengen op Indië, maar op de vermogende klassen.

Hoezeer ik het betreur dat de Minister, wat de wijze van heffing betreft, den slechteren weg op wil, mag ik toch niet weigeren met hem mede te gaan.

Na deze tweede beschouwing kom ik, in verband met hetgeen ik gezegd heb omtrent de formatie van dit Kabinet, tot mijne conclusie omtrent de politieke beteekenis van het votum over deze wet.

De geachte spreker uit Haarlem heeft gezegd: deze wet kan worden verworpen en toch kan de Minister blijven; hij kan dus verdere hervormingsplannen in de doos laten. Voor een Minister die hervorming noodig acht, is dit onmogelijk. Die geachte spreker heeft zijn advies gebouwd op redeneringen die op mij den indruk hebben gemaakt, dat hij geene financiële hervorming noodig acht, maar anderen hebben mij gezegd dat dit niet zoo is bedoeld. Ik mag ook van een man als dien geachten spreker niet veronderstellen dat hij, die op dit punt steeds hervorming noodig achtte, zoo in eens zou veranderen. Ik waag het dus zijne woorden zóó te interpreteren dat, nu er geen voorstel in zijn geest is gedaan en nu de politieke omstandigheden hem noodzaken in het behoud van dit Ministerie te berusten, hij zijn aandrang op hervorming wil opschorten. Dan is naar zijne bedoeling wel het doodvonnis over den Minister van Financiën uitgesproken, maar deze kan blijven voortleven tot aan de executie.

De Minister, zoo wordt van andere zijde gezegd, zal wel andere voorstellen kunnen doen. Er zijn versatiele Ministers die, als het met het eene voorstel niet gaat, dadelijk een ander kunnen doen, maar ik heb geen reden te meenen dat deze Minister tot de zoodanigen behoort.

Maar er is eene andere en gewigtiger consideratie. Meent de geachte spreker uit Haarlem dat casu quo de verwerping van

deze wet eenig en alleen zou liggen aan de merites van de wet zelve? Zou hij lust en kracht gevoelen om, met behoud der kieswet, met deze Kamer zijne beste krachten te wijden aan eene hervorming van het belastingstelsel, die de gegoeden treft? Zou hij het daarvoor noodige vertrouwen op succes hebben? Ik voor mij niet. Ik heb *a priori* en vóór dat eene proef mijne stelling bevestigde, gezegd: zonder voorafgaande kieswetsherziening geen belastinghervorming, en de verwerping van dit voorstel zou mijne overtuiging bevestigen. Als deze wet hier en aan de overzijde van het Binnenhof mogt worden aangenomen, dan zal ik opregt genoeg zijn om te bekennen, dat ik in de appreciatie van het kiezerspersoneel en van den invloed dien dat personeel op de rigting der Volksvertegenwoordiging uitoefent, heb gedwaald.

Het kan zijn dat men bij verwerping nog verdere proeven noodig oordeelt, alvorens den weg op te gaan, welke naar mijn oordeel duidelijk door de politieke omstandigheden is aangewezen. Ik zou dit ook niet betreuren, want eene kieswethervorming is eene van die hervormingen die langzaam rijpen, die men niet behoeft te ondernemen voor zij algemeen noodzakelijk wordt geacht.

De geachte spreker uit Haarlem eindigde zijne beschouwingen omtrent dit punt met een gezegde, dat ik ten slotte wil releveren. Hij zeide: Wanneer dit is afgeloopen, dan zal de heer Thorbecke, de staatsman, van wien men *gaarne* hervormingsvoorstellen ontvangt, zich bezig kunnen houden met het gereed maken van een voorstel tot het wegnemen van onevenredigheden in den census. Naar de logica van de feiten is een voorstel tot het *wegnemen van onevenredigheden* in den census niet voldoende. Er moet komen een voorstel tot *uitbreiding van het kiesregt.* Zou zoodanig voorstel kunnen liggen in den gedachtengang van den staatsman, die aan het hoofd van dit Kabinet staat? Kan het van hem gevraagd worden eene hervorming te ontwerpen en door zijn praestige tot stand te brengen, welke strijdig is met zijnen gedachtengang?

De Schopenhauer'sche gedachtengang, die in deze rede doorstraalde, wekte de verontwaardiging van Kappeyne. Hij ontwikkelde in eene schitterende peroratie van zijne tweede groote rede ter bestrijding van het ontwerp zijne ethische

opvattingen en apostropheerde mijne inzichten als volgt:

Laten wij op het punt van hervorming niet ongeduldig zijn, want met onstuimigen aandrang van deze plaats, waar wij wel kunnen vragen, maar niets kunnen doen, zullen wij niet verder komen dan herhaaldelijk ministeriën omverwerpen. Men moet dus tegenover elken Minister in het aandringen op organieke hervormingen bescheiden zijn, en daarom meende ik de eenige hervorming, die ik op dit oogenblik durf wenschen, te mogen vragen van een andere hand. Ik geloofde niet onbescheiden te zijn als ik die vraag beperkte tot eene eenvoudige wegneming van de ongelijkheden van den census. Ook in dit opzigt is van mij geen aandrang te vreezen, al hoop ik dat aan mijn wensch voldaan zal worden, want dat er ongelijkheden in den census zijn, die behooren weggenomen te worden, en dat slechts daardoor de Vertegenwoordiging kan worden wat zij behoort te wezen, lijdt geen twijfel. Maar ik wensch juist die herziening van den census van de hand waarvan wij de kieswet hebben gekregen, omdat ik geen herziening wil dan in den geest en binnen de grenzen van onze Grondwet, als verbetering van het bestaande.

Dit brengt mij tot de rede van mijn geachten vriend uit Groningen. Ik heb die rede niet met dat onverdeelde genoegen aangehoord, dat mij anders, als hij het woord voert, te beurt valt, want, bij veel wat mij tot hem aantrekt, gevoelde ik levendig, dat er niet weinig is wat ons scheidt. Hij gaat uit van eene pessimistische wereldbeschouwing, die ik niet tot de mijne maak. Hij vervalt in de groote fout van de oekonomisten en kent slechts één algemeenen prikkel, slechts ééne wet: die van het eigenbelang; de magt maakt de wet en hij, die de magt heeft, maakt de wet in zijn eigen voordeel. Ziedaar de oekonomistische beschouwing, die er toe leidt om aan te nemen, dat in de Vertegenwoordiging, die het product is van een klein getal kiezers, vergeleken met de groote massa des volks, alleen leven en spreken de vooroordeelen en het bewust of onbewust eigenbelang van een klein aantal bevoorregten. Neen, dat geloof ik niet. Onder die voorwaarde zou niemand onzer hier een zetel willen bekleeden. Ik vestig mijn oog op de gansche maatschappij, niet op bepaalde

klassen. Ik neem geen klassen-oorlog aan, ik geloof aan de solidariteit van alle belangen. Ik geloof, dat er méér in de wereld is dan eigenbaat. Ik geloof aan den triomf der waarheid, aan trouw aan de uitspraken van de wetenschap, aan harmonie tusschen denken en handelen. En als de geachte afgevaardigde uit Groningen aantoont dat er in de verdeeling onzer belastingen wel ongelijkheid bestaat, dan vrees ik niet te zeggen dat de Vertegenwoordiging, door hem genoemd oligarchie, de Nederlandsche burger dezelfde deugden zal aan den dag leggen als de Engelsche aristokratie, en, als het noodig is, om te komen tot regtvaardige en nuttige hervorming, de lasten op zich zal weten te nemen en te dragen. Ik geloof dus niet, dat het noodig is in onzen census veranderingen te brengen, waardoor de niet bevoorregte klassen deel zouden krijgen aan de magt. Ik wil van geen oorlog tusschen de verschillende standen weten; dat is eene bepaalde dwaling; voor hem, die daarvoor vreest, is het liefelijk ideaal der echte vrijheid, de magtige beschermvrouw, die ieder en alles doet komen in vollen glans, nooit verschenen. Indien ik hier moest zitten als vertegenwoordiger van eene bepaalde klasse, ik zou het niet willen zijn, zelfs niet van eene klasse van onderdrukten. En als men dan spreekt van met eene ruwe hand »in den zak der rijken te tasten", als men op grond van de afkeuring die men zelf over de wet uitspreekt, de wet aanneemt, dan zeg ik tot mijn geachten vriend: »aan eene wet, die zoozeer ingrijpt in het maatschappelijk leven, geef ik, als ik haar afkeur, mijne stem niet, om door die stem het voorstel zedelijk te vermoorden, want anders moet mijn rigtsnoer zijn, dat het doel de middelen heiligt.« Mijn rigtsnoer is een ander. Ik heb de wet bestreden uit eerlijke overtuiging en na grondige overdenking. Ik kan dwalen, maar ik handel naar het licht mij gegeven, zelfs al moet ik mij daarbij afscheiden van mijne vrienden, want ik stel meer prijs op hunne blijvende achting, dan op hunne oogenblikkelijke toejuiching. Ook uit deze Vergadering begeer ik niet huiswaarts te keeren met anderen roem, andere getuigenis voor mij zelven, dan het innerlijk bewustzijn: »heden heb ik mijn pligt gedaan".

Kappeyne persoonlijk stond boven of eigenlijk buiten

eigenbelang en over de verhouding tot de kiezers dacht hij even als ik. Ik geloof trouwens niet dat het district Haarlem—Zaandam in eenigen zin partij koos. Hij kon dus vrij oordeelen en allerminst kon ik hem ten kwade duiden, dat hij tegen de willekeur der zetters opzag. De discussiën over artikel 1 en de daarbij voorgestelde amendementen van Delden en Tak — die de strekking hadden, het eerste om de inkomsten uit grondbezit niet in de inkomstenbelasting op te nemen; het tweede om de inkomstenbelasting in afdeelingen te splitsen, van welke dan de grondbelasting de afdeeling voor onroerende goederen zou uitmaken — gaven echter doorslaand blijk van tegenstand uit andere beweegredenen. Daaraan was de gebleken of verwachte tegenstand van agrarische kiezers niet vreemd. Ik bestreed deze amendementen en ook eene motie van orde van van Akerlaken, om de amendementen naar de Afdeelingen te verzenden, wat eene fatsoenlijke begrafenis van het wetsvoorstel beteekende, in de volgende rede, waarbij ik ook gelegenheid vond Kappeyne te beantwoorden:

Ik wensch te spreken over de drie amendementen, op dit artikel voorgesteld.

In de eerste plaats het amendement van den heer Smidt.

Dit amendement heb ik ondersteund; het komt mij voor dat de redenen, die de geachte voorsteller daarvoor heeft aangevoerd, allezins juist zijn.

Alleen vrees ik dat het te ver gaat, wanneer hij in zijn amendement ook opneemt de inkomsten van vennootschappen.

Wanneer althans geen verdere wijzigingen in de wet worden gebragt, zou dit aanleiding geven tot eene dubbele belasting, die mij voorkomt onbillijk te zijn. [1])

Evenwel wensch ik aan dien geachten spreker in overweging te geven om zijn geheele amendement bij art. 1 te laten rusten,

---

[1]) Op dit punt ben ik later van de juistheid der zienswijze van den heer Smidt overtuigd geworden.

en wanneer dit artikel mocht worden aangenomen, in een volgend artikel te interpreteren wie onder *ingezetenen* worden verstaan. Naar mijn inzien zou op die wijze een zuiverder en beter beslissing over het vraagpunt kunnen vallen, dan door het nu door hem voorgesteld amendement op art. 1, waarover natuurlijk de stemming mede beheerscht wordt door den wensch der leden, om artikel 1 al dan niet aannemelijk te maken.

Ik kom nu tot het amendement van Delden.

Er is eene groote verscheidenheid van gevoelen over de vraag omtrent den aard van de grondbelasting, en der belastingen die den grond treffen.

Daaromtrent heb ik eenige beschouwingen, vooral naar aanleiding van hetgeen dezen ochtend is in het midden gebragt. In elke maatschappij, welke in bloei en bevolking vooruitgaat, ziet men de waarde van den grondeigendom en de inkomsten van de grondeigenaars steeds stijgen.

Ik heb aangetoond dat vooral in Nederland, in de laatste 20 jaren, die rijzing zeer aanmerkelijk was, en wat ik uit een algemeen oogpunt heb toegelicht, heeft mijn mede-afgevaardigde uit Zuidhorn uit een bijzonder voorbeeld opgehelderd. De grondeigenaar verkrijgt door de toeneming van bevolking en welvaart niet alleen grooter inkomsten, maar ook een grooter kapitaal. En nu is de regtsphilosophische vraag, waaraan de quaestie omtrent den aard der grondbelasting zich aansluit, deze: of het, uit een zedelijk oogpunt, regt is, dat die meerdere waarde van den bodem geheel komt aan den eigenaar van den grond. De socialistische rigting ontkent dit. Zij beweert dat, uit een regtsphilosophisch standpunt, het privaat eigendom zich niet verder uitstrekt dan tot de vruchten van den arbeid en van het in den grond aangelegde kapitaal; dat de meerdere waarde behoort aan de maatschappij, die ze heeft gecreëerd. Op dien grond wil die rigting niet meer het privaat eigendom van den grond behouden, maar den Staat eigenaar verklaren van alle gronden.

Er is nog eene andere rigting, die noch communistisch, noch socialistisch heet, maar die in haar programma geschreven heeft: *hervorming* van den grondeigendom, die hetzelfde beoogt, maar die het doel, dat de socialisten willen verkrijgen door den grond

tot Staatseigendom te verklaren, door middel van belastingheffing willen bereiken.

In Engeland heeft zich gevormd eene *Land tenure reform association.* Een van de hoofden van die associatie is de bekende en geachte Stuart Mill. Hij heeft het programma van de associatie opgemaakt en toegelicht. Sub n⁰. 4 van dat programma vindt men dezen wensch van de associatie uitgesproken: »door belastingheffing voor »den Staat te verkrijgen hetzij geheel, hetzij voor een groot deel, »de toeneming van de rente van land, welke voortdurend plaats »heeft zonder eenige inspanning of uitgave van de zijde der eige- »naars, enkel en alleen door de toeneming van bevolking en rijkdom.«

En in de toelichting zegt Stuart Mill: »de maatschappij stelt »zich ten doel de hervorming, niet de afschaffing van den grond- »eigendom, en de handhaving van die regten van de geheele maat- »schappij, waarvan niet behoefde en behoorde afstand te zijn gedaan »ten voordeele der landeigenaars. Een daarvan is het regt om eene »bijzondere belasting op land te leggen. Grondeigendom geniet een »bijzonder voorregt boven ander eigendom, en voor dat bijzonder »voorregt behoort men te betalen.« (Programma etc., London 1871, p. 8).

Die theorie van Mill heeft, voor zoover ik weet, in ons land nog geen voorstanders; maar ik meen toch te moeten doen opmerken, dat het gevoelen geuit door den geachten afgevaardigde uit Haarlem — die wel evenmin als ik zal bedoeld hebben dat hij dit programma billijk vindt — toen hij zeide, dat dergelijke belasting oekonomisch geen nadeelige gevolge heeft, ook het mijne is.

Nu spreekt echter het programma van Mill van Engeland en niet van ons land. In Engeland heeft men afstand gedaan van het regt om den grondeigendom aan eene bijzondere belasting te onderwerpen; want, te gelijker tijd met de invoering van de inkomstenbelasting van Pitt, heeft men toegelaten dat de grondbelasting als fixum aangenomen en afkoopbaar gesteld werd. Engeland zal dus moeten terugkomen op dezen maatregel. Wegens de bedenkelijke krisis, die hierdoor veroorzaakt wordt, zou ik op dit punt het voorbeeld van Engeland niet volgen, gelijk de sprekers uit Alkmaar en Zuidhorn geneigd zijn te doen.

Noch in ons oud Hollandsch regt, noch in het Fransche regt, is

ten onzent afstand gedaan van het regt van het heffen en verhoogen van speciale belasting van den grond.

Ik vereenig mij niet met het programma van de Engelsche land-associatie. Ik vind het onuitvoerbaar en onbillijk; maar ik ben toch van oordeel, dat een deel van de meerdere waarde van den bodem aan den Staat behoort te komen door verhooging van de belasting op den grond, omdat een deel van die meerdere waarde is gecreëerd door uitgaven van Staatswege gedaan. Op dat deel van de vermeerderde waarde van den bodem, dat een gevolg is van uitgaven, door de geheele maatschappij gedragen, heeft de Staat aanspraak, op grond van het eenvoudige en altijd erkende regtsbeginsel, dat niemand rijker behoort te worden ten koste van anderen.

De door mij verdedigde theorie komt ongeveer overeen met de theorie die den heer Pierson in zijn aangehaald courant-artikel is toegedaan. Een *matig* deel van die vermeerderde waarde behoort volgens hem aan de schatkist te komen. Of dat billijkerwijs aan den Staat behoorende matige deel nu wordt aangewezen door de belasting te stellen op $^1/_5$ van de kadastrale waarde of op $12^3/_{100}$ daarvan, of op eene andere wijze, dit laat ik in het midden; ik heb alleen de gronden te betoogen, waarop de stelling steunt, dat de grondbelasting als eene bijzondere belasting is te beschouwen.

Het geheele regt op zoodanige bijzondere belasting wordt hier door den heer Rutgers ontkend, doch ik wensch nu of later nooit meer met dien spreker over die vraag in discussie te treden. Sedert die spreker, naar aanleiding van een gezegde van den heer Bergsma, de woorden heeft gebezigd, dat deze in sommige omstandigheden in het oog moest worden gehouden en sedert hij bedreigingen heeft doen hooren, begeef ik mij niet meer in discussie met hem.

Over het stelsel van Mill heb ik mij in *Felix Meritis* uitgelaten met deze woorden, dat een dergelijk stelsel, ofschoon leidende tot eene beweging die de Engelsche maatschappij in hare grondvesten treft, gemakkelijker is te dooden met het zwaard der wet dan met dat der kritiek. De woorden van den heer Rutgers zijn eene eerste vingerwijzing naar dien gemakkelijken weg. Evenwel moet men niet denken, dat ik mij over de bedreiging van den heer

Rutgers ongerust maak. Natuurlijk zal dat in het oog houden niet in de eerste plaats treffen den spreker uit Dokkum, ook niet mij, maar den voorstander van de theorie in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, den heer Pierson; en niet alleen dat dan een van de directeuren der Bank het eerste gevaar zou loopen, maar ik kan den heer Rutgers verzekeren, dat hij dan ook den president der Bank zal moeten bewaken.

De heer Mees zegt in zijn Overzigt van eenige hoofdstukken der Staathuishoudkunde op bladz. 94:

»Het is belangrijk deze grondrente van kapitaal-inkomst te »onderscheiden, omdat zij niet alleen een anderen oorsprong heeft, »maar ook door geheel andere wetten beheerscht wordt." Hij deelt het gevoelen van den heer Pierson. Wanneer dergelijke personen hier onder eene wet der verdachten moeten worden geplaatst, geloof ik, dat er meer verdachten zullen zijn dan uitvoerders van de wet.

De grondeigenaar, dit is mijne conclusie, bezit het goed onder den daarop drukkenden last om een deel van zijne opbrengst aan den Staat, ten bate van allen af te geven, en zijn zuiver inkomen is datgeen wat na aftrek ook van die belasting voor hem overblijft.

De grondbelasting is eene afzonderlijke belasting, die naar hare eigene regelen moet toe- of afnemen; zij bestaat buiten het kader van de persoonlijke belastingen, waarin een ieder naar mate van zijn vermogen, zijn inkomen of zijne vertering wordt aangeslagen.

Ik heb bij de algemeene beschouwingen een beroep gedaan op het gemeentelijk belastingstelsel en meende dit te mogen doen, omdat ik mij niet kan stellen op het standpunt van hen die meenen, dat eene wetsbepaling, die herhaaldelijk door de Vertegenwoordiging in Nederland is aangenomen en door de gemeentebesturen in den geest, waarin zij is ontworpen, wordt uitgevoerd, ten eenen male onbillijk zou zijn. Onze gemeentelijke wetgeving laat naast elkander toe lasten die speciaal den grondeigendom drukken en lasten die over de ingezetenen worden omgeslagen, en ten bewijze dat ik geen nieuwe theorie heb verkondigd, zoo als de heer Gratama beweerde, kan dienen, dat bij het ontwerpen der gemeentewet juist het door mij thans verdedigde beginsel gegolden heeft, het

beginsel namelijk om den grondeigenaar te belasten, ten einde daarin eene vergoeding te vinden voor de uitgaven, waardoor hij als zoodanig werd gebaat.

Hiermede stap ik af van het terrein der algemeene beschouwingen over de grondbelasting. De waterdrop holt een steen uit en de magt der waarheid is groot. Daarom mag ik niet nalaten om telkens hetgeen ik voor waar houd, te verkondigen; anders zou ik van het geduld der Vergadering niet gevergd hebben, deze uiteenzetting nogmaals van mij aan te hooren. [1])

De praktische gevolgen van het amendement van den heer van Delden, de onbillijkheid van de toepassing en het uit een fiscaal oogpunt verwerpelijke daarvan, zijn reeds door den vorigen geachten spreker uiteengezet. Nog eenige voorbeelden wil ik bijbrengen, waaruit zal blijken of door de aanneming van dit amendement het draagvermogen beter zal worden getroffen dan door het voorstel des Ministers. Ik stel tegenover elkander een ambtenaar met *f* 2400 tractement en een grondeigenaar, die *f* 50.000 grondbezit heeft, waaruit hij *f* 2400 jaarlijksch inkomen trekt. De eerste zal *f* 48 betalen, maar de tweede zal vrij zijn. Als de grondeigenaar geen *f* 2400 maar slechts *f* 2000 uit zijne vaste goederen trekt, maar hij heeft nog *f* 400 uit andere bronnen, dan zal hij nog vrij zijn, want zijn belastbaar inkomen zal in de vrijstelling van art. 9 vallen. Over de toepassing, als de grond gehypothekeerd is, heeft de vorige geachte spreker reeds een woord gezegd. Als een goed met schuld is bezwaard, dan zal een eigenaar de vrijstelling, die hij geniet, niet baten, en als eens alle onroerende goederen in het land voor de volle waarde bezwaard waren, dan zou het amendement volstrekt geen praktisch gevolg hebben. Dus naar mate er meer goederen met hypotheek bezwaard zijn, zou meer belasting in de schatkist komen.

De voorsteller van het amendement had ook moeten regelen op

1) Aan deze inzichten heb ik later practische uitvoering kunnen geven door opneming van artikel 240 *i* en *j* in de gemeentewet.

Mijne poging om het ontstaan van grondrente zooveel mogelijk tegen te gaan, door onteigening toe te staan, ook ten behoeve van particulieren, tegen eene vergoeding, te berekenen naar de vruchten die de onteigende van het goed trekt, is onafgedaan gebleven.

welke wijze de aftrekking van schulden moet plaats hebben. Wanneer iemand heeft eene bezitting, die hem *f* 2000 's jaars oplevert en hij heeft bovendien nog een inkomen van *f* 1000 uit andere bronnen, maar hij is bezwaard met eene schuld van *f* 20.000, waarvoor hij 's jaars *f* 1000 rente moet betalen, hoe zal zoodanig persoon zich moeten aangeven? Zal hij die *f* 1000 moeten aftrekken van het inkomen uit den grond of van de overige inkomsten?

In eene inkomstenbelasting volgens den gedachtengang van den Minister past het amendement van den heer van Delden niet. Het leidt tot schromelijke onbillijkheden in de toepassing en zal juist daar, waar veel draagvermogen is, vrijstelling geven. Nu moge men zeggen: het amendement is niet ten bate van de grondeigenaren, want later zullen zij wel afzonderlijk getroffen worden. Ik geloof dat de grondeigenaren, hun belang raadplegende, denzelfden gedachtengang zullen hebben, doch omgekeerd, welke is uitgedrukt in het spreekwoord: één vogel in de hand is beter dan tien in de lucht. Zij zouden kunnen denken: deze dreigende last is afgewend, de andere moet nog komen. Wij hebben al vast dit voordeel verkregen, dat wij geene inkomstenbelasting betalen, en wat de verhooging der grondbelasting betreft, hebben wij den waarborg, dat eene daartoe strekkende wet niet kan tot stand komen zonder toestemming van de *Eerste* en *Tweede* Kamer der Staten-Generaal.

Eene herziening van het kadaster is eene zeer onschuldige zaak. Maar die herziening zal ook moeten worden gevolgd door eene wet, die het belastingbedrag en de belastingverdeeling nader regelt. En dan herinner ik dat de herziening van het kadaster, 40 jaren geleden voltooid, de schatkist zeer duur te staan is gekomen. Want toen men de uitkomsten van de herziening ging toepassen, heeft men geene verhooging maar wel verlaging van belasting goedgekeurd, en heeft men te gelijk opcenten op de grondbelasting afgeschaft, zoodat de belasting, die met de opcenten in 1833 bedroeg *f* 10.297.000, in 1835 was verminderd tot *f* 8.781.000. Men heeft omstreeks denzelfden tijd nieuwe belastingen ingevoerd; in 1832 op de zeep, in 1833 op het gemaal en in 1834 op turf en steenkolen.

Ik geloof dat wanneer de geachte spreker uit Haarlem dit gedeelte onzer financiëele geschiedenis nog eens inziet, hij tot de conclusie zal komen dat het belang van de grondeigenaren toen wel eenigen invloed heeft uitgeoefend. Dat op dit oogenblik de belastingen op den grond zeer laag zijn en dat zwaar gedrukt wordt de middenklasse in de steden, acht ik niet toevallig. Ik blijf van meening dat die verdeeling van lasten zamenhangt met de verdeeling van den politieken invloed.

Ik kom nu tot het amendement van den heer Tak. Dit amendement is te vergelijken met eene pop. De voorsteller zegt dat er een fraaije vlinder uit komen zal. Maar is de vlinder niet reeds uitgevlogen?

Ik heb het oog op de motie van den heer van Akerlaken. De reden voor mijn twijfel wil ik opgeven. Waarom wachtte de voorsteller na eene 7- à 8daagsche discussie tot bij de behandeling van het artikel om ons kennis te geven van het amendement? Voor mij scheen er eenig verband te bestaan tusschen het voorstellen van het amendement en het doen der motie van den geachten afgevaardigde uit Hoorn. In allen gevalle kwam het motief voor die motie wel als een *deus ex machina*.

Ik wil echter aannemen dat het niet de bedoeling was van het amendement, de motie uit te lokken, maar inderdaad om eene praktische beslissing voor te bereiden, om de zaak der belastinghervorming een stap vooruit te brengen; maar dan is het amendement voor mij toch nog een ledige dop. Als ik met den Minister medega — het moge mij zwaar vallen — dan krijg ik toch eene belastinghervorming met afschaffing van drie slechte belastingen; maar of ik dit krijg met het amendement van den geachten afgevaardigde weet ik niet. Daarin wordt eene soort van thesis uitgesproken, niets meer; eene thesis, die eene nadere uitwerking zou behoeven in een wets-ontwerp. Men kan nu wel verwachten dat de Minister dit zal doen, en daarop wil ik niet anticiperen, maar beter ware het van den geachten voorsteller, als hij te gelijk met zijn amendement had voorgesteld om volgens art. 73 van het Reglement van Orde eene commissie te benoemen, ten einde te overwegen of en in welken zin het voorstel zal worden gedaan. Maar de Kamer kan niet den Minister in het werk stellen om

te doen wat het Reglement veroorlooft aan de leden op te leggen.

Voor mij blijft er nog een gewigtig verschil. De geachte voorsteller zegt bij de toelichting, dat hij de quaestie van den grondeigendom wil reserveren tot aan de behandeling van het uit te werken ontwerp. Het amendement veroorlooft eene uitwerking, geheel verschillend van de Engelsche *income-tax* en in den geest van het Saksische ontwerp. Het blijft onzeker of de voorsteller wil, dat de belasting, die hij sub *a* opneemt, zal bestaan *naast* de grondbelasting, volgens het Engelsche stelsel, dan of de grondbelasting zal zijn eene afdeeling van de inkomstenbelasting, volgens het stelsel der Saksische grondeigenaren. Onder deze zijn er — en de onzen kunnen bij hen nog ter schole gaan — die in 1834 voor het verlies van een vrijdom van belasting *in kapitaal* zijn schadeloos gesteld. Ik geloof dat de geachte afgevaardigde op het oog heeft het Saksische ontwerp; en als hij zijn amendement uitwerkte zou hij ons een voorstel geven, waarin men zegt: de inkomsten sub *a* bedoeld zijn reeds belast bij de wet op de grondbelasting. Door te zeggen in zijne toelichting: het amendement bedoelt eene *zakelijke* inkomstenbelasting, praejudicieert hij immers de zaak, want de Engelsche income-tax is geene *zakelijke* belasting maar eene *persoonlijke*, met eenige vreemde bestanddeelen. Door de vrijstelling van inkomsten beneden de 100 p. st. en de lagere heffing van inkomsten beneden 200 p. st. — thans 300 p. st. — blijft zij een persoonlijk karakter behouden.

Ik heb steeds het gevoelen voorgestaan dat eene goede volgorde van belastinghervorming zoude medebrengen, dat men eerst begint met verbetering van de verteringsbelasting. Ik zou de krachten aan eene belastinghervorming te wijden, het eerst toegepast willen zien op de wetgeving op het personeel. Ik heb getracht op dien weg een stap te doen, die echter noch bij de Regering noch bij de meerderheid der Kamer ondersteuning heeft gevonden. Ik zou hetgeen ik principieel het beste vind, onmogelijk helpen maken, wanneer ik tot het amendement van den heer Tak medewerkte; om al deze redenen kan ik dus dat amendement niet aannemen.

Ik heb in deze rede een en andermaal wederom gewaagd van den invloed der grondeigenaren op de wetgevende magt, en ik

heb door dat feit zelf het bewijs gegeven, dat ik niet overtuigd ben van het onjuiste van hetgeen ik daaromtrent in mijne eerste rede bijbragt. Om die motiven houd ik dus ook vol dat eene verwerping van art. 1 niet alleen eene ministeriële krisis moet te weeg brengen, maar ook dat zij het uitgangspunt is eener politieke krisis.

De heer Kappeyne van de Coppello heeft eene schitterende peroratie gewijd aan de wederlegging van mijne opvatting. Ik sta hier tegenover de Kamer in eene minder aangename positie, omdat ik hier de vriend ben die feilen toont en dergelijke vrienden zijn in den regel niet aangenaam. De heer Kappeyne is begonnen met te zeggen, dat ik mij schuldig maakte aan de fout van de oekonomisten, daar ik slechts één algemeenen prikkel erkende: dien van het eigenbelang. Ik verwachtte eene dergelijke beschuldiging tegen mij niet, daar ik altijd beweerd heb en reeds in 1863 schreef: dat de moraal in vereeniging met de staathuishoudkunde tot een misgewas was geworden, en dat het de grootste onwaarheid was dat het onbeperkt najagen van eigenbelang het algemeen belang bevorderde. In 1866 herhaalde ik mijne grief tegen de eenzijdigheid der staathuishoudkundigen, die steeds verkondigen als hoofdregel van handelen: »ieder voor zich", terwijl zij bij studie der zedekunde dadelijk zouden inzien, dat het terrein, waarop aan het eigenbelang eene vrije werking kan en mag worden gelaten, zeer beperkt is, en dat diezelfde drijfveer buiten die enge grenzen eene desorganiserende werking heeft (*de Staathuishoudkunde als wetenschap en kunst*, pag. 8).

Indien er dus iets is, wat den geachten afgevaardigde uit Haarlem en mij moet scheiden, zeker niet dit. De geachte spreker zeide: ik neem geen klassen-oorlog aan. Ik wil van geen oorlog tusschen de verschillende standen weten.

Mijnheer de Voorzitter, of de geachte spreker dien klassenstrijd aanneemt, en er al dan niet van weten wil, hij bestaat; en evenmin als een goed geneesheer zegt: ik wil van deze of gene ziekte niets weten, daarvoor sluit ik mijne oogen, zal ook een staatkundig persoon, die eene goede rigting aan het Staatsbestuur wil geven, een zoo gewigtig feit als in de tegenwoordige maatschappij bestaat, eenvoudig kunnen ignoreren met te zeggen: ik wil er niet van weten. Ik betreur ook wat ik zie, doch ik geloof dat

men op staatkundig gebied moet rekenen met hetgeen *is*, en niet met hetgeen men zou *wenschen*.

In de derde plaats heeft de geachte afgevaardigde, in onderscheiding van mij gezegd, dat hij gelooft in den triumf der waarheid.

Waarover moet, volgens het gevoelen van den geachten afgevaardigde, de waarheid triumpheren? Is het niet vooral over eigenbaat?

De heer Kappeyne gelooft aan de uitspraak der wetenschap. Mijnheer de Voorzitter, ik heb daarover niet in een aanval van scepticisme, maar na ernstige studie der staathuishoudkunde geschreven. »Eene eigenlijke wetenschap bestaat niet. In plaats »daarvan heeft men theoriën. De praktische inzigten staan op den »voorgrond. Elke politieke of sociale partij heeft hare eigene theorie, »die geen ander doel schijnt te hebben, dan om als tuighuis te »dienen, waaruit de wapenen ter verdediging der praktische inzig»ten voor den dag gehaald worden." (t. a. p. p. 30). Is het sedert veranderd, beter geworden?

Heeft deze discussie mij tot eene andere overtuiging kunnen leiden? Is hier eenige eenstemmigheid ten aanzien van de lessen der wetenschap? Worden niet verschillende editiën van hetzelfde werk tegenover elkander aangehaald? Worden niet zelfs dezelfde schrijvers de part et d'autre aangehaald? Die eer is reeds herhaaldelijk aan Vissering te beurt gevallen. Hij deelt die thans met Wolowski en een schrijver, dien ik tot dusverre nooit had hooren noemen, dr. Held, is nu bij beide partijen de *held* van den dag! Kan men dan spreken van geloof en trouw aan de uitspraken van de wetenschap?

De Nederlandsche burger, zegt nog de heer Kappeyne, zal dezelfde deugden aan den dag leggen als de Engelsche aristokratie. Bij de beoordeeling van Engelsche toestanden is het mij dikwijls voorgekomen dat men die aristokratie hulde zou moeten brengen dat zij zoo goed heeft geweten haar eigenbelang te menageren en zoo verouderde toestanden als in menig opzigt in Engeland tot op den huidigen dag bestaan, in stand heeft weten te houden. Ik zou eer die aristokratie kunnen prijzen voor haar fijn instinct van 't geen haar eigenbelang vordert, dan voor hare toewijding. Is het niet gebeurd in het vorige jaar dat tegenover het eigenbe-

lang van die aristokratie een zeer bedenkelijk beroep is gedaan op de praerogativen van de Kroon? Ik zou ongaarne zien dat de Nederlandsche burgerij het zoo ver liet komen.

Eindelijk heeft de geachte spreker mij beschuldigd dat ik bij mijne gedragslijn tegenover dit wets-ontwerp de theorie huldig dat het doel de middelen heiligt.

Heb ik dit verwijt verdiend? Ik neem voor iets dat niet goed is in mijn oog, iets beters. Ik weiger niet het betere te aanvaarden, omdat ik het onbereikbare beste niet kan verkrijgen. Te minder omdat de weg tot verbetering niet afgesneden is.

Ik voor mij zal stemmen voor art. 1, in het bewustzijn dat ik door te trachten het te doen aannemen mijn pligt doe. Ik zou het werkelijk betreuren, indien mijn pligt mij noopte om tegen dit wets-ontwerp te stemmen en aldus de patentwet en de accijnzen op geslagt en zeep voor een onbepaalden tijd te bestendigen.

Eindelijk nog dit: herhaaldelijk heb ik doen uitkomen dat ik niet gestemd was voor dadelijke invoering van het algemeen stemregt, en dat ik zou tevreden zijn met eene herziening van het kiesregt binnen de grenzen en in den geest van de Grondwet. Ik geloof dus dat de geachte afgevaardigde, toen hij zeide de herziening van den census binnen die grenzen te wenschen, zich volkomen homogeen met mij had kunnen verklaren, en het niet had behoeven te doen voorkomen als of op dit punt verschil van gevoelen tusschen ons bestond.

Ministerieële crisis. Dood van Thorbecke.

De slotsom van het inderdaad van alle zijden met groote bekwaamheid gevoerde debat was, dat artikel 1 verworpen werd met 51 tegen 27 stemmen. De conservatief-christelijk-agrarische strooming behield alzoo de overhand en het ministerie zag zich genoopt af te treden.

De algemeene stemming bij de pers en het belangstellend publiek was voor de meerderheid ongunstig, maar aan een beroep op de honderdduizend censuskiezers viel niet te denken, noch om eene meerderheid in den geest van Blussé

te erlangen, noch anderzijds om de meerderheid voor een ministerie Heemskerk te krijgen. Agrarische liberalen gaven destijds den doorslag. Er moest dus onder liberale firma worden voortgeregeerd.

De crisis was nog hangende toen Thorbecke stierf. Daarmede verviel de mogelijkheid, dat nog eenmaal onder zijne leiding een krachtig initiatief voor liberale hervormingen zou kunnen worden genomen. Ik voor mij had daarvoor den moed reeds opgegeven. Studie der antecedenten van den heer Thorbecke had mij de overtuiging geschonken, die ik in mijne even voor zijn dood uitgegeven brochure „de Staatsleer van Thorbecke" motiveerde, dat er tusschen het liberalisme naar de opvatting van ons noordelijken en dat der Thorbeckiaansche staatsleer een te diepgaand verschil bestond, dan dat wij ooit mochten verwachten, hem in beweging te krijgen ter verwezenlijking onzer idealen. Aan het vorig geslacht was iets dergelijks gelukt, ook zonder volkomen harmonie van inzichten, eensdeels omdat de Kroon Thorbecke had afgestooten, anderdeels omdat bij diens groote werk der organisatie van ons inwendig Staatsrecht, waaraan zijn eerste Ministerie was gewijd, overeenstemming bestond ten aanzien der populaire hoofdpunten: het stelsel der verkiezingen en de publiciteit. Op dat terrein was dus destijds samenwerking mogelijk geweest.

Onze richting had wel de drijfkracht om de gemoederen in gisting te brengen en te houden, niet om de censuskamers tot actie te bewegen. Dit gelukte eerst, toen zij Heemskerk in zijn derde Ministerie tot samenwerking dwong om het kwaad in den wortel aan te tasten, door in de Grondwet omtrent het kiesrecht een caoutchouc-artikel op te nemen, dat, wat den eisch van maatschappelijke zelfstandigheid betreft, toelaat tot de uiterste grens te gaan, tot welke het Staatsbelang veroorlooft te komen.

Reeds na de eerste uitbreiding van het kiesrecht in 1887

konden Pierson's belastingwetten tot stand komen en onder de werking van de kieswet van 1896 zal nimmer meer eene hervorming op het eigenbelang der gegoeden kunnen afstuiten, reeds omdat de overgroote meerderheid der kiezers tot de mingegoeden behoort. Immers zijn er nu 624000 kiezers voor de Tweede Kamer, terwijl er — met inbegrip van vrouwen, jongelieden beneden 25 jaar en andere niet-kiezers — slechts 82000 aanslagen zijn in de vermogensbelasting en 246000 aanslagen in de bedrijfsbelasting van niet-aangeslagenen in de vermogensbelasting. De grootste helft der kiezers betaalt dus in geene dezer beide belastingen. Van de aanslagen in de bedrijfsbelasting zijn 150000 voor een inkomen van minder dan *f* 1000. Wie nog klaagt over plutocratie heeft van rijkdom een zeer bescheiden begrip.

BESLUIT.

De dood van Thorbecke vormt in onze politieke geschiedenis een rustpunt, waarbij ik voorloopig dit werk eindig. Hetzelfde tijdstip vormt door een ander sterfgeval in mijn persoonlijk, zoowel bijzonder als openbaar, leven eene crisis, waaruit ik wel door gelukkige omstandigheden weder opleefde, maar waardoor ik tevens genoopt werd aan mijne politiek-sociale werkzaamheid eene uitbreiding te geven, die op mijne politieke loopbaan ongunstig werkte, daar zij de reeds bestaande tegenstanders nog feller maakte en mij een aantal nieuwe bezorgde.

Ter zelfder tijd toch verloor ik onverwacht mijne voortreffelijke eerste echtgenoote, Elisabeth van Konijnenburg, met wie ik sedert 1861 eene hooge mate van huiselijk geluk mocht genieten. Ook zonder buiten het kader van dit werk te treden, gevoelt ieder, dat deze gebeurtenis daarin niet onvermeld kon blijven. Een loopbaan, als ik in de tot dusver behandelde levensjaren doorliep, kan niet worden afgelegd zonder den steun, niet enkel in het huiselijke leven, maar ook in moreelen zin, van eene levensgezellin, die evenzeer hart heeft voor de zaak en bereid is het publiek belang te dienen. Ook de echtgenoote van een staatsman, die, zonder zich om lof of blaam te bekommeren, zijn eigen weg wil volgen, moet van alle valsche eerzucht en angstige zorg voor persoonlijke uitzichten vrij

zijn. Voor een goed deel zijn om die reden vooral politieke mannen wat de vrouwen er van maken.

Voor mijn leven en werken had de huiselijke tegenspoed een verder reikenden invloed, dan enkel dat mij de tot hiertoe gevonden steun ontviel. De dood was in dit geval gevolg van eigen zorgeloosheid. Wij hadden, gelijk destijds in onze kringen de gewoonte was, aan de natuur den vrijen loop gelaten ten aanzien van de geboorte van kinderen; aan enkele waarschuwende symptomen, dat dit bedenkelijke gevolgen kon hebben, was niet genoeg gehecht. Bevolkingsleer en huwelijksrecht hadden natuurlijk in den kring mijner studiën eene plaats gevonden, maar niet in die mate als zij verdienen. Ik had een paar jaren vroeger kennis gemaakt met de *Elements of Social Science*, — het thans algemeen bekende standaardwerk der nieuw-Malthusiaansche moraal — maar in ietwat optimistische stemming was de noodzakelijkheid eener wijziging van eigen gedrag nog niet sterk genoeg gevoeld.

Het op zoo harde wijze gewekt besef van den samenhang van zoo vele huiselijke rampen met eene fout der huwelijkszeden gaf aan mijn studiën eene nieuwe richting, waarvan de gelijktijdig met dit geschrift ter perse gelegde *Herdrukken betreffende Neo-Malthusianisme en vrouwenrecht* getuigenis afleggen. Ik achtte mij verplicht voortaan ook mijne krachten te wijden aan de bestrijding der vooroordeelen van moreelen aard, die niet alleen door hunne nawerking mijn eigen huwelijksgeluk hadden gebroken, maar tevens, naar ik meer en meer leerde inzien, de werkelijke oorzaak zijn èn van de heerschende armoede èn van de verbitterde conflicten op economisch gebied, waardoor onze geheele moderne beschaving zoo ernstig wordt bedreigd.

BIJLAGE.

(Vgl. p. 70).

ONTWERP VAN WET.

WIJ WILLEM III, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz. enz. enz.

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut!

doen te weten:

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat de bestaande strafbepalingen tegen handelingen van meesters of werklieden, welke de strekking hebben om den stand der loonen te doen dalen of rijzen, behooren te worden afgeschaft; en dat er geene reden bestaat, om de nakoming van de verbindtenissen, door leerlingen en werklieden jegens patroons of ondernemers aangegaan, door speciale wetsbepalingen te verzekeren;

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord, en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan, bij deze:

EENIG ARTIKEL.

Artikels 414, 415 en 416 van den Code Pénal, 19 en 20 van den tweeden titel der wet van 6 October 1791, concernant les biens et usages ruraux, et la police rurale, en de derde titel van de wet van 22 Germinal An XI, relative aux manufactures, fabriques et ateliers, zijn afgeschaft.

Gegeven, enz.

MEMORIE VAN TOELICHTING.

§ 1. In artikels 414, 415 en 416 van den Code Pénal vindt men de volgende strafbepalingen:

Art. 414. Toute coalition entre ceux qui font travailler des ouvriers, tendant à forcer injustement et abusivement l'abaissement des salaires, suivie d'une tentative ou d'un commencement d'exécution, sera punie d'un emprisonnement de six jours à un mois, et d'une amende de deux cents francs à trois mille francs.

Alle onderlinge zamenspanning of vereeniging van degenen, die handwerkslieden in het werk stellen, strekkende om tegen regt en billijkheid eene vermindering van het werkloon door te drijven, wanneer zij van eene poging of eenen aanvang van uitvoering gevolgd wordt, zal gestraft worden met gevangenzetting voor zes dagen tot eene maand en eene geldboete van tweehonderd tot drie-duizend franken.

Art. 415. Toute coalition de la part des ouvriers pour faire cesser en même temps de travailler, interdire le travail dans un atelier, empêcher de s'y rendre et d'y rester avant ou après de certaines heures, et en géné-

Alle onderlinge zamenspanning of vereeniging van de zijde der werklieden, om tegelijkertijd het werk te doen ophouden, het werk in eene fabriek of werkplaats te verbieden, het te werk komen en blijven vóór of na

ral pour suspendre, empêcher, enchérir les travaux, s'il y a eu tentative ou commencement d'exécution sera punie d'un emprisonnement d'un mois au moins et de trois mois au plus.

Les chefs ou moteurs seront punis d'un emprisonnement de deux ans à cinq ans.

zeker uur te beletten, en in het algemeen, om den arbeid te doen staken, te beletten of duurder te maken, zoo wanneer er eenige poging in het werk gesteld of een aanvang met de uitvoeriug gemaakt is, zal gestraft worden met eene gevangenisstraf van ten minste eene maand en ten hoogste drie maanden.

De hoofden of aanleggers zullen gestraft worden met eene gevangenzetting van twee tot vijf jaren.

Art. 416. Seront aussi punis de de la peine portée par l'article précédent et d'après les mêmes distinctions, les ouvriers qui auront prononcé des amendes, des défenses, des interdictions ou toutes proscriptions sous le nom de damnations, et sous quelque qualification que ce puisse ètre, soit contre les directeurs d'atelier et entrepreneurs d'ouvrages, soit les uns contre les autres. (1)

Ook zullen gestraft worden met de straffen bij het vorig artikel gesteld, en met inachtneming van hetzelfde onderscheid, de werklieden, die eenige boete, verbod, ontzegging of eenige proscriptie onder den naam van vervloeking of verdoeming, of wat benaming het zijn mag, uitgesproken of aangezegd zullen hebben, hetzij tegen de fabriekbestuurders en ondernemers van werken, hetzij tegen elkander.

De aangehaalde artikelen 414 en 415 zijn, met verzwaring alleen der bedreigde straffen, overgenomen uit de Loi relative aux Manufactures, Fabriques et Ateliers du 22 Germinal An XI (12 April

(1) Het tweede lid van dit artikel, betreffende het stellen van de hoofden of aanleggers onder het toezigt van de hooge policie, is vervallen tengevolge van de afschaffing dier straf bij art. 3 van het Besluit van 11 December 1813, voor zooveel noodig herhaald bij art. 2 der wet van 29 Junij 1854 (Staatsbl. No. 102).

1803). De overgenomene bepalingen dier wet zijn alzoo vervallen. Daarnevens bestonden echter de strafbepalingen van artikelen 19 en 20 van den tweeden titel van de wet van 6 October 1791: concernant les biens et usages ruraux, et la Police rurale (bekend onder den naam van Code rural), tegen de coalitiën van landbouwers en veldarbeiders, weshalve het voorzigtig schijnt ook die artikelen in dit ontwerp met name te noemen.

De bedoelde artikelen luiden als volgt:

Art. 19. Les propriétaires ou les fermiers d'un même canton ne pourront se coaliser pour faire baisser ou fixer à vil prix la journée des ouvriers ou les gages des domestiques, sous peine d'une amende du quart de la contribution mobilière des delinquans, et même de la détention de police municipale, s'il y a lieu.

Art. 20. Les moissonneurs, les domestiques et ouvriers de la campagne ne pourront se liguer entre eux pour faire hausser et déterminer le prix des gages ou des salaires, sous peine d'une amende qui ne pourra excéder la valeur de douze journées de travail, et en outre de la détention de police municipale.

Volledigheidshalve wordt in het ontwerp eindelijk nog de afschaffing voorgesteld van de bepalingen van den derden titel van de reeds aangehaalde wet van 22 Germinal an XI relative aux Manufactures, Fabriques et Ateliers.

Men vindt aldaar het volgende bepaald:

Titre III. Des obligations entre les ouvriers et ceux qui les emploient.

Art. 9. Les contracts d'apprentissage consentis entre majeurs, ou par des mineurs avec le concours de ceux sous l'autorité desquels ils sont placés, ne pourront être résolus, sauf l'indemnité en faveur de l'une ou de l'autre des parties, que dans les cas suivants, 1°. d'inexécution des engagements de part ou d'autre; 2°. de mauvais traitemens de la part du maître; 3°. d'inconduite de la part de l'apprenti; 4o. si l'apprenti s'est obligé à donner, pour tenir lieu de rétribution pécuniaire, un temps de travail dont la valeur sera jugée excéder le prix ordinaire des apprentissages.

Art. 10. Le maître ne pourra, sous peine de dommages et intérêts, retenir l'apprenti au delà de son temps, ni lui refuser un congé d'acquit quand il aura rempli ses engagemens.

Les dommages-intérêts seront au moins du triple du prix des journées depuis la fin de l'apprentissage.

Art. 11. Nul individu employant des ouvriers, ne pourra recevoir un apprenti sans congé d'acquit, sous peine de dommages-intérêts envers son maître.

Art. 12. Nul ne pourra, sous les mêmes peines, recevoir un ouvrier, s'il n'est porteur d'un livret portant le certificat d'acquit de ses engagemens, délivré par celui de chez qui il sort.

Art. 13. La forme de ces livrets et les règles à suivre pour leur délivrance, leur tenue et leur renouvellement, seront déterminées par le gouvernement, de la manière prescrite pour les réglémens d'administration publique.

Art. 14. Les conventions faites de bonne foi entre les ouvriers et ceux qui les emploient, seront exécutées.

Art. 15. L'engagement d'un ouvrier ne pourra excéder un an, à moins qu'il ne soit contre-maitre, conducteur des autres ouvriers, ou qu'il n'ait un traitement et des conditions stipulées par un acte exprès.

§ 2. Het voortdurend bestaan der artikels 414 en 415 van den Code Pénal is bezwaarlijk overeen te brengen met de beginselen van ons staatsregt omtrent het regt van vereeniging. Het streven naar hoog loon door de werklieden en naar goedkoopen arbeid door de ondernemers kan op geen enkelen grond als ongeoorloofd of met de openbare orde strijdig afgekeurd worden; integendeel mag het zelfs beschouwd worden als pligtmatige zorg voor bestaan en welvaart. En voor het najagen van elk geoorloofd doel staat naar den geest van ons staatsregt vrij, het middel van onderlinge vereeniging te gebruiken. Het regt van vereeniging kan door den wetgever slechts in het belang der openbare orde worden geregeld en beperkt.

§ 3. De onregtvaardigheid der bestaande bepalingen, op welker afschaffing reeds geruimen tijd, en in den laatsten tijd door zeer velen is aangedrongen, is zoo in het oog vallend en haar inhoud is zoozeer in strijd met de staathuishoudkundige begrippen van onzen tijd, dat, niettegenstaande er openlijk in strijd daarmede gehandeld wordt, althans in den laatsten tijd, geene vervolgingen van de zijde van het Openbaar Ministerie worden ingesteld.

§ 4. Dat door dezen toestand de eerbied voor de wet — de grondzuil der maatschappelijke orde — ondermijnd wordt, behoeft nader geen betoog. Ook spreekt het van zelf, dat de vereenigingen, of afdeelingen van buitenlandsche vereenigingen, welke tegenwoordig in strijd met de nog geldende wet gevormd worden, juist door het laten voortbestaan der strafbedreiging een bedenkelijker karakter erlangen. Niemand stelt zich gaarne buiten de wet, ook al schijnt deze verouderd. Het Openbaar Ministerie kan zoo ligt, ook naar aanleiding van eenige bijkomende omstandigheid, van houding veranderen, en beginnen te doen, wat streng genomen zijn pligt is. Worden daardoor niet zeer velen, inzonderheid de meest bezadigden, van deelneming teruggehouden? Op de besluiten der vereenigingen, waarbij zoo gewigtige belangen betrokken zijn, werkt zulks ongunstig terug. Conflicten met het openbaar gezag ontstaan ook veel ligter, omdat dit reden van beklag geeft, ook al worden de bedreigde straffen niet toegepast, en al blijft het dus schijnbaar volkomen onzijdig. Immers, het welslagen van eene werkstaking hangt voor een groot deel af van de algemeenheid der deelneming. Hoe grooter de deelneming, des te moeijelijker de gelegenheid om, buiten de gecoaliseerden, werklieden te vinden, die op andere voorwaarden het werk aannemen, en des te grooter derhalve de kans op aanneming der door de gecoaliseerden gestelde conditiën.

§ 5. De wetgevende magt zou verkeerd handelen door dezen staat van zaken langer te gedoogen. Of, de vereenigingen bedoeld in de aangehaalde artikelen van den Code Pénal en van den Code Rural zijn strijdig met de openbare orde, en dan moet de wet toegepast worden; — of wel zij zijn het niet, en dan mag het gebruik van een grondwettig regt niet belemmerd worden, en mogen zij, die binnen de grenzen van dat grondwettig regt blijven, niet prijs gegeven worden aan de willekeur van het Openbaar Ministerie. Een middenweg bestaat er niet.

Zijn er echter wel voorstanders van het eerste alternatief?

§ 6. Het voorstel tot afschaffing der strafbepalingen tegen de zoogenaamde coalitiën zou dan ook geene nadere toelichting behoeven, maar het is te voorzien dat ook hier het gevoelen voorstanders zal vinden, volgens hetwelk voor deze soort van vereeni-

gingen toch bijzondere strafbepalingen noodig zijn, een gevoelen 't welk in de wetgevende vergaderingen van naburige landen de overhand heeft behouden. De ondergeteekende is van meening, dat dit voorbeeld niet nagevolgd moet worden, en dat de Nederlandsche wetgever, lettende op de Nederlandsche toestanden geene reden heeft, om deze soort van vereenigingen aan het gemeene regt op dit stuk te onttrekken, en het stelsel van volledige gelijkstelling behoort aan te nemen, hetwelk ook elders door meer of minder talrijke minderheden voorgestaan is. Teneinde alzoo te regtvaardigen, dat eenvoudige afschaffing en niet vervanging door andere strafbepalingen wordt voorgedragen, schijnt eene nadere uiteenzetting der hier in aanmerking komende wetenschappelijke beginselen niet overbodig. Opdat men al dadelijk de praktische uitkomsten der verschillende gevoelens kunne overzien, vinde eene korte mededeeling omtrent buitenlandsche wetgevingen vooraf eene plaats.

§ 7. In den strijd, welke in de vorige eeuw tegen de met uitsluitende bevoegdheden toegeruste gilden en corporatiën gevoerd is, en in het revolutie-tijdperk met hunne geheele afschaffing eindigde, schijnt men het goede voorbijgezien te hebben, 't welk dergelijke vereenigingen, van hare uitsluitende voorregten ontdaan, zouden kunnen teweeg brengen. Onder dien eersten indruk is in 1791 in Frankrijk een absoluut verbod tegen alle vereenigingen uitgevaardigd (wetten van 14—17 Junij, 17—24 Junij en 28 September—6 October 1791). De grondgedachte dezer wetten was, dat de vernietiging van alle soorten van corporatiën van burgers van gelijken stand en beroep eene van de grondvesten der Fransche constitutie was. Spoedig is echter dit standpunt verlaten en is de wetgeving meer uitsluitend gerigt tegen de werklieden, die door de afschaffing der gilden aan de bepalingen van derzelver reglementen onttrokken waren, en tegenover hunne meesters eene onafhankelijke positie verkregen hadden. De inzage van de wet van 22 Germinal an XI, hierboven aangehaald, bewijst het. Tegen vereenigingen van werklieden worden de verbodsbepalingen absoluut gehandhaafd, terwijl de strafbepalingen tegen vereenigingen van meesters slechts dan blijven bestaan, wanneer zij *injustement et abusivement* eene vermindering van het loon willen doordrijven.

Voor de laatsten wordt dus eene uitzondering in het leven geroepen, welke de strafbedreiging illusoir maakt. Gelijk reeds gezegd is, werden de bepalingen dier wet in den Code Pénal overgenomen, zonder andere wijziging, dan de verzwaring der straffen, en de ongelijkheid werd alzoo in dit wetboek geconsolideerd. Zij werd zelfs vermeerderd door de bijvoeging van artikel 416, hetwelk wederom uitsluitend tegen de werklieden gerigt is. In verband met de bepalingen van artikel 11 en 12 der wet van 22 Germinal an XI, omtrent de bewijzen van volbragte verbindtenissen, (livretten), mede hierboven in § 1 aangehaald, was alzoo op wettelijk terrein de onderwerping van den werkman aan den ondernemer voltooid.

De Napoleontische heerschappij bragt ons ook deze wetgeving. Zij werd hier nu en dan eens toegepast, maar, althans wat de bepalingen omtrent de livretten betreft, niet in onze zeden opgenomen. Afschaffing is daarom des te gemakkelijker, en eigenlijk slechts de afwerping van een band, welke bij ongestoorde ontwikkeling van ons nationaal volksleven misschien nimmer aan de uitoefening van het regt van vereeniging zou zijn aangelegd.

De sociale beweging van het jaar 1848 uitte zich in Frankrijk dadelijk in een aanval tegen artikels 414—416 van den Code Pénal. Een daaromtrent door een lid van de nationale vergadering gedaan voorstel leidde tot een drietal verschillende ontwerpen en tot een voorstel tot eenvoudige afschaffing. Het resultaat van dien wetgevenden arbeid was de wet van 27 November 1849, waarbij de straffen voor ondernemers en werklieden gelijk gemaakt, de woorden *injustement et abusivement* uit art. 414 geligt, en boeten en proscripties van ondernemers tegen werklieden ook strafbaar gesteld werden.

Hierdoor was weder, althans naar den vorm, gelijkheid voor de wet verkregen, maar haar grondslag, verbod van vereeniging, bleef ongeschonden. Het onhoudbare van dit verbod, tegenover den drang naar vereeniging onder de werklieden, leidde eerst tot een regelmatig verleenen van gratie bij elke poging tot handhaving der wet, en in 1864 tot een initiatief der regering tot wijziging der wet. De met het onderzoek van het ontwerp belaste commissie stelde eene andere redactie voor, welke door de Regeering over-

genomen, en door aanneming bij het wetgevend ligchaam en den senaat tot wet verheven werd. (Wet van 25 Mei 1864.)

De nieuwe bepalingen luiden:

Art. 1. Les articles 414, 415 et 416 du Code Pénal sont abrogés. Ils sont remplacés par les articles suivants:

Art. 414. Sera puni d'un emprisonnement de six jours à trois ans et d'une amende de 16 francs à 3000 francs, ou de l'une de ces deux peines seulement, quiconque, à l'aide de violences, voies de fait, ménaces ou manoeuvres frauduleuses, aura amené ou maintenu, tenté d'amener ou de maintenir une cessation concertée de travail, dans le but de forcer la hausse ou la baisse des salaires ou de porter atteinte au libre exercice de l'industrie ou du travail.

Art. 415. Lorsque les faits punis par l'article précédent auront été commis par suite d'un plan concerté les coupables pourront être mis par l'arrêt ou le jugement sous la surveillance de la haute police pendant deux ans au moins et cinq ans au plus.

Art. 416. Seront punis d'un emprisonnement de six jours à trois mois et d'une amende de 16 francs à 300 francs ou de l'une de ces deux peines seulement, tous ouvriers, patrons et entrepreneurs d'ouvrage, qui à l'aide d'amendes, défenses, proscriptions, interdictions prononcées par suite d'un plan concerté, auront porté atteinte au libre exercice de l'industrie ou du travail.

Art. 2. Les articles 414, 415 et 416 ci-dessus sont applicables aux propriétaires et fermiers, ainsi qu'aux moissonneurs, domestiques et ouvriers de la campagne.

Les articles 19 et 20 du titre II de la loi de 28 Septembre—6 Octobre 1791 sont abrogés.

Het stelsel van deze wetgeving is alzoo vrijheid van vereeniging, en ook van vooraf beraamde gemeenschappelijke werkstaking, onverschillig of hierbij aangegane verbindtenissen worden geschonden, maar strafbedreiging tegen het gebruiken van gewelddadige of bedriegelijke middelen om eene werkstaking te bevorderen en tegen belemmeringen van de vrijheid van werken. Het is hier de plaats nog niet dit stelsel nader te bespreken. Alleen zij opgemerkt, vooreerst dat in 1864 in Frankrijk geene vrijheid van vereeniging en vergadering bestond, en wijders, dat het voorstel zeer sterke tegenkanting heeft ondervonden bij eene aldaar in

invloed sterk toenemende rigting, welke geene nieuwe bepalingen wilde, en het voorgestelde ontwerp, als te onbepaald van redactie en den regter eene bijna arbitraire magt gevende, bestreed. Hare leden waren van oordeel, dat men wederom slechts den vorm wilde veranderen, doch inderdaad de gelegenheid wilde behouden, om in conflicten elk oogenblik tusschen beide te kunnen komen. De voornaamste verdediger was de tegenwoordige minister van Justitie, de heer Ollivier, destijds rapporteur der commissie uit het wetgevend ligchaam, uit wier boezem het nieuwe ontwerp was voortgekomen. Het verdient daarom bijzonder de aandacht, dat de Fransche regering bij de laatste groote werkstaking te Creuzot alleen *preventief* te werk is gegaan, en geene andere maatregelen genomen heeft, dan waartoe de gemeentewet ten onzent de bevoegdheid geeft.

§ 8. Een gelijk beginsel als in de nieuwe Fransche wet schijnt tegenwoordig ook te gelden in de op het stuk der coalitiën sterk afwisselende Engelsche wetgeving. Eene wet van 1861 straft bedriegelijke en deloyale middelen om loonsverhooging te erlangen, en gewelddadigheden tegen de vrijheid van handel, nijverheid en fabriekwezen met gevangenisstraf beneden twee jaren. In het Exposé des motifs van de Fransche wetsvoordragt (Annales 1864, Annexes I. p. 200 v.v.) vindt men een overzigt der Engelsche wetgeving. De ondergeteekende acht het minder noodig bij die wetgeving langer stil te staan, daar moeijelijk met juistheid is aan te geven, welke andere middelen in Engeland aan het openbaar gezag tot handhaving der orde ten dienste staan, noch ook welken invloed in dezen het aldaar geldende beginsel heeft, dat de beleedigde zelf als klager moet optreden, en als regel geene vervolging vanwege het openbaar gezag plaats heeft.

§ 9. In het nieuwe Belgische Strafwetboek vindt men het volgend artikel 310.

Sera puni d'un emprisonnement de huit jours à trois mois et d'une amende de 26 francs à 1000 francs ou d'une de ces peines seulement, toute personne qui, dans le but de forcer la hausse ou la baisse des salaires, ou de porter atteinte au libre exercice de l'industrie ou du travail, aura commis des violences, professé des injures ou des menaces, prononcé des amendes, des défenses,

des interdictions ou toute proscription quelconque, soit contre ceux qui travaillent, soit contre ceux qui font travailler.

Il en sera de même de tous ceux, qui, par des rassemblements près des établissements où s'exerce le travail ou près de la demeure de ceux, qui le dirigent, auront porté atteinte à la liberté des maitres et des ouvriers.

De hoofdgedachte dezer bepaling komt overeen met die der Fransche wet. Het door de Chambre des Réprésentants aangenomen ontwerp bevatte. behalve een met het tegenwoordig artikel 310 in hoofdzaak overeenkomend artikel 348, in art. 347 eene gelijke strafbepaling tegen elke cessation de travail, non notifiée quinze jours à l'avance, et résultant d'une coalition soit entre ceux qui travaillent, soit entre ceux qui font travailler, et en violation d'usages locaux ou de conventions; met verlenging van dien termijn tot eene maand, wanneer de verbintenissen voor een langeren duur waren aangegaan, en bovendien nog met strafbedreiging tegen algemeene staking van werk, ook zonder coalitie, door een of meer hoofden van werkplaatsen, zonder gelijke voorafgaande aankondiging, en buiten het geval van overmagt.

Het hierin nedergelegde stelsel, om de nakoming van de overeenkomsten tusschen werkgevers en werklieden door *strafbepalingen* te verzekeren, vond afkeuring bij den Senaat, en na verwerping door dezen kwamen de Représentants op hun votum terug.

§ 10. De *Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund* van den 21 Junij 1869 (*Bundesgesetzblatt* No. 312) bevat de volgende ter zake betrekkelijke bepalingen:

§ 152. Alle Verbote und Strafbestimmungen gegen Gewerbetreibende, gewerbliche Gehilfen, Gesellen oder Fabrikarbeiter wegen Verabredungen und Vereinigungen zum Behufe der Erlangung günstiger Lohn- und Arbeitsbedingungen, ins besondere mittelst Einstellung der Arbeit order Entlassung der Arbeiter werden aufgehoben.

Jeden Theilnehmer steht der Rücktritt von solchen Vereinigungen und Verabredungen frei, und es findet aus letzteren weder Klage noch Einrede statt.

§ 153. Wer andere durch Anwendung körperlichen Zwanges, dcrch Drohungen, durch Ehrverletzung oder durch Verrufserklärung

bestimmt oder zu bestimmen versucht, an solchen Verabredungen (§ 152) Theil zu nehmen, oder ihnen Folge zu leisten, oder andere durch gleiche Mittel hindert oder zu hindern versucht, von solchen Verabredungen zurückzutreten, wird mit Gefängnisz bis zu drei Monaten bestraft, sofern nach dem allgemeinen Strafgesetz nicht eine härtere Strafe eintritt.

Het onderscheidende dezer wetgeving is de ontzegging van de kracht van burgerlijke verbindtenissen aan die uit overeenkomsten tot verkrijging van gunstiger loons- of arbeidsconditiën, eene bepaling, welke zonderling mag heeten nevens eene opheffing van alle verbods- en strafbepalingen tegen het aangaan van dergelijke overeenkomsten. Voorts valt in deze, het laatst tot stand gekomene, buitenlandsche wet de geringe omvang van den kring der strafbare handelingen in het oog.

§ 11. Na dit summier overzigt van eenige buitenlandsche wetgevingen overgaande tot de bespreking der wetenschappelijke beginselen, welke bij de beoordeeling van het onderwerp van invloed zijn, moet wel in de eerste plaats aangewezen worden, om welke redenen het verbod of de vrijlating van vereenigingen tot loonbepaling op den stand der dagloonen van invloed is, en diensvolgens in den tegenwoordigen maatschappelijken toestand eene zaak van overwegend belang mag heeten.

Het bedrag van het loon, 't welk een arbeider verkrijgt wordt in vele kringen door de gewoonte geregeld. De meester is ongenegen meer te geven, dan hij gewoonlijk besteedt. Eene vraag om verhooging wil hij meestal niet eens met welwillendheid aanhooren, maar omgekeerd beproeft hij ook in den regel het uiterste niet, of hij soms voor iets minder zou kunnen contracteren. De arbeider stelt zich, al zij het zuchtende, tevreden met het gewone loon, en beproeft slechts zelden om ter verhooging daarvan zich de verlegenheid van hen, bij wie hij meer of minder regelmatig werk vindt, te nutte te maken; maar, als 't ware instinctmatig, weigert hij ook halsstarrig voor minder dan het gewone loon te werken. Het voor den arbeid gevraagde en aangebodene loon (resp. de prijs van den arbeid) wordt diensvolgens bijna stilzwijgend tusschen partijen op het traditionele bedrag bepaald.

§ 12. In kleinere kringen en ondernemingen vormt zich dikwijls

ook een zedelijke band tusschen den werkgever en den arbeider. De laatste hecht zich aan de persoon en aan de onderneming des meesters. En omgekeerd: de meester helpt zijn loontrekkende in moeijelijke omstandigheden, houdt bij ziekte het loon niet in, en zendt iemand niet weg, die door ouderdom minder geschikt is geworden. De voorbeelden zijn niet zoo zeldzaam, dat arbeiders of dienstboden, tot werken ongeschikt geworden, tot beloonìng voor getrouwe dienst, geheel of gedeeltelijk onderhouden en verzorgd worden.

§ 13. In menig geval zal dan ook de vriendschappelijke raad aan loontrekkenden niet misplaatst zijn, om niet ligtvaardig eene poging te doen, om in zulk een traditionelen toestand in te grijpen, ten einde af te dwingen, wat niet bij minnelijke aanvraag gegeven wordt. Doch de tijden zijn voorbij, waarin de wetgever meende, beter dan de ingezetenen zelve, te kunnen beoordeelen, wat hun belang medebrengt. Al moge men in gemoede meenen, dat alle coalitie voor de arbeiders zelven verderfelijk is, dan nog zal niemand de arbeiders willen straffen, indien zij hun belang anders inzien, en dienovereenkomstig geoorloofde middelen aanwenden.

§ 14. Men overdrijve echter de voordeelen van den geschetsten toestand niet, noch ook den omvang der gevallen, waarin de welwillendheid des meesters een voldoend heelmiddel tegen deszelfs gebreken is. Veelvuldig zijn de gevallen, waarin de arbeider bij ziekte of ouderdom weinig of geen steun vindt bij zijn meester, ook al heeft hij het geluk gehad lang bij denzelfden werkzaam te zijn. Daarenboven is dit laatste bij menige soort van arbeid eene onmogelijkheid, en heeft onophoudelijke verwisseling van meester plaats. In vele toestanden ook kan den meester eenige hardheid naauwelijks ten kwade geduid worden. Voor menigen grooten ondernemer toch, voor wien het eene levensvoorwaarde is, om, ten einde te kunnen concurreren, goedkoopen arbeid te erlangen, is het onmogelijk, zooveel voor zieke of oude werklieden te doen, als gewenscht ware en hij misschien ook zelf wel zou willen. Waar de landerijen verhuurd worden, is de voorname werkgever een huurder, die alligt na eenige jaren zelf weder verhuist, en in allen gevalle niet vermogend genoeg is om groote buitengewone uitgaven te doen.

§ 15. Ook is eene verandering van loon bij het stelsel van loonbepaling door traditie hoogst moeijelijk te verkrijgen. Toch is verandering noodig, wanneer, gelijk tegenwoordig het geval is, de prijzen van vele landbouwproducten, levensbehoeften voor den werkman, gerezen zijn. Het traditionele loon is onvoldoende, om hem voortdurend dezelfde hoeveelheid en soort van voedingsmiddelen te verschaffen. Zullen de meesters het loon vrijwillig verhoogen? Er is slechts eene lichte overdrijving in het ironische gezegde van Thornton, dat de gevallen van zulk een vrijwillige verhooging ongeveer even talrijk zijn, als de gevallen, dat werklieden, in de gemoedelijke overtuiging, dat zij te hoog betaald worden, op verlaging gaan aandringen. (1)

§ 16. Zelfs waar de bedoelde zedelijke band tusschen meester en werkman in der daad bestaat, en tot hulpbetoon bij ziekte en ouderdom leidt, heeft de daaruit geboren toestand zijne donkere zijde. Des werkmans lot hangt daar voor een goed deel van de welwillendheid zijns meesters af. In plaats van de *wederkeerige* afhankelijkheid, welke regelmatig en noodzakelijk uit alle levensbetrekkingen geboren wordt, vindt men eene aan onderdanigheid grenzende *eenzijdige* afhankelijkheid. De werkman is niet vrij en gevoelt zich niet vrij, en bij uiterlijke berusting is zijn gemoed dikwijls van geheel andere gewaarwordingen vervuld. En hij heeft regt om te vragen, of het niet beter zou zijn, indien de dagloonen hooger waren, zoodat hij zelf voor den kwaden dag iets konde sparen, en daarentegen alle verder hulpbetoon verviel, hetwelk hij dan ook niet zoo dikwijls zou behoeven.

§ 17. Dat de werklieden lotsverbetering wenschen, en trachten zich zoo krachtig mogelijk te doen gelden bij de bepaling van hun loon, is volkomen regtmatig. Een daartoe strekkend middel, als het ware van zelf aangewezen, is de onderlinge vereeniging. Wat de meester aan één afzonderlijk kan weigeren, zal hij ligt moeten toestaan, indien allen, aan wie hij het te verrigten werk zou kunnen opdragen, denzelfden eisch doen. Hij zal anders het werk ongedaan moeten laten, en zijn kapitaal moet dan onvruchtbaar blijven.

---

(1) Thornton, On labour, London, 1869 p. 235.

Hier treedt de wet tusschen beiden. Op zware straf verbiedt zij het bewandelen van dien weg, niettegenstaande de Grondwet het regt van vereeniging erkent, en in deze vereeniging op zich zelve toch niets strijdigs met de openbare orde te vinden is.

§ 19. De ondergeteekende is eens door een zijner medeleden, die zich voorstander noemde van de natuurlijke organisatie der maatschappij, verdacht geworden van de maatschappij kunstmatig te willen vervormen. Zal de verblinding zoo ver gaan, om, na kennisneming van dit betoog, die verdenking nog te koesteren. Of is niet voor ieder duidelijk, dat juist de tegenwoordige toestand *kunstmatig* is, en dat de wet tegenwoordig de *natuurlijke* organisatie der maatschappij belet *in het belang der meesters*. Wat voorgesteld wordt is terugkeer tot vrijheid en tot den natuurlijken ontwikkelingsgang van het huishoudelijk leven der maatschappij.

§ 19. Zal het de arbeidende klassen baten ter verbetering van hun toestand? Naar het oordeel van den ondergeteekende zal een ernstig en bezadigd gebruik van het regt van vereeniging op den duur verbetering tengevolge hebben. Het wordt evenwel somtijds ontkend, en het kan daarom dienstig zijn deze bewering te staven, ofschoon het lot der voordragt niet van dit bewijs afhankelijk behoort gesteld te worden. Immers mag de wetgever naar de tegenwoordig geldende beginselen geen *regt* aan de ingezetenen ontzeggen, op grond dat hun belang niet zou medebrengen daarvan gebruik te maken.

§ 20. De grond, waarop de meening steunt, dat vereeniging een gunstigen invloed op den stand der dagloonen hebben kan, is de bekende waarheid, dat de wijze, waarop het aanbod geschiedt, op de prijsbepaling een grooten invloed heeft. Ieder weet hoe ongunstig de resultaten zijn van verkoop à tout prix. Zoodra iemand verkoopen *moet*, heeft hij allen invloed op de prijsbepaling verloren. Terwijl anders de verkooper den prijs aangeeft, beneden welken hij liever wil ophouden dan verkoopen, en de vragers, die niet kunnen wachten, zich daarnaar dienen te schikken, valt bij gedwongene realisatie die grens weg.

Wat in het goederen-verkeer uitzondering is, is regel bij de loonbepaling. De werkman, geïsoleerd staande, is als iemand die à tout prix zijne waar van de hand moet doen, en de meester

als een afnemer, die wel koopen wil, maar ook wel wachten kan. De werkman kan zijne waar niet ophouden. Een dag gewacht is een daghuur verloren, en het verlies van eenige daghuren is gelijkbeteekenend met nood en ellende. De meester weet, dat uitstel tot aanneming zijner conditiën moet leiden, en eenige dagen wachten met het aannemen van *één* werkman doet hem zelden schade. Zonder den invloed der gewoonte zou men zonderlinge looncontracten zien aangaan, en ook tegenwoordig blijft de invloed der geschetste ongunstige omstandigheden niet uit.

§ 21. Door vereeniging der arbeiders wordt de werking dier omstandigheden verzacht. De meester staat dan tegenover een groot getal, wier diensten hij moeijelijk missen kan. Hij wordt in plaats van een onverschillige kooper, iemand die koopen moet. Hetgeen verrigt moet worden kan in den regel niet zonder schade geheel achterwege blijven, en, vindt hij geene andere werklieden, dan moet hij ophouden met werken en lijdt hij door den stilstand groote schade. Ten langen leste zal hij meestal kunnen winnen. Het broodsgebrek dringt den werkman regelmatig eerder dan de stilstand den meester. Maar ook hiertegen zoeken de arbeiders-vereenigingen een heelmiddel. Zij brengen dikwijls vooraf fondsen bijeen en vinden bij andere vereenigingen, wier arbeid voortgaat, ondersteuning. Zoo groot wordt daardoor hunne kracht, dat een enkele meester niet meer tegen hen bestand is, maar ook eene vereeniging der meesters noodzakelijk wordt, om onbillijke eischen der arbeiders met vrucht te kunnen weigeren.

Door de onderlinge vereeniging worden de arbeiders aan de meesters gelijk in 't geen de Duitsche economisten eigenaardig Tauschkraft noemen. Het belang van *beide* partijen bij eene minnelijke regeling van de loonen wordt meer evenredig, en billijke waardeering der wederkeerige eischen is dien ten gevolge beter verzekerd.

§ 22. Zonder vereeniging bestaat er alzoo reeds ongelijkheid. Hoeveel grooter wordt die echter nog, indien de meesters zich *wel* vereenigen en de arbeiders *niet*.

Aan de laatsten is de vereeniging geheel verboden, aan de eersten slechts, indien 't geen zij willen *in strijd is met regt en billijkheid*. Maar wie zal dit laatste bepalen? Verdient zulk een

verbod eigenlijk wel dien naam? Hoe gemakkelijk zijn niet zulke contracten, waarin veelal slechts weinigen betrokken behoeven te zijn, geheim te houden? En bestaat er zelfs niet tusschen de meesters dikwijls, zonder afspraak, alleen door de vrije werking van hun eigen belang, volkomene gelijkheid van gedragslijn? De tegenwoordige toestand heeft dus in dubbele mate nadeeligen invloed op den stand der werkloonen.

§ 23. De ondervinding heeft in Engeland de verwachtingen van de voorstanders der arbeidersvereenigingen bevestigd. Thornton zegt daaromtrent o. a. het volgende: »In all trades under the »influence of unionism, wages, though subject to occasional fluc»tuation, have, ever since that influence began to make itself felt, »been on the whole continually rising. In some they are twenty»five or thirty, and in one fifty percent higher than they were »forty years ago, and in all the average rate is probably at least »fifteen percent higher than it was then. In several of the trades, »too the hours of labours have been somewhat, and in some »considerably reduced; and in many it is quite as frequently the »men who decide for the masters, as the masters for the men »which and how many of the latter shall be employed at all, »and which and how many of those enployed shall be set to this »or that description of work; how many apprentices shall be in »training; whether working by the piece or overtime shall be »permitted, and whether newly invented machinery or processes »shall or not be tolerated. Where the relations between masters »and men are least unsatisfactory, these and cognate matters are »provided for by regulations mutually agreed to. Where no such »regulations are in force, it is no longer enough for a master to »say to his men that he wants a thing done, he must also enquire »whether they will be pleased to do it." (On labour, p. 231—232).

Het feit, dat de meeste werkstakingen met de onderwerping van de werklieden aan de conditiën der meesters geëindigd zijn, is hiermede niet in strijd. Dezelfde schrijver zegt: (p. 231) »Wherever the masters have persevered, they have reduced their »men to submission, but there is no great exaggeration in saying »that for every instance of such successfull persistence on their »part, there have been a hundred in which they have yielded in

»or compromised the matter at issue, perhaps after a short fight, »but as often as not after merely waiting to be convinced that »the men were in earnest about fighting."

§ 24. Zal de van de werkzaamheid der arbeidersvereenigingen te verwachten verbetering in den stand der arbeidsloonen verkregen worden ten koste van de kapitalisten? Die strekking is moeijelijk te miskennen. Verhooging van de loonen der werklieden veroorzaakt eene vermeerdering der onkosten, welke niet altijd door prijsverhooging kan of zal worden gedekt. Indien b. v. de kosten van bearbeiding van den grond iets grooter worden door verhooging der dagloonen, zal zulks toch waarschijnlijk zonder invloed blijven op den prijs der landbouw-producten. In takken van nijverheid, waarin men te concurreren heeft met andere plaatsen, zal men den prijs niet kunnen verhoogen, vóór dat elders het loon ook hooger is geworden. En indien alle prijzen in verhouding tot den duurderen arbeid gerezen zijn, zal de kapitalist bij gelijk inkomen een kleiner koopvermogen hebben. Doch hiertegen merke men op, dat verhooging van het loon zeer gunstig zal werken op de qualiteit van den arbeid, zoodat menigeen ook beter werk voor het hoogere loon zal ontvangen, en dat verhoogde welvaart van de arbeidende klassen op de algemeene bedrijvigheid gunstig moet terugwerken, en goede vruchten voor het geheele maatschappelijk leven zal afwerpen.

Aan het einde dezer korte aanwijzing der bij het onderwerp in aanmerking komende economische beginselen, mag de ondergeteekende niet nalaten ten krachtigste aan te sporen tot kennisneming van het in alle opzigten uitstekende werk van Thornton. Een vrij breedvoerig exposé van den inhoud en van den strijd tusschen Thornton en Mill vindt men, nevens menige voortreffelijke eigene opmerking, in het Economisch overzigt van den Heer N. G. Pierson in de Gids van November 1869.

§ 25. Moeijelijker dan de vraag of het regt van vereeniging van meesters en werklieden erkend zal worden, schijnt de vraag of bijzondere regtsbepalingen omtrent die vereenigingen moeten bestaan; althans heeft de laatste elders tot meer verschil van gevoelen aanleiding gegeven. Drie punten komen bijzonder in aanmerking:

1° Strafbepalingen tegen de aanranding der vrijheid van werken;

2° Strafbepalingen tegen het verbreken van aangegane verbindtenissen;

3° burgerregtelijke bepalingen omtrent de verhouding tusschen de leden der vereenigingen onderling.

§ 26. I° Het is een onloochenbaar feit, dat de arbeidersvereenigingen uit haren aard pressie op niet-toegetredenen tengevolge hebben. Vooral bij langdurige werkstakingen zijn de zamenspannenden geneigd anderen de voortzetting of hervatting van den arbeid te beletten. Beide is zeer wel te verklaren uit het belang 't welk de werkstakende arbeiders bij algemeenheid van deelneming hebben. Van hen geldt het, dat wie niet met hen is tegen hen is. Het is dus volstrekt niet vreemd, dat de laatsten onvriendelijk bejegend worden, vooral wanneer zij de plaats der werkstakenden innemen, en dikwijls ook indirect voordeel hebben uit de zware offers die deze zich ter verbetering van den stand der dagloonen, en dus in het belang van de geheele arbeidende klasse, getroosten. Ieder, die de begrippen en belangen van zijne omgeving kwetst, moet zich onaangenaamheden getroosten. »De »pressie op de onwillige arbeiders wordt volkomen geëvenaard in »de hoogere standen, hoewel zij zich daar natuurlijk in fijnere »vormen vertoont. Marktbedervers worden nergens met een vrien»delijk oog aangezien." (Pierson, t. a. p. p. 216.)

Evenwel, eene gezonde opvatting van de eischen der vrijheid vordert krachtige handhaving van ieders individueel regt, om binnen de grenzen der strafwet zijn gedrag naar goedvinden te bepalen. Tegen allerlei aanrandingen van persoon of goed of morele beleediging bevat de strafwet dan ook bepalingen. Wijders tracht de politiezorg belemmeringen in de vrijheid van handelen te keeren en kunnen bij zamenscholing of andere stoornis der openbare orde de maatregelen genomen worden, bedoeld bij artikel 184 en volgende der Gemeentewet.

De vragen zijn nu, of nevens deze algemeene strafbedreigingen speciale strafbepalingen gemaakt moeten worden tegen de leden van industriëele vereenigingen of tegen arbeiders, die hun werk gestaakt hebben; of voor deze klasse van vereenigingen een bijzonder regt zal geschapen worden, 't welk niet geldt voor staat-

»trary been growing rarer and rarer, until not more than two or »three places can be named in which unionism is still disgraced »by the connection. Clearly the inevitable inference is that the »real tendency of unionist principles is to purification of practice, »just the opposite tendency imputed to it." (p. 215—216).

§ 30. II. Aangenomen, dat vereenigingen van arbeiders en meesters en werkstakingen op zich zelve niet strafbaar zijn, is er reden om het ophouden met werken *in strijd met aangegane contracten* strafbaar te stellen? Gelijk is medegedeeld heeft dit gevoelen tijdelijk de meerderheid van de Belgische Chambre des Représentants voor zich gehad. Ook de Bosch Kemper zegt in zijne Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt en staatsbestuur, ed. 1865, p. 809: «Bij ons is het wenschelijk en grondwettig.... »3°. strafbepalingen tegen hen, die door plotselinge staking van »arbeid schade toebrengen, vast te stellen.» De reden van deze uitspraak schijnt te liggen in de volgende zinsnede op dezelfde pagina: »Geheel schijnen die bepalingen (414 en 415 Code Pénal) »niet te kunnen vervallen; evenzeer als het algemeen belang »medebrengt, dat het scheepsvolk gedurende de zeereis aan boord »werkzaam blijft, evenzoo moet door een moedwillig staken van »arbeid een spoorweg of een gasfabriek niet eensklaps kunnen stil»staan.»

Het argument van den Heer Kemper is geenszins afdoende. Niet alles, wat in het algemeen belang niet wenschelijk is, kan gestraft worden. Het algemeen belang vordert b.v. stipte nakoming van *alle* verbindtenissen, en slechts bij hoogst zeldzame uitzondering geeft de niet-nakoming van verbintenissen tot strafvervolging aanleiding. Een aantal onregtmatige daden zelfs geven slechts regt op schadeloosstelling volgens artikel 1401 van het Burgerlijk wetboek. De grens, waar de strafbaarheid aanvangt, is moeijelijk aan te wijzen. Zeker is het echter, dat de rigting van onzen tijd is, steeds minder en minder tegen niet-nakoming van civielregtelijke verpligtingen straf te bedreigen. De door Kemper bijgebragte gevallen hebben ook geene zoodanige overeenkomst met het gewone dienstcontract, dat analogice ook bij dit laatste strafbepalingen gemaakt zouden moeten worden. Voor de scheepvaart gelden geheel bijzondere rege-

len. Wilde men ze ook op gewone ondernemingen toepassen, dan zou men voor de hoofden van werkplaatsen ook wel policiemagt kunnen vorderen, op grond, dat de gezagvoerders van schepen ook met publiekregtelijk gezag zijn bekleed. Spoorwegen en gasfabrieken zijn in den regel geconcessioneerde ondernemingen en aan hare ondernemers zijn door de wet of concessie de verplichtingen opgelegd, die door het algemeen belang gevorderd worden. Maar het ligt voor de hand, dat de ondernemers voldoend loon moeten geven om het noodige personeel te erlangen en te behouden, en dat het staatsgezag, ofschoon het den ondernemers onder strafbedreiging de regelmatige vervulling hunner verpligtingen oplegt, daarom toch nog niet verpligt is, anderen te straffen, die zich wederom jegens hen verbonden hebben. Moeijelijkheden ten gevolge van onredelijke eischen der geëmploijeerden kunnen slechts als verzachtende omstandigheid voor de ondernemers gelden.

Eindelijk zij tegen de argumentatie van Kemper opgemerkt, dat wat van geconcessioneerde ondernemingen geldt, niet op vrije ondernemingen mag worden overgebragt.

De bepaling van het eerste Belgische ontwerp is ook uit het oogpunt der doelmatigheid hevig bestreden. Inderdaad is er ook geene reden om te verwachten, dat zij krisissen zou kunnen voorkomen of verzachten. Integendeel geldt daarvan het in § 28 aangevoerde in dubbele mate.

§ 31. III. Omtrent het derde punt kan de ondergeteekende kort zijn. De staat behoort z. i. over de meerderjarige ingezetenen geene voogdij uit te oefenen. Wanneer men aanneemt, dat de onderlinge verbindtenissen van meesters of werklieden niet strijdig zijn met de publieke orde of goede zeden, behooren zij, wanneer de toestemming niet door dwang, dwaling of bedrog verkregen is, maar vrijwillig gegeven is, haar volledig regtsgevolg te hebben. De bepaling der Duitsche Gewerbe-ordnung is een bewijs dat men in die verbindtenissen toch nog iets ongeoorloofds meende te zien. Men wilde, naar het scheen, de vrijheid, maar had in haar geen vertrouwen. Men ging als het ware van de onderstelling uit, dat de toestemming tot dergelijke verbindtenissen regelmatig het gevolg was van dwang of bedriegelijke voorspiegelingen.

Dat door toetreding tot vereenigingen geene met het algemeen

belang strijdige verbindtenissen worden opgelegd, voorkomt artikel 7 onzer wet op de vereeniging en vergadering.

Geen der gronden, welke elders tot speciale regtsbepalingen geleid hebben, komt den ondergeteekende houdbaar voor. Mogt er bij iemand twijfel bestaan, dan roept hij het: »in dubio abstine» in. Eene natie, die zoo vele wrange vruchten geplukt heeft van inmenging der Regering, zal hare wetgevende magt het opvolgen van die les niet ten kwade kunnen duiden.

§ 32. De ondergeteekende acht deze zaak spoedeischend. Niet alleen, omdat elke onregtvaardigheid spoedig herstel vordert, en omdat het een bedenkelijk feit is, dat eene verouderde strafwet de uitoefening van een door de Grondwet erkend regt na meer dan twintig jaren nog belemmert. Hier gelden ook nog bijzondere redenen. Alom in den lande beginnen zich arbeidersvereenigingen te vormen, voor een deel ten gevolge van de werkzaamheid van eene internationale associatie. Het voortbestaan der strafbepalingen kan haar goede bestanddeelen onthouden, en ook slechte bestanddeelen toevoeren. Het een en ander kan aan eene in beginsel heilzame beweging een verkeerd karakter geven. Alleen de vrije ontwikkeling geeft waarborg voor gezonde ontwikkeling.

Daarenboven blijft, zoolang de strafwet bestaat, een conflict tusschen het openbaar gezag en den natuurlijken drang naar aaneensluiting bij de arbeidende klassen steeds te vreezen.

Van de voortduring van den tegenwoordigen regtstoestand, waarvan velen de nadeelige gevolgen niet zoo duidelijk schijnen in te zien, werpt de ondergeteekende door deze voordragt de verantwoordelijkheid voor zijn deel van zich af.


Widener Library
3 2044 105 228 134